MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
POLITIKAI FŐISKOLA
SZOCIOLÓGIAI TANSZÉK

Szociológia

I. kötet

Kézirat

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1973.

Szerzők

Első fejezet
DR. LICK JÓZSEF

Második fejezet
FEDOR BÉLA

Harmadik fejezet
DR. SZALAI BÉLÁNÉ

Negyedik fejezet
DR. SZALAI BÉLÁNÉ

Ötödik fejezet
DR. SZALAI BÉLÁNÉ

Hatodik fejezet
ANGYAL VIKTÓRIA

Szerkesztette
DR. LICK JÓZSEF

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
Műszaki vezető: Büchler Alfréd
Műszaki szerkesztő: Pogány Károly

TARTALOM

BEVEZETŐ 7

Első fejezet

A MARXISTA SZOCIOLÓGIA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE 9

I. A szociológia tárgyának történeti összefüggései 9

1. A polgári szociológia kialakulása és fejlődése 10

2. A marxista szociológia kialakulása és fejlődése 12

II. A marxista szociológia tárgya és rendszere 16

1. A marxista szociológia tárgya 16

2. A marxista szociológia filozófiai alapjai 18

3. A marxista szociológia a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat és a szociális struktura specifikus törvényszerűségeit feltáró tudomány 21

4. A marxista szociológia fontosabb témakörei 22

5. A szociológia belső tagozódása 25

6. A szociológiai módszertan fő vonásai 27

III. A szociológia társadalmi funkciói 33

Jegyzetek az első fejezethez 37

Második fejezet

A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK MÓDSZEREI ÉS TECHNIKÁJA 45

I. A szociológiai kutatások céljai, főbb tipusai és módszertani lépései 46

1. A kutatások céljai és tipusai 46

2. A szociológiai kutatások módszertani lépései 48

3. A kutatási terv és program összeállitása. A kutatás elméleti célkitüzéseinek megfogalmazása 50

4. Az operacionalizálás 51

5. A hipotézisek felállitása 53

6. A mintavételi stratégia 54

II. Az adatgyüjtés módjai ... 57
1. A dokumentumok elemzése ... 57
2. A megfigyelés módszere és fő tipusai ... 59
3. A kisérlet ... 60
4. Az interju ... 61
5. A kérdezés elmélete és szabályai ... 63
6. Az indikátorok kiválasztása és a mérési módszerek meghatározása ... 65
III. A kérdőivszerkesztés problémái ... 66
1. A kérdőivszerkesztés, a kérdőiv makro- és mikrotervezése ... 66
2. A skálaszerkesztés és a mérés problémái a szociológiában ... 70
3. Az adatgyüjtés előkészitése ... 73
IV. Az adatfeldolgozás és az értékelés ... 75
1. A kódolás. A kódolási utasitás készitése ... 75
2. Az alapsorok készitése. A táblatervek kijelölése és készitése ... 78
3. A kutatások értékelésének tartalmi problémái ... 83
Jegyzetek a második fejezethez ... 88

Harmadik fejezet

A TÁRSADALOM SZOCIÁLIS STRUKTÚRÁJA. A SZOCIALISTA TÁRSADALOM RÉTEGZŐDÉSE ... 89
I. A szociális struktura általános kérdései ... 89
1. A társadalmi csoport és a csoportstruktura meghatározása ... 89
2. A makrocsoportok sajátosságai és szerepük a társadalomban ... 91
3. A mai polgári szociológia struktura-felfogásáról ... 93
4. A csoportstruktura szociológiai megközelitésének jellemző vonásai ... 96
II. A szocialista társadalom rétegződése ... 97
1. A társadalmi rétegek alakulásában szerepet játszó tényezők ... 97
2. Társadalmunk osztályainak és rétegeinek jellemző vonásai ... 101
Jegyzetek a harmadik fejezethez ... 111

Negyedik fejezet

A TÁRSADALMI KISCSOPORTOK ... 115
I. A kiscsoportok problémája a marxista és a polgári szociológiában ... 115
1. A kiscsoportok sajátosságai és társadalmi funkciói ... 115
2. A kiscsoportok polgári és marxista felfogásának különbségei ... 117

II. A kiscsoportok különböző tipusai és belső strukturájuk 118
1. A kiscsoportok fő tipusai 118
2. A kiscsoportok belső strukturája 123
III. A szocializáció. A szocializációs folyamat lényege 126
1. A szocializációs folyamat jellemzése 126
2. A szocializáció folyamatának társadalmi tényezői 127
Jegyzetek a negyedik fejezethez 131

Ötödik fejezet

A TÁRSADALMI MOBILITÁS 135
I. A mobilitásról általában 135
1. A társadalmi mobilitás meghatározása és a mobilitás különböző formái 135
2. A mobilitás és a szociális struktura kapcsolata 136
II. A rétegmobilitás 137
1. Az átrétegződés mint a mobilitás sajátos formája 137
2. Társadalmunk átrétegződésének jellemző vonásai 139
3. A rétegmobilitás és a képzettségi szint kapcsolata 143
III. A területi mobilitás 144
1. A területi mobilitás fő formái és irányai 144
2. A területi mobilitás társadalmi hatásai 146
IV. A szakmai mobilitás 147
1. A szakmai mobilitás tartalma 147
2. Társadalmunk szakmai mobilitásának várható tendenciái 148
Jegyzetek az ötödik fejezethez 151

Hatodik fejezet

A HELYI TÁRSADALMI KÖRNYEZET 153
I. A település és a társadalom 153
1. A helyi társadalmi környezet fogalma 154
2. A társadalom és a település viszonya 155
3. A helyi társadalmi környezet funkciói 156
II. A települések fejlődésének tendenciái 157
1. Az urbanizáció mint társadalmi jelenség 157
2. A város szociális ismérvei 159

3. A falu szociológiai jellemzői 162
4. A tanya és perspektivái 164
III. A helyi társadalmi környezet szociológiai elemzése 165
1. A település társadalmi rétegződésének vizsgálata 167
2. Település és társadalmi mobilitás 168
3. A települések szervezetei 169
4. Település és életmód 169
5. A település közösségformáló szerepe 172
6. Település és kommunikáció 174
7. Település és helyi politika 174
Jegyzetek a hatodik fejezethez 177
IRODALOMJEGYZÉK 179

BEVEZETŐ

A szociológiai ismeretek egyre inkább hozzátartoznak a politikai vezetéssel foglalkozó emberek tudásanyagához. A marxista szociológia fellendülését az életnek az a követelménye hozta magával, hogy a szocialista társadalom építésében minél jobban támaszkodjunk a konkrét társadalmi folyamatok beható tanulmányozására. Ez annál fontosabb, mivel a szocialista társadalomban lezajló nagyarányu változások előrelátó, korszerü társadalmi irányitása csak a tudomány segitségével oldható meg. A szociológia – más társadalomtudományokkal együtt – ehhez nyujt hathatós segitséget. Nem véletlen tehát, hogy a marxista szociológia az utóbbi évek során szerves részévé vált a Politikai Főiskola tananyagának.

Jegyzetünk az 1972-ben kiadott "Szociológiai ismeretek" c. jegyzet javitott, átdolgozott változata. A szerzők igyekeztek megőrizni az előző tananyag pozitiv eredményeit, s kiküszöbölni – amennyire csak lehetséges volt – a főbb hiányosságokat.

Nem törekedtünk a mai szociológia teljes ismeretanyagának összefoglalására. Jegyzetünk a Politikai Főiskola hallgatói számára készült. Ezért kifejezi egyrészt a szociológia oktatásának a Főiskola egész tananyagába való tantárgyi illeszkedését, másrészt azt, hogy elsősorban a politikai irányitómunka szempontjából fontos alapismereteket kiván közölni.

Első fejezet

A MARXISTA SZOCIOLÓGIA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A szociológia tárgyának körülhatárolását, a tudományok rendszerében elfoglalt helyének kijelölését nem lehet megoldani anélkül, hogy figyelembe vennénk történeti fejlődését. Az egyes tudományok kialakulása, önállóvá válása, egyszóval sajátos tárgykörük kikristályosodása hosszan tartó bonyolult folyamat, amely szinte sohasem jut teljesen nyugvópontra. Ez a folyamat – különösen egy társadalomtudomány esetében – nem választható el azoktól a termelési viszonyokból fakadó sajátos társadalmi szükségletektől, s az ezek alapján létrejövő osztályérdekektől, amelyek végső soron a társadalomtudomány helyzetét – a tudománytörténeti vonatkozásokon tulmenően – meghatározzák.

I. A szociológia tárgyának történeti összefüggései

A szociológia történetével foglalkozó szerzők a szociológia kialakulásának időpontját általában a 19. század negyvenes éveire teszik.[1] A társadalom problémáival azonban évezredekkel ezelőtt is foglalkoztak a tudósok. A filozófiai gondolkodás már az ókorban a legkülönbözőbb, többé-kevésbé rendszeres – a kor szinvonalának megfelelő – tudományos nézeteket alakitott ki a társadalomról. Nem állithatjuk tehát, hogy a "társadalomtan" a 19. században keletkezett. Mégis ebben a korban olyan változás zajlott le a társadalomban, amelynek következtében megindult a szociológiának a filozófiától való elszakadási – önállóvá válási – folyamata. Ez a folyamat egyidőben két "ágon", de egymástól lényegesen eltérő tartalommal ment végbe. Egyrészt a polgárság egyes teoretikusai szembehelyezkedtek a spekulativ, szemlélődő és apriorisztikus jellegü társadalomfilozófiával, másrészt azonban a marxizmus kialakulása hozta az igazi, radikális fordulatot a társadalomtudományok terén.

A szociológia kialakulásának társadalmi előfeltételei a kapitalista társadalomnak a 19. század közepére jellemző állapotában rejlettek. Ebben az időszakban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a győztes polgári forradalmakkal nem sikerült megteremteni az "ész társadalmát", nem sikerült uralomra juttatni a polgári forradalmak jelszavait, a "szabadságot", a "testvériséget" és az "egyenlőséget". Egyre inkább kiütköztek a kapitalizmus belső ellentmondásai, s ezek a gazdasági válságokban, a forradalmi munkásmozgalom fellendülésében, az antagonisztikus osztályellentétek élesződésében fejeződtek ki. Ez a helyzet a polgárság és a munkásosztály ideológusainál ellentétes előjellel és tartalommal vezetett el a szociológia kialakulásához.

1. A polgári szociológia kialakulása és fejlődése

A korai polgári szociológia – a 19. századi kapitalizmus szükségleteinek kifejezője

A polgári szociológia már keletkezésekor más szükségletet fejezett ki, mint a marxizmus. Ezt a szükségletet a burzsoázia 19. századi helyzetváltozásával lehet jellemezni. A 19. század közepén, amikor a polgári forradalmak Nyugat-Európában lezajlottak és kiütköztek a kapitalizmus belső ellentmondásai, amikor egyre erőteljesebben lépett fel a munkásosztály mint önálló osztály, a burzsoázia előtt az a feladat állt, hogy társadalmi rendszerét megszilárditsa, hogy megszervezze a kapitalista társadalom "normális müködtetését". Ehhez a polgári forradalmakat eszmeileg-ideológiailag előkészitő és megalapozó haladó társadalomfilozófiai elméletek már nem voltak elégségesek. A burzsoáziának olyan társadalomelméletre volt szüksége, amelynek a társadalomképe nem ment tul a tőkés rend keretein és amelyet a kapitalizmus mérsékelt haladása, reformok utján való tökéletesitése, a belső ellentmondások és feszültségek kiküszöbölésének igénye, a feltörekvő munkásosztály forradalmi mozgalmainak leszerelése hatott át.

Comte és Spencer

Ez a tendencia érvényesült Comte társadalom-elméleti felfogásában, amelynek mottója és jelszava a "Rend és Haladás" volt. A polgárságnak tehát bizonyos fokig érdekében állt, hogy a korábbi történetfilozófiai koncepciókkal szembehelyezkedve nagyobb mértékben forduljon a társadalmi valósághoz.[2] Mindez kifejeződött abban, hogy megkisérelték a természettörvényt alkalmazni a társadalomkutatásban is), igy jelentek meg a naturalista tendenciák a szociológiában, amelyek Comte angol követőjénél Spencernél kristályosodtak ki először és főként a 19. század második felében

szaporodtak el), valamint abban, hogy igyekeztek felhasználni a különböző társadalomtudományokban halmozódó konkrét tudásanyagot (az etnográfia, az etnológia, a demográfia, stb. eredményeit).

A polgári álláspont osztálykorlátai

Ugyanakkor a polgári álláspont osztálykorlátai miatt ez a társadalmi valósághoz fordulás csak következetlen lehetett és reakciós ideológia funkciót töltött be. Ez a következőkben mutatkozott meg:

a) mivel a polgári szociológia nem ismerte fel – és ma sem ismeri fel – a gazdasági viszonyok tényleges szerepét és jelentőségét, ezért nem sikerült a társadalom valóságos mozgástörvényeit feltárnia, megállt a felszini természettudományos – főként biológiai – analógiáknál;

b) nem vizsgálta a társadalom valóságos történelmi formáit és tényleges fejlődését, hanem általában beszélve a társadalomról – de ezen voltaképpen a tőkés társadalmat értve – a kapitalista viszonyokat igyekezett abszolutizálni. Emellett a konkrét társadalmi viszonyokhoz fordulás a 19. században inkább program volt, semmint tényleges tudományos eredmény. Ebben a korban a polgári szociológia továbbra is sok tekintetben spekulativ, általános társadalomelmélet maradt, lényegében nem tudta levetkőzni az általa is birált korábbi társadalomfilozófiai koncepciók negativ vonásait.

Az empirikus vizsgálatok kibontakozása

A polgári szociológiában a 19. század végén, a 20. század elején bizonyos változás veszi kezdetét, amely a következő évtizedekben bontakozik ki. E változás jellemző tendenciája, hogy a konkrét empirikus vizsgálatok egyre inkább polgárjogot nyernek.[3]

A második világháboru után egy-két évtizedben az egész tőkés világban elterjedt az empirikus szociológia, bár a szociológiának általános társadalomelméletként való felfogása is megmaradt.[4]

Az empirizmus pozitiv és negativ következményei

Az empirikus (pozitivista) szociológia kialakulása és különösen az angolszász országokban történő uralomra jutása tényleges tudományos eredményekkel is járt, ugyanakkor azonban negativ következményekhez is vezetett.

Pozitiv eredmény, hogy: a) az empirikus kutatások sok tekintetben hasznos tényanyagot tártak fel a kapitalista társadalom egyes részjelenségeiről; b) e kutatások

bizonyos mértékig kifejlesztették a konkrét szociológiai – matematikai eszközöket is felhasználó – felmérések sajátos technikáját és módszerét, amelyek segitségével az egyes társadalmi folyamatok korábbinál egzaktabb ismeretéhez lehet eljutni. A marxista szociológia számára elsősorban a módszertani és kutatás-technikai eredmények hasznosithatók.

Az empirizmus negativ következményei: a) a szük empirizmus megmarad a társadalom felszini, véletlen és részjelenségeinél. Átfogó elmélet nélkül ugyanis nem lehet a társadalmi jelenségek lényegét feltárni, nem lehet eligazodni a tapasztalati tények végtelen halmazában. Ez a helyzet a legtöbb empirikus irányzatnál abban is megmutatkozott, hogy megtagadták a társadalmi mozgás általános törvényüségeit. Ily módon a "történelem", a "társadalmi fejlődés és haladás" fogalmai kikerültek a vizsgálódás köréből, s ezekkel a "változás" kategóriáját állitották szembe. Ugyanigy nem kap helyet a polgári szociológiában a társadalmi osztály tudományos kategóriája. Mindez önmagában is jelzi, hogy az empirizmus ideológiai funkciója nem más, mint a kapitalista rendszer védelme. Miután a társadalmi fejlődés tágabb – a kapitalizmust meghaladó – perspektiváiról semmit sem mond, viszont az egyes részfolyamatokról szerzett ismereteket fel lehet használni a manipulativ társadalomirányitáshoz, ez a tendencia egyértelmü a kapitalizmus apologetikájával; b) az az objektivista magatartás, amely szerint a szociológia kivül áll a társadalmi harcokon, valamint az átfogó társadalomszemlélet hiánya problematikussá teszik az elért részeredményeket, mert annyira széttagolják a szociológiai kutatásokat, hogy szinte megszünik a szociológia tudományának egységes értelmezési lehetősége is.[5] Ez egyes polgári szociológusoknál is felszinre hozta azt a törekvést, hogy az empirikus kutatást valamilyen általános elmélet megalkotásával kapcsolják össze.[6] Az empirikus szociológiában a kutatás technikája, módszertana és "logikája" az elmélet fölé kerekedett.

Az elmondottakból adódik, hogy a szük empirizmus a szociológia feladatául a társadalom mikro- (kis) egységeinek kutatását jelöli meg (mikroszociológia).[7]

2. A marxista szociológia kialakulása és fejlődése

A marxizmus radikális fordulat a társadalomelméletekben

Igazi fordulatot a társadalomelméletek terén a marxizmus kialakulása hozott.

Ugyanaz a társadalmi szituáció, amely a polgári szociológia kezdeteit meghatározta, vezetett el a mar-

xista szociológia kialakulásához is, de homlokegyenest ellentétes osztálypozició, a munkásosztály pozíciója alapján. A munkásosztály ideológiájaként létrejött marxizmus volt csak képes megteremteni a tudományos társadalomelméletet, mert ez az osztály helyzeténél fogva a tőkés rendszer meghaladására, forradalmi átalakitására törekedett (ami elsődleges feltétele volt annak, hogy a társadalmi mozgást, a társadalmi viszonyokat valóban a lényegig hatolva az adott vizonyokon radikálisan tulmenő perspektivából itélje meg). Ezért csak a marxizmus volt képes következetesen szembefordulni a korábbi történetfilozófia spekulativ, szemlélődő és apriorisztikus jellegével, de egyszersmind születésüktől kezdve szembehelyezkedni a polgári szociológiai koncepciókkal is.

Felmerül a kérdés, milyen joggal beszélhetünk a marxizmusról mint szociológiai elméletről?

A marxizmus szociológiai és egyéb aspektusai

Marx és Engels elméleti munkásságában, az általuk létrehozott gondolati épitményben különböző aspektusokat állapithatunk meg, amelyek egységes, összefüggő egészet alkotnak.

Ezek a következők:

a) a filozófiai aspektus a dialektikus és történelmi materialista világnézetet jelenti, amely a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényszerüségeit foglalja magában, s materialista választ ad az anyag és tudat viszonyának kérdésére;

b) a közgazdasági aspektus, amely a társadalom, különösen a kapitalista társadalom termelési viszonyairól szóló tudományos elmélet;

c) a tudományos szocializmus aspektusa, amely a munkásosztály osztályharcáról és a kapitalizmust követő társadalomról szóló tudományos koncepciót jelenti;

d) a szociológiai aspektus, amely magában foglalja a társadalmi struktura általános elméletét, különösen a társadalom szociális, (osztály-, réteg-, és csoport-) strukturájára vonatkozó koncepciót, s e problémáknak olyan megközelitési módját, amely a kor tapasztalati anyagából indul ki, a társadalmi gyakorlatra támaszkodik, s a társadalmi jelenségeket a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat kereteibe ágyazva közeliti meg. Ezek az oldalak vagy alkotórészek, amelyek mindegyikét áthatja a politikai tartalom is Marx és Engels tevékenységében még nem differenciálódnak relative elkülönült tudományágakká.

Lenin és a marxista szociológia

Ugyanez a tendencia folytatódik Leninnél, akinek elméleti tevékenysége kiemelkedő jelentőségü a marxista szociológia számára is. Lenin már megkülönböztette egymástól a marxizmus három alkotórészét; a filozófiát, a politikai gazdaságtant és a tudományos szocializmust. "Kik azok a népbarátok?" c. müvében pedig a történelmi materializmust a tudományos szociológia szinonimájának nevezte, s a polgári szociológia birálata során állitotta az előbbit szembe ez utóbbival. Lenin állásfoglalásaiban a marxizmuson belül végbemenő sajátos tendenciák tükröződnek. Főként az a tendencia, hogy a marxizmus egységes tudományos rendszerében végbement egy differenciálódási folyamat. Már akkor kialakulóban volt a marxista filozófia, a marxi közgazdaságtan, valamint a tudományos szocializmus tudománycsoportokká fejlődese, amely később erőteljesebben bontakozott ki. Még nem ment végbe azonban ugyanez a folyamat a szociológia vonatkozásában. Mivel a polgári szociológia az általános társadalomelmélet szintjén állt, érthető és teljesen jogos, hogy Lenin a történelmi materializmust mint a marxizmus általános szociológiai koncepcióját állitotta vele szembe. Az azóta eltelt idő alatt a társadalomtudományok további differenciálódása kovetkezett be, s ez a mai történelmi korban vezetett el oda, hogy a marxista szociológia viszonylag önálló tudománnyá válik, hasonlóképpen ahhoz, ahogy már korábban lehetett a marxista filozófiáról, és közgazdaságtudományról mint relative önálló, de – hangsulyozzuk – továbbra is a marxizmus gondolati rendszerének részeként tekintendő tudománycsoportokról beszélni.

A marxista szociológia a huszas és a harmincas években

Lenin tudományos munkásságának és közvetlen utmutatásainak hatására a huszas években nemcsak a teoretikus kutatás, hanem az empirikus, konkrét társadalomvizsgálat is nagy mértékben fellendult a Szovjetunióban. Konkrét szociológiai módszerekkel vizsgálták a munkások életformája, a család, a szabad idő, a falusi társadalmi szerkezet stb. problémáit.[8]

Ez a kedvező fellendülés a harmincas évek közepétől a dogmatikus tendenciák felerősödése miatt abbamaradt. A dogmatizmus akadályozta a marxista szociológia fejlődését, mert a konkrét társadalmi valóság differenciált elemzése sok tekintetben háttérbe szorult a marxista politikai gyakorlatban és az elméleti kutatómunkában egyaránt.[9]

A marxista szociológia az ötvenes évek után

Az ötvenes évek második felétől kezdve a szocialista országokban ujra jelentős fellendülés mutatkozik a marxista szociológiában. E fellendülésnek két lényeges forrása van:

A) Az SZKP XX. kongresszusa (1956.) lenini szellemben elemezte a kialakult helyzetet, feltárta a személyi kultusz káros következményeit, s rámutatott arra, hogy a kommunista párt csak a valóságos társadalmi folyamatok mély, tudományos és konkrét elemzésére épitheti politikáját. Ez megteremtette a marxista szociológia ujólagos fellendülésének politikai feltételeit.

B) A szocialista országokban végbement politikai és ideológiai változások csak az egyik okát képezik a marxista szociológia ötvenes évek közepén kezdődött fellendülésének.

A szociológiai kutatások kibontakozásának fő forrása az a társadalmi szükséglet, amely a szocializmus épitése során végbement társadalmi változásokra vezethető vissza. A termelési viszonyok szocialista átalakitása, a szocialista iparosodás, a szocialista állam politikai rendszerének megszilárdulása, az urbanizációs folyamatok stb., egyszóval a szocializmus teljes felépitésével összefüggő sokrétübb és bonyolultabb feladatok szükségessé teszik a konkrét társadalomkutatás szélesebb kifejlesztését, a szociológiai módszerek egyre kifinomultabb és tudományosabb alkalmazását a szocialista országokban. A szociológia hathatós segitséget képes nyujtani a szocialista társadalomirányitás számára a döntések tudományos megalapozásához. Előtérbe kerültek tehát olyan társadalmi problémák, amelyeknek pontos megismerése révén lehet csak feltárni a szocializmus teljes felépitésének konkrét formáit és módozatait.

Néhány ilyen témakört ehelyütt csak utalásszerüen sorolunk fel, később részletesen visszatérünk rájuk: 1. a szocialista társadalom osztály- és rétegstrukturájának átalakulása; 2. a szervezetek és intézmények szerepének megnövekedése, szocialista tartalmuk további kibontakoztatásának lehetőségei és módjai; 3. a települési formák átalakulásának fő tendenciái; 4. az életmód átalakulása, a szabad idő megnövekedése társadalmunkban; 5. a tudományos társadalomirányitás müködésének szociológiai problémái.

A marxista szociológia 1956. utáni fejlődésében a következő főbb állomásokat állapithatjuk meg: 1. 1957. után vita kezdődött a szociológia önálló létjogosultságáról, helyéről a marxizmus rendszerében és szerepéről a szocialista társadalomban; 2. 1960-63 között az eszmecsere főként a marxista szociológia általános kérdéseiről, a tárgy és a módszer bizonyos alapproblémáiról folyt; 3. ezzel egyidőben (1960-tól) minden szocialista országban konkrét szociológiai kutatások kezdődtek.

II. A marxista szociológia tárgya és rendszere

1. A marxista szociológia tárgya

A kutatás objektuma és a tudomány tárgya

A tudomány tárgyának jellemzésénél meg kell különböztetnünk a kutatások objektumát az adott tudomány tárgyától.

A tudományos kutatások objektuma az objektiv valóság meghatározott része. A társadalomtudományok esetében ez maga a társadalom, a társadalom egyes részei, szférái, jelenségcsoportjai, vonatkozásai. A társadalomtudományi kutatások objektumait összefoglalóan társadalmi jelenségeknek nevezzük, amelyek nem más, mint egymással kölcsönviszonyban lévő, egymást feltételező társadalmi viszonyrendszerek, társadalmi tevékenységek és társadalmi képződmények (objektivációk).

A tudomány tárgyának fogalma egyrészt a kutatási objektumok meghatározott körét foglalja magában, másrészt pedig azt, hogy az adott tudomány az objektumoknak ezt a sajátos körét milyen megközelitésben, milyen szemléleti mód alapján, milyen kiemelt szempontok szerint vizsgálja.

A társadalomtudományok két csoportja

A társadalom mindig egész-jellegü, de ugyanakkor összetett és gazdagon strukturált képződmény. Ezért az egyes részeket, tulajdonság- vagy összefüggéscsoportokat relative külön vizsgálhatjuk, de vizsgálhatjuk a társadalom egészét is. Ennek megfelelően a társadalomtudományokat tárgyuk szerint bizonyos csoportokba sorolhatjuk. (E besorolás nem a társadalomtudományok osztályozási sémája, hanem a szociológia tárgyának jobb megértéséhez nyujt segitséget.)

1. Azok a tudományok, amelyeknek a társadalmi jelenségek valamely elkülöníthető csoportja vagy szférája képezi kutatási objektumát. Ez lehet a gazdasági, a politikai, a kulturális-ideológiai szféra (ilyen tudományok: a közgazdaságtan, a jogtudomány, az irodalomtudomány stb.)

2. Azok a tudományok, amelyek a társadalom minden jelenségével, a társadalom egészével foglalkoznak, de bizonyos sajátos szempontok alapján. (Ilyenek pl. a történettudomány, amely a társadalom egészét annak időbeni mozgása szempontjából vizsgálja; a társadalomfilozófia – a marxizmusban ez a történelmi materializmus –, amely a társadalmi totalitással a filozófia alapkérdése és a társadalom legáltalánosabb törvényszerüségei szempontjából foglalkozik).

A szociológia tárgya

A szociológia a társadalomtudományok második csoportjához tartozik. Kutatási objektumát képezi ugyanis minden társadalmi jelenség, amelyeket azonban sajátos nézőpontból, sajátos "metszetben" vizsgál.

A marxista szociológia tárgyának fő vonásait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Elméleti bázisa a marxista filozófia, ezen belül a történelmi materializmus.

2. A marxista szociológia fő figyelme adott, konkrét társadalmi-gazdasági alakulat specifikus törvényszerüségeinek feltárására irányul.

3. A szociológia által kutatott specifikus törvényszerüségek jellegzetességei abban térnek el a más tudományok illetékességi köréhez tartozó törvényszerüségektől, hogy az előbbiek a társadalmat – közvetlenül vagy közvetett módon – mindig a szociális struktura összefüggésében jellemzik. Ez azt jelenti, hogy a szociológia – bármilyen társadalmi jelenséget vagy folyamatot vizsgál is – abból indul ki, hogy ezek emberi cselekvésekből tevődnek össze, hogy minden társadalmi jelenség vagy folyamat emberek tevékenységének, mégpedig csoportokba szerveződött emberek tevékenységének eredménye. A szociológia feladata e csoportok összefüggésrendszerének, a csoportok belső szerkezetének, a csoportkeretek között lezajló cselekvéseknek, ezek társadalmi inditékainak, összefüggéseinek, lényegi jellemvonásainak a feltárása.

4. A szociológia egyesiti magában a társadalmi jelenségek empirikus kutatását és különböző szintü lényegfeltáró elméleti általánositását, valamint ezek eszközeit és módszereit.

5. A marxista szociológia a társadalmi jelenségeket kölcsönhatásukban tárgyalja mégpedig oly módon, hogy figyelembe veszi az anyagi-gazdasági és tudati tényezők, valamint a jelenségben kifejeződő objektiv és szubjektiv mozzanatok összességét.

6. A marxista szociológia kutatásaiban érvényesiti a történeti szempontot, vagyis a társadalmi jelenségek lényegi összefüggéseit keletkezésükben és fejlődésükben vizsgálja.[10]

A következőkben a marxista szociológia legfontosabb jellegzetességeit a fenti szempontok alapján részletesebben megvizsgáljuk.

2. A marxista szociológia filozófiai alapjai

A szociológia a társadalomról szóló tudomány, ezért szükségképpen rendelkeznie kell olyan filozófiai alapokkal, amelyek a társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényszerüségeinek elméleti magyarázatát adják.

A marxista szociológia elméleti-módszertani bázisa

A marxista szociológia világnézeti ideológiai szempontból a marxizmus egészének gondolati rendszeréhez tartozik. Ez azt jelenti, hogy a marxista filozófia, a marxista politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus elméletével elválaszthatatlan egységben van. A marxista szociológia elméleti-módszertani bázisát a dialektikus és történelmi materializmus képezi, amely mint a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás legáltalánosabb dialektikus törvényszerüségeit feltáró tudomány minden szociológiai kutatásban szükségképpen kell hogy érvényesüljön.

A marxista szociológia számára kivételes jelentőséggel bir a történelmi materializmus, amely minden empirikus szociológiai kutatásnak is közvetlen elméleti alapját alkotja.

Lenin a történelmi materializmus és a szociológia kapcsolatáról

Ezt bizonyitja be Lenin a Kik azok a népbarátok... c. müvében, amikor kimutatja, hogy a történelmi materializmus alapeszméinek a behatolása tette a szociológiát valóban tudománnyá:

a) A materializmus a szociológiában tette először lehetővé a tudományos állásfoglalást társadalmi kérdésekben azáltal, hogy a társadalmi jelenségek elemzését "elmélyitette egészen az ember társadalmi eszméinek eredetéig".[11]

b) A materialista történelemfelfogás gondolata tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek bonyolult szövevényében megkülönböztessék a lényeges jelenségeket a lényegtelenektől, s ehhez objektiv kritériumot szolgáltatott, amikor kiemelte a termelési viszonyokat. "Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és a szabályszerüségeket, és általánositsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a társadalmi alakulat alapfogalmában. Csak ez az általánositás tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek leirásáról (és az eszmény szempontjából való elbirálásukról) áttérjenek a jelenségek szigoru tudományos elemzésére, amely például azt emeli ki, ami az egyik kapitalista országot a másiktól megkülönbözteti, és azt vizsgálja, ami valamennyiben közös".[12]

c) Lenin végül rámutat arra, hogy "egyedül a társadalmi viszonyoknak a termelési viszonyokra s ezeknek a termelőerők fejlettségi fokára való visszavezetése teremtette meg a szilárd alapját annak, hogy a társadalmi alakulatok fejlődését természettörténeti folyamatnak fogjuk fel." [13]

A fenti fejtegetésből kitünik, hogy Lenin szerint a marxista szociológia alapeszméi azonosak a történelmi materializmussal, s tudományos szociológiát müvelni lehetetlen a történelmi materializmus kategória-rendszere nélkül. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy Marxnál ez az elméleti koncepció mindaddig hipotézis maradt, amig hozzá nem fogott a valóságos és konkrét társadalmi folyamatok óriási tényanyag alapján történő tanulmányozásához és feldolgozásához, melynek legfontosabb eredménye "A tőke". Ez a lenini koncepció, amely tehát magában foglalja Marx és Engels társadalomtudományi alapeszméit, ma is érvényes és iránymutató.

A szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról folyó viták

A marxista szociológia ujólagos fellendülésének kezdeti periódusában – az ötvenes évek közepén – a szociológia tárgyával kapcsolatos viták a marxista szociológusok körében mindenekelőtt a szociológia és a történelmi materializmus viszonyára összpontosultak. A vitákban kikristályosodott különböző álláspontok – noha a viták sulypontja az utóbbi időben bizonyos fokig más kérdésekre helyeződött át – továbbra is megmaradtak.

A viták során a következő – a különböző szocialista országokban sokféle változatban megtalálható – tipikus álláspontok alakultak ki:

1. Az egyik álláspont szerint a történelmi materializmus és a marxista szociológia teljes egészében egybeesnek. Mivel a történelmi materializmus filozófiai tudományág, ezért a szociológia is a filozófiához tartozik. E felfogás szerint a konkrét társadalomkutatással kapcsolatos uj – elméleti és módszertani – mozzanatokat a történelmi materializmus keretei között kell kifejteni.

2. Egy másik álláspont hangsulyozza a történelmi materializmus filozófiai jellegét, ugyanakkor a szociológiát tisztán empirikus tudománynak tekinti, amely mind tárgya, mind feladatai és módszerei tekintetében különbözik a történelmi materializmustól.

3. A harmadik felfogás szerint a történelmi materializmus mint a marxizmus általános társadalomelmélete a szociológiában az általános szociológiai elmélet funkcióját tölti be. Ebben a minőségében a történelmi materializmus a konkrét szociológiai

vizsgálatok kozvetlen elméleti és módszertani alapját képezi, s ugyanakkor az empirikus vizsgálatokból nyert adatok legmagasabb általánosítási szintjét is jelenti. Ennek kovetkeztében a történelmi materializmus nemcsak a marxista filozófiának, hanem a szociológiai tudományoknak is része. Filozófiai szempontból a történelmi materializmus a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyát, a dialektikának a társadalomban való érvényesulését, valamint a társadalmi megismerés gnoszeológiai kérdéseit tárgyalja, szociológiai szempontból pedig azonos az általános szociológiai elmélettel, amelyben előtérbe kerul a társadalmi egész strukturájának leirása, a társadalmi élet anyagi és tudati viszonyai kozotti konkrét osszefuggéseknek a feltárása, a társadalom egészének és részeinek kolcsonhatási folyamatai.

A lezajlott viták és az elmult években kibontakozott szociológiai kutatások ismételten alátámasztották azt a marxista tételt, hogy a történelmi materializmusból mint társadalomfilozófiai elméletből nem lehet deduktive levezetni az adott társadalmi alakulat konkrét és specifikus torvényeit. Szukségesek a társadalom-filozófiai vizsgálódásokon tulmenő olyan empirikus kutatások is, amelyek kevésbé általános kovetkeztetésekhez vezetnek, mint a filozófiai szintu tudományos elemzések.

A marxista szociológia és a történelmi materializmus egysége és kulonbozősége

Ma már a viták és a kutatómunka eredményeként – teljes osszhangban a marxizmus klasszikusainak munkásságában fellelhető állásponttal – megállapithatók a kovetkezők:

1 A marxista szociológia nem azonos a történelmi materializmussal mint filozófiai diszciplinával A szociológia ma az onálló tudományvá válás folyamatát éli át, amelynek során egyre nő szaktudományi jellege Ennek a jegyei a kovetkezők·

a) A szocialista országokban kiszélesedtek és egyre nagyobb méreteket oltenek a konkrét-empirikus szociológiai kutatások, amelyek – ahogy ezt az egyes témák kifejtésénél látni fogjuk – eltérnek a filozófia megkozelitesi módjától és tudományos jellegzetességeitől.

b) Mindinkább kikristályosodik bizonyos sajátos fogalmi és modszertani apparátus, amelynek egyes elemeit és részeit más társadalmotudományokban is megtaláljuk ugyan, de mint egységes fogalomrendszer és módszertan kifejezetten a szociológiára jellemző.

2. A marxista szociológia nem függetleníthető a történelmi materializmustól, mert a tudományos társadalomkutatás nem nélkülözheti az általános társadalom-filozófiai koncepciót. Ezért nem lehet pusztán az empirikus társadalomkutatásból kiindulva általános társadalomelméletet konstruálni.

A történelmi materializmus és a szociológia szoros kapcsolatának a szociológiai kutatómunkában konkrétan és a speciális feladatoknak megfelelően mindig érvényesülnie kell.

3. A marxista szociológia a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat és a szociális struktura specifikus törvényszerűségeit feltáró tudomány

A marxista szociológia fontos vonása, hogy a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat olyan specifikus törvényeit tárja fel, amelyek elsősorban a társadalom szociális strukturáját jellemzik vagy ahhoz közvetlenül kapcsolódnak.

A szociológia szerepe a társadalmi-gazdasági alakulat megismerésében

A társadalmi-gazdasági alakulat, mint ismeretes, a marxista társadalom-tudomány egyik alapfogalma, amely egyrészt kifejezi, hogy a társadalom anyagi-gazdasági viszonyai az elsődlegesek a tudati viszonyokhoz képest, másrészt pedig, hogy a társadalom fejlődése során olyan különös törvényszerűségekkel rendelkező alakulatok jönnek létre, amelyeknek a jellegét a termelőerőkön nyugvó termelési viszonyok, a társadalom gazdasági alapja, valamint a rájuk épülő sajátos felépítmény határozzák meg. A történelmi materializmus ennek alapján állapítja meg, hogy a történelem nem egyéb, mint a különböző társadalmi-gazdasági alakulatok egymást felváltó folyamata. A szociológia számára ez a kategória centrális jelentőségű abból a szempontból, hogy általános tartalmát minden szociológiai vizsgálódásban érvényesíteni kell. Ez a következőket jelenti:

1. A szociológia számára elkerülhetetlenül fontos, hogy a gazdasági viszonyokat mint az összes társadalmi jelenséget végső soron meghatározó társadalmi szférát szem előtt tartsa. Szemben a polgári szociológiával a marxista szociológia nem arra törekszik, hogy egy közgazdaságtan nélküli társadalomtudományt hozzon létre, hanem arra, hogy a közgazdaságtan (a marxi politikai gazdaságtan) eredményeit – anélkül, hogy tudományos funkcióját átvenné – beépítse kutatásaiba.

2. A szociológia nem a társadalmi-gazdasági alakulatok történeti fejlődését, egymást felváltó törvényszerűségeit vizsgálja – bá · ezeket a törvényszerűségeket is

figyelembe kell vennie kutatásaiban –, hanem adott, konkrét társadalmi-gazdasági alakulat sajátos, lényegi összefüggéseit. A marxista szociológia centrális feladata a mai valóságos szocialista társadalom jelenségeinek, a szocializmus országonkénti specifikus viszonyainak a feltárása, s az ebből adódó elméleti következtetéseknek a kialakitása.[14]

A társadalom szociális strukturája

A szociológia a szociális struktura nézőpontjából vizsgálja a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat társadalmi jelenségeit.

A társadalom szociális strukturáján a társadalomban létező csoportok összességét, e csoportok gazdasági viszonyok által meghatározott, történelmileg kialakult rendszerét és egymással való törvényszerü kapcsolatait értjük.[15]

A társadalom strukturája és a szociális struktura nem azonos fogalmak. Igaz, hogy a "szociális" szó magyar forditása "társadalmit" jelent. A tudományos szóhasználatban azonban mégis megkülönböztetik a kettőt. A társadalom strukturája vagy társadalmi struktura kifejezésen a társadalom minden jelenségét magába foglaló teljességet értünk, melyen belül – a történelmi materializmus alapgondolatának megfelelően – elsődleges szerepet tölt be a mindenkori gazdasági szerkezet, s erre épülnek fel a társadalom egyéb szférái (a politikai és ideológiai-tudati szférák). A társadalom strukturája fogalom tehát a társadalmat mint totalitást (vagyis mint összrendszert) tartalmazza, amely olyan részstrukturákból (vagy alrendszerekből) tevődik össze, amelyek maguk is rendkivül bonyolult törvényszerüségeket mutatnak.

A szociális struktura nem a társadalom valamely alrendszere, amely más alrendszerekkel vagy részstrukturákkal együtt, mellettük létezik, hanem az egész társadalom sajátos "metszete" amelyben a társadalmat kifejezetten ugy tekintjük, mint meghatározott embercsoportok együttesét. A szociális struktura fogalma tehát az egész társadalmi szerkezet osztály-, réteg- és kiscsoport viszonyokban való kifejeződését jelöli.[16]

4. A marxista szociológia fontosabb témakörei

Mit jelent közelebbről az a megállapitás, hogy a szociológia elsősorban a társadalom szociális strukturájának összefüggésében vizsgálja a társadalmi jelenségeket? Ezt néhány alapvető szociológiai téma felvázolásával mutatjuk be:

A társadalmi csoport

1. A szociális struktura alapkategóriája a társadalmi csoport. A társadalmi csoport problémáját a marxista szociológia két síkon vizsgálja. Az egyik a társadalmi osztályok és rétegek szerkezete, meghatározott fejlettségi fokon álló országban (pl. a magyar szocialista társadalomban). A másik sík –, amely az előbbitől elválaszthatatlan –, a társadalomban létrejövő kiscsoportok problémája.

A szociológia kutatja: a) a társadalmi nagycsoportok (makrocsoportok, azaz az osztályok és rétegek) belső szerkezetét, azt, hogy a kiscsoportokból (mikrocsoportokból) miként épülnek fel a nagyobb társadalmi csoportok; b) a társadalmi kiscsoportokon belül létrejövő tipikus viszonyokat; c) a társadalom csoportstrukturájának a társadalmi mozgás folyamatában lezajló változásait, azt, hogy mely tényezők mutatják a csoportok viszonylagos stabilitását és melyek a csoportok mozgását, egymásba való átmenetét. A csoportstruktura változásait a társadalmi mobilitás fogalma fejezi ki. [17]

Az intézmények és a szervezetek

2. A társadalom szociális strukturájához szorosan illeszkedik az intézmények és a szervezetek meghatározott rendszere.

Az intézmények problémájával a szociológia a történelmi materializmusnak az alap és felépitményre vonatkozó elméletére támaszkodva foglalkozik. Ennek értelmében az intézmények olyan társadalmi képződmények, amelyek a társadalom mindenkori gazdasági alapján történelmileg jönnek létre és amelyek – szorosan összefonódva a társadalmi tudat különböző elemeivel – mintegy normativ jelleggel foglalják meghatározott rendszerbe az emberek (makró- és mikrocsoportok, valamint a hozzájuk tartozó egyének) társadalmi magatartását. A szociológia feladata az adott társadalmi-gazdasági alakulat keretei között létrejövő intézmények szerkezetének, főbb funkcióinak és társadalmi fejlődésének kutatása, különös tekintettel arra, hogy ezek az intézmények és a társadalmi tudatnak hozzájuk kapcsolódó formái miként függnek össze a társadalom osztály-, réteg- és csoportszerkezetével.

A különböző intézmények működése korunkban egyre erőteljesebben fejeződik ki szervezeti formában is. A szervezetek az emberi tevékenységnek olyan keretei, amelyek kifejezik azt a társadalmi munkamegosztás fejlődése által előálló helyzetet, hogy az osztály-, réteg- és csoportérdeken nyugvó intézményi rendszerek megfelelő funkcionálása egyre inkább csak a differenciált emberi cselekvések tudatos összehangolása ("megszervezése") által lehetséges. A szociológia a szervezetek problémájával szá-

mos osszefuggésben foglalkozik. Igy pl vizsgálja azt, hogy miként és milyen szervezeteket alakítanak ki a társadalmi osztályok és rétegek társadalmi-gazdasági, politikai, kulturális stb. céljaik érdekében; melyek a szervezetek belső mukodésének fő torvényszeruségei; milyen hatása van a szervezeteknek a kulonbozó makro- és mikrocsoportok magatartására, milyen hatása van az egyes szervezeteknek az egyénekre, s a kulonbozó társadalmi csoportok hogyan alakítják, formálják a szervezetek jellegét.

A társadalmi kommunikáció

3. A szociológiai kutatások fontos terulete a társadalmi kommunikáció, A társadalmi kommunikáció (kozlés) nem más, mint a társadalmi csoportok (és az egyének) kozötti tudati kölcsönhatások folyamata. E folyamatnak sajátos torvényszeruségei vannak, amelyek kifejezik a társadalmi kommunikáció alaptényezőinek egymáshoz való lényegi viszonyait és legfőbb jellegzetességeit [18]

Az életmód

4. A marxista szociológian belul egyre inkább kialakul s mind tobb szociológiai kutatás centrális problémájává válik az életmód szerteágazó témakore. E komplex társadalmi jelenseg rendkivuli fontossággal bir a szocialista viszonyok kialakítása szempontjából is Alapkérdés ugyanis, hogy a szocialista életmódot mely ismérvek jellemzik, s ezek miként érvényesulnek társadalmunkban. A szociológia a kulonbozó társadalmi osztályok, rétegek és kiscsoportok életmódbeli sajátosságait vizsgálva azt kutatja, hogy mely objektiv és szubjektiv tényezők határozzák meg a kulonbozó életmódtipusok kialakulását; milyen hatással vannak az életmódra a kulonbozó emberi tevékenységformák (termelőtevékenység, szabad idő tevékenységek, a kozéletben és a magánéletben kifejtett jellegzetes tevékenységformák); milyen hatással van ezekre a kozvetlen es tágabb társadalmi kornyezet (a munkamegosztásban elfoglalt hely, az objektiv osztály- és réteghelyzet, a települési formák, a foglalkozási ág stb.); milyen szerepet tolt be az emberek életmódjában a muveltségi (kulturális) és tudati szint.

Az életmód szorosan osszefugg a mindennapi tudattal. A mindennapi tudat szociológiai vizsgálatában feltárul a társadalmi tudatnak a kozvetlen, mindennapi élet során (az életmódban) kifejeződő hatása és mukodése.

A tudati jelenségek vizsgálata

A szociológia relative kulon témaként is feltárja, milyen társadalmi tényezők determinálják az egyes osztályok, rétegek, csoportok ismeretszintjét, véleményét, meggyőződéseit, világnézeti-politikai-kulturális beállitódásait (attitudjeit).

A társadalmi cselekvés és magatartás és a személyiség problémája

5. Az elmondottakból következik, hogy amikor a marxista szociológia a szociális struktura sajátos nézőpontja alapján vizsgálja a társadalmi jelenségeket, elsősorban azokat az objektiv társadalmi viszonyokat tárja fel, amelyek a társadalmi osztályok, rétegek és kiscsoportok helyzetét meghatározzák, amelyek tehát alapját képezik a társadalmi osztályok, rétegek, kiscsoportok és egyének között létrejövő kapcsolatoknak. Mivel azonban a társadalmi csoportok valóságos léte és mozgása csak az emberi tevékenységekben realizálódhat, ezért a legkülönbözőbb tipikus társadalmi cselekvési módok feltárása és a jellegzetes társadalmi magatartások objektiv és szubjektiv oldalainak kutatása szintén fontos feladata a szociológiának. A szociológia azt kutatja, hogy a tevékenységek (az emberi cselekvési módok és magatartások) különböző tipusai között milyen összefüggések érvényesülnek, ezek miként illeszkednek meghatározott társadalmi csoportviszonyokhoz. E tevékenységek és magatartások végső soron a külső társadalmi viszonyok által determináltak, de e determinációs hatás csak a személyiség strukturáján keresztül érvényesül. Ezért a szociológia fontos feladata a személyiség, a csoport és a társadelom közötti konkrét kapcsolatrendszer feltárása is.[19]

5. A szociológia belső tagozódása

A szociológia belső tagozódásánál abból kell kiindulnunk, hogy jellegénél fogva ma már olyan tudományegyüttest képez, amelyben a legkülönbözőbb általánositási szintek, az elméleti és empirikus kutatási területek, a társadalom jelenségeinek sokoldalu és sokféle összetettsége fejeződik ki. Ennek megfelelően a szociológiában két egymást átható területet különböztethetünk meg: az általános szociológiát és a szakszociológiát. Mindkettő szoros kapcsolatban van a szociológia módszertanával, amelyről a következő pontban lesz szó.

a) Az általános szociológia

Az általános szociológia fő jellegzetességei

Az általános szociológia a szociológiai tudományok rendszerében ugyanazt a funkciót tölti be, amelyet más tudományegyüttesen belül is bizonyos általános diszciplinák betöltenek.[20]

1. Az általános szociológia azoknak a kategóriáknak és törvényszerüségeknek az elméleti rendszere, amelyek a szociológiai tudományokon belül a legátfogóbb általánositási szintet képviselik: azokat az elméleti fogalmakat és témákat öleli fel, amelyeket minden szakszociológiai kutatásban fel kell használni és érvényesiteni kell.

2. Az általános szociológia a társadalmi egészre vonatkozik. A társadalmi egésznek nem egyes részrendszereivel kapcsolatos "különös" elméleti összefüggéseket foglal magában, hanem ennek az egésznek bizonyos "metszeteit" tárja fel egyes témáiban.

Az általános szociológiai elmélet kidolgozása a mai szociológiai tudományos kutatások egyik legfontosabb feladata. Ma a nemzetközi marxista szociológiai irodalomban az a legelterjedtebb álláspont, hogy a történelmi materializmus elméleti rendszere képezi az általános szociológiát. Ugyanakkor találkozhatunk olyan próbálkozásokkal is, amelyek a történelmi materializmuson kivül, tőle eltérő általános szociológiai elméletet próbálnak létrehozni.

Az általános szociológia és a "közbulső" elméletek

A szociológiai ismeretanyag további növekedésével létrejönnek a feltételek egy, a történelmi materializmustól tudományrendszertanilag (de nem világnézetileg és elvileg) különálló általános szociológia kialakitásához. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy mindenképpen szükség van az empirikus kutatások és a legmagasabb álatlánositási szint kozott elhelyezkedő kozbulső elméletekre, amelyek mintegy kozvetitenek a konkrét empirikus tényanyag és a társadalom legáltalánosabb törvényeit kifejező elmélet kozött, e egyben megteremtik a kettő kozotti kapcsolatrendszert a tudományos gondolkodásnak az egyestől a kulonoson keresztul az általános felé és az általánostól a kulonóson keresztul az egyes felé irányuló dialektikus menetében.[21] A legmagasabb általánositási szint és az empirikus ismeretek kozott elhelyezkedő általánositási szinttel kapcsolatosan merül fel sok marxista szocialógusnál is az un "középszintu" (vagy "középfoku") elmélet igénye.[22] A "kozepszintu" elmélet feltételezi a "felsőszintu" és az "alsószintu" elméletet is. Ez a három fokozat csak viszonylagosan választható el egymástól. Az emberi megismerés kulonbozó szintjeinek változatosságát végletesen leegyszerusitenénk, ha merev hármas felosztásban próbálnánk meg elhelyezni. Nincs tehát egyetlen "középszintu elmélet".[23] A "középszintu" kifejezés pontosan értelmezve a felső és alsó szint kozott elhelyezkedő kulonbozó általánositási szinteket jelol.[24]

b) A szakszociológiák

A szociológiai tudományok rendszerében az általános szociológia mellett megkülönböztetünk szak- vagy ágazati szociológiákat. A szakszociológiák a társadalom egyes részterületeire vonatkozó szociológiai kutatási eredmények, sajátos elméletek összessége.

Szakszociológiákról általában vagy a történelmi-társadalmi viszonyok bizonyos tipusai szerinti kutatások, vagy a szociológia és más társadalomtudományok találkozási pontjain létrejövő sajátos diszciplinák esetében beszélhetünk. Az előbbi példája a családszociológia, a településszociológia, a második tipus példája a jogszociológia vagy a politikai szociológia. A szakszociológiák száma, fő kutatási területei állandóan változnak annak megfelelően, hogy a szociológiai kutatások mennyire és milyen eredményességgel terjednek ki a társadalom egyes részterületeire. A mai helyzetben a következő fontosabb szakszociológiai ágazatokat szokták megkülönböztetni:[25] politikai szociológia, jogszociológia, kriminálszociológia, településszociológia (város- és faluszociológia), családszociológia, munka- és üzemszociológia, tudományszociológia, vallásszociológia, a tömegkommunikáció szociológiája és a közvéleménykutatás, müvelődés- (vagy kultur-) szociológia.

A szocialista országokban a leginkább kialakult szociológiai ág a munka- és üzemszociológia; nagy fejlődés kezdetén áll a politikai szociológia. A munka- és üzemszociológia olyan problémákat vizsgál, mint pl. az üzemi szervezet hatása az emberek termelési tevékenységére, a munkások elvárásai a munkahellyel és munkával kapcsolatosan, a morális azonosulás az üzemmel és a munkával, a vezetők és beosztottak kapcsolata, az üzemi légkör stb. A politikai szociológia foglalkozik a politikai szervezetek funkcionálásának problémáival, a politikai aktivitás es magatartás alakulásával, a politikai ismeretek, vélemények, beállitottság alakulásával a különböző társadalmi rétegekben, az agitációs és propagandamunka hatékonyságának vizsgálatával stb.

6. A szociológiai módszertan fő vonásai

A szociológiai módszertan a szociológiai ismeretek megszerzésének utját, a szociológiai megismerés fő szabályait és eszközeit tartalmazza. A szociológiai irodalomban a módszertannak három sikját szokták megkülönböztetni:[26]

1 Az ismeretelméleti módszertan nem más, mint a marxista filozófia egészének általános világnézeti-módszertani alkalmazása a szociológiai kutatásokra. Az ismeret-

elméleti módszertan magába foglalja a materialista dialektika, a világ megismerhetősége, az igazság feltárásának általános elmélete, a társadalmi jelenségek feltárásának logikai utja, valamint a társadalomra vonatkozó marxista alaptételek alkalmazását a szociológiai kutatásokban.[27]

2. A szaktudományi módszertan azoknak az átfogó módszertani elveknek az összessége, amelyek a szociológiára mint tudományra sajátosan jellemzőek. A szaktudományi módszertan az ismeretelméleti módszertani elvek és a konkrét kutatási metodika fő szempontjainak az egyesitését jelenti

Az empirikus és az elméleti ismeretek viszonya

A szociológiai módszertanban kulonos jelentősége van az empirikus és az elméleti ismeretek kozotti viszonynak. A marxista szociológia ugyanis csak e kettő egységében létezhet. Az empirikus és az elméleti ismeretek legfontosabb jellegzetességei a kovetkezők:

a) Az empirikus ismeret a konkrét társadalmi folyamatok és jelenségek tényanyagának lehetőség szerint maximális egzaktsággal történő regisztrálása, a tényekről szerzett kozvetlen tapasztalati ismeret, amely a tényanyag osszegyujtésén és rendezésén nyugszik. Az empirikus ismeret lényegében leiró jellegu: azt rogziti, ami megjelenik, vagyis a jelenség szintjén ad ismereteket a társadalomról

Az elméleti ismeret az empirikus ismereteken nyugszik, de az az "alapanyag", amellyel dolgozik, már nem a kozvetlen tények világa, hanem az elvonatkoztatás alapján létrejott tudományos fogalmaké Csak az elméleti ismeretek szintjén lehet eljutni a felszini jelenségektől a mélyebb, lényegi osszefuggések feltárásához

b) Az elméleti és empirikus megismerési folyamat kolcsonosen egymásra utalt Egymástól való elszakitásuk – mint már utaltunk rá – a spekulativ társadalomfilozófiához vagy a pozitivista társadalomfelfogáshoz vezetett.[28] Éles elkulonulésuk miatt a polgári szociológiai elméletek kevés valóságtartalmuak, az empirikus szociológia pedig nem jutván el az elméleti általánositásig, képtelen a társadalom lényegi viszonyait feltárni

c) Az elméleti és empirikus ismeretek osszefuggését illetően a legnehezebb gnoszeológiai probléma, hogy miként lehet a kettőt egymással osszekapcsolni, hogy milyen módon hatják át egymást az elméleti és empirikus kutatási eljárások, hogy milyen fogalomrendszerrel lehet a kulonböző általánositási sikok és az empirikus ismeretek kozotti kapcsolatot biztositani. Tudvalevő ugyanis, hogy éppen, mert a

megismerés különböző lényegeket tükröző szintjeiről van szó, az egyik szintről a másikra való áttérés sajátos tudományos feladat. Ennek az áttérésnek állandóan két irányból kell végbemennie.

Egyrészt minden empirikus vizsgálat sikerének előfeltétele, hogy tudományosan már igazolt elméleti bázison nyugodjék. Ellenkező esetben már a feladat kitüzésénél olyan hiba következhet be, amelyet a vizsgálat további menetében már nem lehet helyrehozni (pl. ha nem lényegi általánositáshoz vezető tényanyagot gyüjtenek össze, mivel elméletileg nem tisztázták pontosan, hol is kell keresni a tényanyagot.) E tekintetben a marxista szociológia nem osztja azt a pozitivista álláspontot, mely szerint minden elméleti előfeltevést el kell vetni, s a "rendezetlen" tények halmazát kell kutatni. Ezért az empirikus vizsgálatot az elméleti összefüggések elemzésének kell megelőznie, mert csak ennek alapján lehet a válaszra váró lényeges kérdéseket feltenni (tudományos hipotézist kidolgozni).

Másrészt az empirikus kutatásnak át kell mennie az elméleti elemzésbe, melynek során az előzetes hipotézisként megfogalmazott összefuggéseket sikerul megvilágitani (igazolni vagy elvetni, esetleg kisebb-nagyobb mértékben módositani). Ennek az elemzésnek a folyamatában tünik ki, hogy szükség van-e uj elméleti fogalmak kidolgozására vagy az uj ismeretek beilleszthetők-e a meglévő fogalomrendszerbe, tovább gazdagitva ezek tartalmát.

Az elméleti és empirikus megismerés kapcsolódási pontjain válik szükségessé annak a vizsgálata, hogy az általános elméleti fogalmakat miként lehet az empirikus kutatás számára használhatóvá tenni, azaz miként lehet az elméleti fogalmi apparátust ugy átalakitani, hogy – a lényegi tartalom megőrzése mellett – alkalmassá váljanak kutatási müveletek elvégzésére (operacionalizálás).

A szociológiai kutatás komplexitása

A marxista szociológiának egyik döntő módszertani ismérve, hogy az összes társadalmi jelenségeket kölcsönhatásukban és komplexitásukban vizsgálja.[29] Ez abban nyilvánul meg, hogy a szociológia a társadalmi jelenségeknek nem [illegible]k vagy másik oldalát kutatja, hanem az összes komponensek kölcsönhatását igyekszik feltárni. A szociológia tehát a társadalmi valóság különböző oldalainak és szféráinak egymásbahatolását, kereszteződési pontjait ("metszéspontjait") vizsgálja. Ennek érdekében maximálisan érvényesitenie kell minden társadalmi jelenség kutatásánál:

– az anyagi és szellemi tényezők kölcsönhatásának vizsgálatát;

– az objektív és szubjektív tényezők kölcsönhatásának vizsgálatát;

– a gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális, erkölcsi, jogi, szervezeti szférák komplex összefüggéseinek feltárását.

E komplex megközelítési módot a szociológia minden olyan társadalmi jelenség esetében érvényesíti, amely a szociológiai kutatás objektumává válik. Ezt néha úgy fejezik ki, hogy a szociológia a társadalmi jelenségeket éppen mint társadalmi jelenségeket vizsgálja. Pl. a családot nem egyik vagy másik oldala szerint, külön szempontból teszi vizsgálódás tárgyává, mint pl. a családjog, amely a családdal kapcsolatos jogviszonyokat kutatja csupán, hanem mint olyan társadalmi jelenséget, kiscsoportot, amelynek gazdasági, politikai, biológiai, kulturális stb. összetevői vann..., s arra törekszik, hogy éppen ebben az értelemben mint sok komponens egységéből álló társadalmi jelenséget értse meg, mégpedig mindig beágyazva a konkrét, történelmileg kialakult társadalmi közeg egészébe.[30] Egy másik példán bemutatva: különböző társadalomtudományok vizsgálják az emberi munkát. A közgazdaságtudományt elsősorban az érdekli, hogy mi jellemzi a dolgozót mint a termelőerők elemét; vagyis a munka termelékenysége és minősége érdekli. A jogtudományt az érdekli, hogy adott társadalmi viszonyok között a dolgozó ember tevékenységének milyen jogi keretek között kell lezajlania (munkajog); a pszichológiát az érdekli, hogy a dolgozónak mint szubjektumnak milyen pszichikus tulajdonságai vannak. Ezektől a megközelítésektől eltérően a szociológia a dolgozó embert és a munkatevékenységet mint "komplex társadalmi jelenséget" mindezen összefüggések egész rendszerében, összetettségében és sokszoros közvetítettségében vizsgálja. E vizsgálatban a dolgozó ember egyrészt úgy jelenik meg, mint meghatározott gazdasági viszonyok (különösképpen a munkamegosztás) terméke, másrészt pedig úgy, mint a tevékenység szubjektuma, akit meghatározott szükségletek, érdekek és értékorientációk jellemeznek. A szociológusnak figyelembe kell vennie mindazokat a feltételeket, amelyek között a dolgozó ember él, s ezen belül is főként a munka közvetlen gazdasági, társadalmi-politikai és pszichológiai feltételeit.[31]

A komplexitás, a sokoldalú megközelítés elve vonatkozik az alkalmazott módszertani eljárások sokrétűségére is. Adott téma kutatását nem csak egyféle módszerrel végezhetjük, sőt a kutatási módszerek kombinálása pontosabb eredményekhez vezethet, átfogóbb képet kaphatunk a vizsgált társadalmi jelenségekről. Eredményes kutatásokat azonban csak kellő elméleti megalapozottsággal végezhetünk.

A strukturális, funkcionális és genetikus megközelítés egysége

A társadalmi folyamatokat a szociológia strukturális, funkcionális és genetikus nézőpontból vizsgálja.

A strukturális, funkcionális és genetikus megközelítési mód roviden a kovetkezőket jelenti. A strukturális megkozelítés az egész olyan vizsgálata, melynek során az egyes részek kolcsónos osszefuggéseiben mutatjuk ki az egész jellemző sajátosságait. Ez elválaszthatatlan a funkcionális megkozelítési módtól, vagyis attól, amikor az egyes társadalmi jelenségek kutatásánál előtérbe kerul az a szempont, hogy ezek milyen szerepet játszanak, vagyis milyen funkciót toltenek be a társadalmi osszfolyamatok történelmileg meghatározott korulményei kozott A genetikus megkozelítés során az adott társadalmi jelenség kialakulásának, eredetének a problémája kerul előtérbe, vagyis azoknak az okoknak (determináló tényezőknek) a feltárása, amelyek a szóban forgó jelenséget előidézték. E három szempont egységes érvényesitése fontos vonása a marxista szociológiának, amely e tekintetben szemben áll a polgári szociológia strukturális-funkcionalista megkozelitési módjával. Ez a torekvés tulhangsulyozza ezeket az osszefuggéseket és ezáltal a társadalmi folyamatok lényegi vonásai helyett kiuresitett, tartalmatlan, formális strukturák és funkciók kerulnek a szociológia centrumába.

A történetiség kovetelménye a szociológiában

A konkrét társadalmi jelenségek strukturális, funkcionális és genetikus vizsgálata nem valósitható meg kovetkezetesen, ha a szociológia nem érvényesiti a történetiség szempontját. A társadalmi jelenségek strukturája és funkciói dinamikusak, változó jelleguek, megvan a maguk története. Ezért a szociológiának a konkrét és a jelenben ható társadalmi jelenséget történeti utján is kovetnie kell ahhoz, hogy a valóban lényegi folyamatokhoz eljusson. Ez azért fontos, mert minden, a jelenben létező társadalmi jelenség egyben a mult mozzanatait is magán viseli, s ugyanakkor olyan kibontakozó és erősodő tendenciákat is mutat, amelyek csak a jovóben fejlódnek ki teljesen A statikus, "ahisztorikus" vizsgálat nem képes a kulonbozó komponenseket feltárni, s ezért a lényeges és lényegtelen folyamatokat megfeleloen elhatárolni egymástól. Ha a tortenelmi szemlélet nem érvényesul a szociológiai kutatásban, akkor nem lehet a fejlődési tendenciákat kimutatni, ami pedig minden tudomány, de kulonosen a társadalomtudományok számára életbevágóan fontos. Ezért a szociologusnak – bár figyelme középpontjában az adott társadalmi-gazdasági alakulat társadalmi jelenségei állnak – ki kell lépnie a szorosan vett jelen keretei kozul, s más társa-

dalmi-gazdasági alakulatra is figyelemmel kell lennie. (Igy pl. a családszociológiai kutatások nem vezetnek kellő eredményhez, ha nem vesszük figyelembe adott országban – mondjuk Magyarországon – a jelenlegi családformák kialakulásának történelmi utját és változásait.)

A történeti és logikai szempont egysége

Az engelsi történeti konkrétság a történeti és logikai egységét jelenti. Ez pedig a társadalmi történések lényegét meghatározó vagy befolyásoló folyamatok feltárását teszi szükségessé. A jelenségek keletkezésében, fejlődésében való vizsgálata a történés logikájának feltárását eredményezi. A társadalmi jelenségek vizsgálata nem mellőzheti ezek történeti megközelitését sem, amely a felszines zavaró történeti esetlegességek kiküszöbölésével a lényegi folyamatok feltárását jelenti.

A polgári szociológia történet-ellenessége azért eredményezi egyben elméleti szegénységét is, mert nem tudja megtalálni az elméletalkotás logikáját. Ezt a logikát a marxista szociológiában a történelmi materializmus jelenti, igy válik lehetővé, hogy a konkrét empirikus kutatásokat egy általános elméleti rendszerből levezetve inditsuk és eredményeit e rendszerbe épitsük be.

A makro- és mikroszociológiai megközelités egysége

A makro- és mikroszociológiai megközelités egysége szintén fontos alapelve a szociológia szaktudományi módszertanának. A marxista szociológia alapelvei közé tartozik, hogy a társadalom mikrojelenségeit a társadalom makrostrukturájába való beillesztés alapján vizsgálja. A mikrojelenségek vizsgálata csak akkor lesz eredményes, ha összekapcsoljuk a makro- és mikrostruktura kölcsönhatásainak vizsgálatával. E kölcsönhatások feltárása teszi lehetővé, hogy a szociológiai ismeretek különböző szintjei közötti kapcsolatot megteremtsük, hogy a mikroszociológiai jelenségek vizsgálata ne eredményezzen elméleti elszigeteltséget.

3. A kutatási módszerek azok a sokszor technikává fejlesztett sajátos eljárások, amelyekkel a szociológia az általa vizsgált jelenségeket megközeliti.

A szociológia kutatási módszerei rendkivül sokrétüek, részletesebb bemutatásukra a következő fejezetben kerül sor. Ehelyütt csupán néhány gondolatot vetünk fel.

A társadalmi jelenségek mérése

A szociológiában olyan módszerek és eljárások alakultak ki (mintaválasztás, dokumentumelemzés, megfigyelés, kisérlet, interju, a matematikai és statisztikai elemzés felhasználása), amelyek lehetővé teszik a társadalmi jelenségek, folya-

matok egzakt mérését. Hangsulyozni kell, hogy ezek az eljárások nem azonosak a szociológiai kutatómunkával, nem helyettesithetik a sajátos szociológiai elemzést.

A mennyiségi és minőségi társadalomelemzés

A szociológiai kutatási módszerek tökéletesedése kifejezi azt a tendenciát, hogy a társadalomtudományokban is mindinkább lehetségessé válik a matematika alkalmazása, s ezáltal a mennyiségi módszerek érvényesitése (kvantitativ analizis). Ez azonban – bár jelentősége óriási a társadalom egzaktabb megismerése szempontjából – sohasem helyettesitheti a minőségi társadalomelemzést (a kvalitativ analizist). A társadalmi jelenségek mennyiségi összefüggései ugyanis csak akkor nyerik el értelmüket, ha a minőségi meghatározottságok kontextusában helyezkednek el. Ugyanakkor módszertanilag fontos probléma, hogy minél több minőségi tulajdonság jellemzőit mennyiségekkel (esetleg számszerü adatokkal, ezek arányaival) is ki tudjuk fejezni.[32]

III. A szociológia társadalmi funkciói

A szociológia jellegzetességeinek megértéséhez szükséges világosan látnunk azt a sokrétü funkció-együttest, amelyet a szociológia társadalmunkban betölt.

A szociológiai irodalomban a társadalmi funkciókat – sokszor egyoldalu tulzásoktól sem mentesen – igen sokféleképpen jellemezték már. Az alábbiakban csupán néhány alapvető összefüggésre térünk ki.

A szociológia elméleti, megismerő funkciója

Mint minden tudománynak, igy a szociológiának is elsődleges és alapfunkciója az, hogy a lehető legpontosabb képet adjon azokról az objektumokról, amelyeknek a vizsgálata a tárgyköréhez tartozik. A szociológia számára e funkció teljesitése azt jelenti, hogy; a) minél pontosabb és elfogulatlanabb információkat nyujtson az alapvető, lényegi társadalmi folyamatokról, vagyis minél pontosabban reprodukálja (különböző általánositási szinteken; igy a közvetlen leirás, az empirikus adatok elemzése és a szélesebb elméleti általánositás szintjén) az általa kutatott társadalmi valóságot; b) minél pontosabb következtetésekhez jusson a társadalmi jelenségek várható alakulásáról (prognosztizáló feladat).[33]

A szociológia ideológia funkciója

A szociológia – mint minden társadalomtudomány – a szó marxista értelmében pártos jellegu, Ebből adódik ideológiai funkciója. A társadalmi jelenségek feltárása során a munkásosztály alapvető érdekéből indul ki, más szóval elválaszthatatlan kapcsolatban van a marxista-leninista világnézet egészével és a marxista-leninista politikával. A szociológia pártosságát tobb irányban lehet eltorzitani:

A társadalom-kritikai funkció

a) Előfordul, hogy a szociológia fő funkcióját a társadalomkritikában látják, s ezt a mozzanatot egyoldalu tulhangsulyozzák. Ez leginkább abban fejeződik ki, ho a szociológiát a szocialista társadalom "onbirálata", "onanalizise" sajátos termékének fogják fel, olyan tudományágnak tekintik, amely "a tudományos megismeréssel és a társadalmi valósággal egyaránt konfrontációban levő marxizmus" ellenében "a társadalom onismeretének és a társadalmi viszonyok reális analizisének a legkozvetlenebb tudományos eszkoze".[34]

E felfogás szerint a szociológia képviseli leginkább azt a tendenciát, amely szen ben áll a régi dogmatikus szemlélettel. Eszerint a szociológia sok tekintetben a polit kai tevékenység felulbirálására szolgáló ellenpólussá válik. Hangsulyoznunk kell e nézettel szemben, hogy a szociológia nem veheti át a politikai irányitás szerepét a társadalomban és nem válhat a politikának mintegy kritikai ellenpólusává.

Természetesen mélyebb tudományos értelemben a szociológiának is van kritikai funkciója Ez abban áll, hogy a valóságos folyamatok feltárásával nemcsak a pozitiv, hanem a negativ tendenciákra és jelenségekre is fényt derit. Ezáltal képes megfelelő tudományos alapot teremteni a politikai dontésekhez, majd később a dontések tényleges hatását vizsgálva bemutatni azok megalapozott vagy esetleg téves voltát. Ily mód a szociológiai kutatás hozzájárulhat az uj dontések előkészitéséhez, a regebbi, esetleg hibás dontések vagy a végrehajtásban mutatkozó hiányosságok korrigálásához.

A szociológia kritikai funkciójáról még egy értelemben beszélhetunk, ti. fontos feladat a polgári szociológiai felfogások birálata. A marxizmusnak alapvető vonása – s ez alól a szociológia sem kivétel –, hogy pozitiv megismerő funkcioja szorosan kapcsolódik a nem marxista nézetek kritikájához. Ez az ideológiai funkcio egyben a szocialista társadalmi tudat széles koru kifejlesztésének is fontos eszközévé teszi a szociológiát.

A szociológia és a napi-politikai intézkedések viszonya

b) A szociológia pártos elkötelezettségét természetesen nem szabad az éppen fennálló viszonyok egyszerü védelmezésének (apologiájának) felfogni. Ez a helyzet akkor áll elő, amikor a szociológiát arra akarják kárhoztatni, hogy bizonyos napi-politikai intézkedéseket igazoljon a kutatásaival.

A szociológia funkcióinak pozitivista eltorzitása

c) Gyakran találkozhatunk a szociológiának olyan értelmezésével, amikor tényfeltáró jellegét hangsulyozva megkisérlik szembeállitani az ideológiával. Ez a pozitivista tendencia nyilvánul meg akkor, amikor egyoldaluan tulhangsulyozzák a szociológia tudományos jellegének tárgyalásánál a "van" mozzanatát (hogy ti. a szociológiának azt kell kutatnia, ami "van"), szemben a "kell" mozzanatával (a "normativ" mozzanattal). Ezzel kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, hogy a szociológia ugyan a valóságos tényeket kutatja, de ezt sohasem teheti bizonyos "normativ" mozzanatok bekapcsolása nélkül.

Először, "normativ" jellege van a szociológus "értékorientációinak", s ez már abban megnyilvánul, hogy mit vizsgál, valamint, hogyan tüzi ki a kutatási feladatokat, s folytatódik azzal, hogy miként értelmezi a tényeket, milyen általánositó (vagy esetleg tuláltalánositó) következtetésre jut. A szociológus szubjektiv tudományos elkötelezettsége tehát egyben ideológiai elkötelezettség is.

Másodszor az emberi megismerésnek, igy a tudományos megismerésnek is egyik lényegi vonása, hogy benne egységben van – bár természetesen nem minden tudományban kap azonos hangsulyt – a visszatükröző (valóság-, illetőleg tényfeltáró), valamint a szabályozó (az emberi cselekvéseket vezérlő, tehát "normativ") jelleg. Ezért lehetetlen a szociológiának bármiféle "dezideologizálása".

A szociológia pozitiv társadalomépitő funkciója

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szociológiának alapjában véve pozitiv társadalomépitő funkciót kell betöltenie Ez magában foglalja a szocialista társadalom olyan kutatását, amelyben a tényeken és a marxista elméleten nyugvó és ugyanakkor a mindenkori valóság meghaladása irányában mutató tendenciák is kifejeződnek. A szociológia ezáltal ad tudományos alapot a politikai-társadalmi irányitás számára. A szociológiai kutatások a szocialista országokban – igy hazánkban is – a társadalomban végbemenő alapvető gazdasági, politikai és ideológiai folyamatokhoz kapcsolódnak, ezek megismerését teszik lehetővé. A szociológiai kutatások részben

a tudomány alapkérdéseinek kimunkálására irányulnak, részben pedig olyan konkrét szociológiai vizsgálatokból tevődnek össze, amelyek a gazdasági élet, a politikai tevékenység a kultura mindennapi gyakorlati problémáinak megoldását segitik elő. A szociológiai kutatások tehát hozzájárulnak mind a szocialista társadalmi fejlődés átfogó elméleti problémáinak jobb megértéséhez, mind pedig a társadalmi gyakorlati tevékenység tudományos magalapozásához.

A marxista szociológia – politikai tudományág

A szociológiai munka kibontakozásának legjelentősebb ösztönzője hazánkban az MSZMP, amelynek különböző állásfoglalásai az eddigiek során is nagy hatással voltak a szociológia fejlődésére. Ezekben az állásfoglalásokban (igy pl. az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1966. évi állásfoglalásában) kifejezésre jut az a gondolat, hogy a marxista szociológia politikai tudományág, amelynek kifejlesztésére és szilárd marxista talajon való müvelésére nagy gondot kell forditani. Különösen fontos ez azért, mert számos, ma még megoldatlan elméleti és tudományrendszertani kérdés merül fel, amelyek – figyelembe véve a polgári szociológiai áramlatok bizonyos eszmei befolyását is – alkalmat adhatnak tudománytalan és a marxista eszméktől idegen nézetek beáramlására. A pártállásfoglalások határozottan fellépnek egyrészt az olyan nézetek ellen, amelyek a szociológia sok vonatkozásban kiforratlan jellegére hivatkozva alábecsülik jelentőségét a szocialista épités számára, másrészt azok ellen is, amelyek messze illetékességi körén tul szabják meg a szociológia társadalmi feladatait.

[1] A "szociológia" kifejezés Auguste Comte-tól származik, és "társadalomtant" jelent.

[2] Már Saint-Simon, Comte tanitómestere megfogalmazta azt a feladatot, hogy "pozitiv jelleget" kell adni az emberről szóló tudománynak, vagyis "megfigyelésekre" kell épiteni és "a fizika többi ágában használatos módszerekkel" kell dolgozni.

[3] Emile Durkheim munkásságában bontakozik ki erőteljesebben ez a folyamat: nagy jelentőségüek konkrét szociológiai vizsgálatai (pl. az öngyilkosságról), amelyekben elsősorban statisztikai anyagot dolgozott fel. Durkheimnél bizonyos fokig még összhangban van az empirikus kutatás az elmélettel.

Max Weber elmélete az "ideáltipusról" és a szervezetről hozzájárult az empirikus kutatások kifejlődésének elméleti megalapozásához. Az Egyesült Államokban fokozatosan megindultak az empirikus vizsgálatok, elsősorban a gazdaság és a politika területén (kiscsoport-vizsgálatok, piackutatás, közvéleménykutatás stb.) A halmozódó ismeretanyag szükségképpen felvetette a szociológia rendszertani problémáit. Ezekkel a kérdésekkel elsősorban az inkább elméleti orientációju német szociológia foglalkozott, többek között Leopold von Wiese és Karl Mannheim.

[4] Itt kell megjegyeznünk, hogy természetesen a spekulativ társadalomfilozófia sem tünt el a polgári ideológia fegyvertárából, sőt ennek olyan uj formái alakultak ki, mint az egzisztencializmus különböző válfajai, az un. életfilozófiák, a neotomista társadalomfelfogás, a perszonalizmus stb.

[5] Egy Furfey nevü amerikai szociológus pl. a szociológia tárgyának 81 féle meghatározását gyüjtötte össze. S. Dodd pedig A társadalom dimenziói c. könyvében kifejti: "A gyakorlatban a szociológia tartalmát... ugy határozzuk meg, mint olyan kutatásokat, amelyeket a szociológusok, a nemzeti szociológiai társaságok tagjai publikálnak."

[6] Ld. pl. T. Parsons próbálkozását az "átfogó elmélet" létrehozására, valamint R. Merton. T. Parsons, R. König kisérletét az un. "középfoku elmélet" kialakitására.

[7] Emellett vannak un. makroszociológiai irányzatok is, mint pl. a társadalmi stratifikáció és mobilitás elméletei, az "ipari társadalom elmélete" (R. Aron), a kritikai irányzatok (W. Mills és mások) stb.

[8] Lásd pl.: A huszas évek szovjet szociológiája. Szociológiai füzetek, 1972. 2. szám.

[9] Itt kell megjegyeznünk, hogy a marxista pártok tevékenységében a konkrét társadalomelemzés ugyanakkor mindig lényeges helyet foglalt el. Enélkül aligha tölthették volna be a munkásosztály élcsapatának a szerepét.

[10] A szociológia tárgyának ezeket a fő vonásait definició formájában is megfogalmazhatjuk. Hangsulyozzuk azonban, hogy a tárgydefinició két okból is rendkivül nehéz és problematikus. Egyrészt azért, mert a szociológia tárgya körül ma is viták folynak, s nem lehet olyan definiciót találni, amely e vitákban felmerülő minden jogos szempontnak eleget tenne. Másrészt, bármely tudomány tárgyának definiálása is csak pontatlan és leegyszerüsitett lehet, mivel igazán csak az egész tudomány kifejtése alapján lehet megragadni. A definiciók tehát inkább csak didaktikus célokat szolgálnak, s ezért kell az itt következő tárgymeghatározást is relativ érvényünek tekinteni:

A marxista szociológia olyan társadalomtudomány, amely a marxista filozófia – különösképpen a történelmi materializmus – elméleti bázisára támaszkodva foglalkozik a konkrét társadalmi gazdasági alakulat azon specifikus törvényeinek, lényegi vonásainak és szabályszerüségeinek a kutatásával, amelyek mindenekelőtt a társadalom szociális strukturája egészének jellegében, változásaiban, a szociális struktura egyes elemeinek belső felépitésében, meghatározottságában, funkcionálásában, a többi elemekkel való kölcsönviszonyában, a társadalom egészébe illeszkedő mozgásában és a csoportkeretek között végzett emberi tevékenységekben tárulnak fel. A szociológia egyesiti magában az emprikus kutatásokat, az elméleti általánositó tevékenységet és sajátos módszertani eljárásokat. A szociológia az összes társadalmi jelenségeket a fenti szempontok alapján kölcsönhatásukban és a történetiség érvényesitésével vizsgálja.

[11] Lenin Müvei. 1. k. Kossuth, 1963. 125. o.

[12] Ugyanott 126. o.

[13] Ugyanott 126. o.

[14] Itt meg kell jegyeznünk, hogy a fent jelzett fő feladat mellett a marxista szociológia a lehetőségekhez képest vizsgálja a mai kapitalizmus társadalmi jelenségeit is. Ebben a vizsgálatban természetesen sajátos módon kell eljárni, hiszen egy szocialista ország szociológusainak kevéssé áll módjukban kapitalista országok társadalmi jelenségeit közvetlen-empirikus módszerekkel tanulmányozni. Ezért nagy jelentőségük van a nyugati marxista pártok társadalomtudományi vizsgálatainak, továbbá a polgári empirikus szociológia bizonyos részeredményei felhasználásának. Ez utóbbinál azonban különösen fontos az óvatosság, mert nem könnyü a polgári szociológia eredményeiből kiválasztani azokat, amelyek módszertanilag és elméleti-ideológiai vonatkozásban is többé-kevésbé adekvát képet nyujtanak a mai kapitalizmusról.

[15] Ld. erről Wirth Ádám: Mi a társadalmi struktura? Kossuth, 1972.

[16] A szociális struktura fogalmának ilyen interpretációját adja több szociológiai mü is:

1. "A szociális struktura: egy társadalmi alakulat törvényszerü, az elemek állandó kapcsolatában és kölcsönhatásában álló osztályok, rétegek és csoportok szerinti tagozódása, beleértve a szociális kapcsolatok egymás közötti, valamint az utóbbiak és a tárgyi tényezők közötti összefüggések szerkezetét, amelyeknek az emberek termelőerők által meghatározott termelési viszonyai szolgálnak alapul." (Ld. Wörterburch der marxistisch-leninistischen Szoziologie, Dietz Verlag, Berlin 1969. 427. o.) Ugyanitt olvashatjuk, hogy "A társadalmi alapstruktura a társadalmi gazdasági alakulat, amely a termelési módot és a felépitményt fogja át. Ez határozza meg végső soron a társadalmi élet összstruktúráját, amelyben az emberek minden társadalmi kapcsolata gyökerezik. A társadalmi alapstruktura objektiv jellegü." (uo.)

Hasonló álláspont jut kifejezésre a szovjet társadalom szociális strukturájáról 1966. januárjában megtartott minszki Összövetségi Tudományos Konferencia anyagaiban, valamint "A szovjet társadalom szociális strukturája változásának problémái" c. tanulmánykötetben is.

2. A nem marxista felfogások közül is több foglalkozik a szociális struktura problémájával. Ezek a nézetek gyakran elismerik, hogy a társadalmi strukturán belül különös jelentőségük van a társadalmi csoportoknak. Azonban ennek a ténynek az elismerése a marxismustól eltérő koncepción alapszik, amennyiben a társadalom szociális strukturáját nem kapcsolják össze a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmával, s ezért a csoportstruktura a gazdasági viszonyoktól független létet nyer; mintegy önálló alapja lesz a társadalomnak. Ilyen álláspont fejeződik ki pl. Wright Mills felfogásában, akinél a társadalmi mozgásokat az intézmények határozzák meg: "az intézményes rendszerek adják meg az egész társadalom strukturájának a csontvázát; felvázolásukkal kényelmesen elemezhetjük és összehasonlithatjuk a különböző társadalmi strukturákat; felfogásunk szerint bármely társadalmi struktura ilyen intézményes rendszerek valamilyen kombinációjából áll." (Wright Mills: Hatalom, politika, technokraták. Budapest, 1970. 61. o.)

A polgári szociológia több irányzata a szociális struktura elemeit az egyénekben látja, a társadalmat végső soron az egyének "interakcióira" vezeti vissza. Ez az álláspont fejeződik ki Bauman – volt marxista lengyel szociológus – felfogásában is.

"A társadalom minden egyes tagja össze van kapcsolva a társadalom valamelyik más tagjával, vagy ő maga e kötelék tárgya. Ennek eredményeképpen a viszonylatok, kötelékek hálózata jön létre, ha ez többé-kevésbé tartós, akkor ezt a társadalom sturukturájának nevezhetjük." (Z. Bauman: Általános Szociológia. Kossuth, 1967. 30. o.)

[17] A polgári szociológiára általában jellemző a statikus szemléletmód, amely a legjobb esetben is a változás általános fogalmáig jut el. Az olyan fogalmak, mint a mobilitás és a migráció (a népesség vándorlása) természetesen a polgári szociológiában is használatosak. A marxista szociológia e felfogásoktól lényegesen különbözik abban, hogy a társadalmi struktura változásait főként a fejlődés szempontjából tartja lényegesnek.

[18] Lasswell amerikai szociológus a kommunkáció öt olyan alaptényezőjét emliti meg, amelyeknek a szociológiai vizsgálata a marxista szociológusok szerint is centrális kérdés: "Ki közöl, mit, milyen csatornán, kivel, milyen hatékonysággal?" (Lásd: H. D. Lasswell: The struktura and function of communication in society.

A Bryson által szerkesztett The communication of ideas. New-York, Harper 1948. c. kötet, 38. o.)

19 A marxista szociológia ugyanakkor nem fogadja el a nyugati empirikus szociológiának azt a pszichologizáló tendenciáját, amely a szociológia tárgyát leszűkíti az emberek társadalmi magatartásának és cselekvésének kutatására.

A szociológia effajta tárgymeghatározása azt jelenti, hogy felcseréljük az okok kutatását a következmények kutatásával, mivel a külsőleg megfigyelhető magatartás valamilyen mélyebben fekvő objektív folyamatok eredménye, amelyek a különböző társadalmi erők kölcsönhatásaként jönnek létre. A magatartási és cselekvési aspektus kutatása természetesen ebben a másodlagos értelemben fontos feladata a marxista szociológiának. Ily módon az egyén, a személyiség problémája sem úgy jelenik meg a marxista szociológiában mint pszichológiai fogalom, hanem mint a társadalmi viszonyok olyan terméke, amelynek elsősorban társadalmi tartalma van. A személyiség pszichikus struktúrája, amely végső soron maga is társadalmi termék, a társadalmi tartalom szubjektív formája. Ez felhívja a figyelmünket arra, hogy a szociológiának azok a területei, ahol a személyiség problémája fokozottan előtérbe kerül, szorosan kapcsolódnak a pszichológiához (különösen a szociálpszichológiához), de nem azonosak vele, a szociológia nem veheti át a pszichológia tudományos funkcióit anélkül, hogy a társadalom idealista pszichologizáló szemléletmódjába ne csúszna át.

A szociológia itt említett vizsgálódási területein a szociológiai irodalomban elterjedt az emberi kapcsolatok vagy az emberi tényezők fogalmának használata. Így pl egy üzemet vizsgálhatunk sok szempontból: technikai felszereltségének jellege, technológiai folyamatai szempontjából; vizsgálhatjuk közgazdaságilag mint a népgazdaság olyan egységét, amelyben bizonyos gazdasági (termelési, értékesítési, pénzügyi stb.) folyamatok zajlanak le. De vizsgálhatjuk az üzemet szociológiai szempontból is, amikor mint emberek meghatározott jellegzetességekkel rendelkező csoportját tesszük vizsgálat tárgyává, amikor kutatjuk az üzemi szervezet belső felépítettségét, a benne kialakult kiscsoportokat, azokat a tényezőket, amelyek e kiscsoportokban helyet foglaló egyének magatartását, cselekvését, egymáshoz fuződő konkrét kapcsolatainak a jellegét fejezik ki. Ezt szokták úgy megfogalmazni, hogy az üzemszociológia az üzemekben ható emberi tényezők szerepének és törvényszerűségeinek kutatásával, az emberi kapcsolatok jellegével foglalkozik. A szóban forgó két fogalom pontosabb kidolgozását illetően még sok a tennivaló.

20 Így pl. a pszichológiai tudományokban az ágazati pszichológiákon kívül, mint amilyenek a neveléslélektan, a munkapszichológia, a személyiségpszichológia stb. létezik egy általános pszichológiai diszciplína is; vagy a kozgazdaságtudományokban az ipargazdaságtan, az agrárgazdaságtan stb. mellett létezik a politikai gazdaságtan, amely a kozgazdaságtudományok között az általános gazdasági elmélet funkcióját tölti be.

21 Az általános szociológia azonban – bárhogyan is alakul a sorsa a jövő tudományfejlődésében – mindenképpen fel kell hogy oldjon a történelmi materializmus keretei között kidolgozott bizonyos kategóriákat is. Különösképpen azokat, amelyek szoros kapcsolatban vannak a szociológiai vizsgálódások centrumában álló problémákkal, vagyis a társadalom szociális struktúrájával, valamint azokat, amelyek elkerülhetetlenül szükségesek a szociológiai ismereteknek egy általános társadalomfilozófiai elméletbe való integrálásához.

[22] A "középszintü elmélet" létrehozásának gondolata a polgári szociológiában jött létre először (Robert Merton). Ebben tulajdonképpen a pozitivizmus azon törekvésének a kudarca fejeződik ki, hogy "tisztán empirikus" tudománnyá tegye a szociológiát. Az efajta törekvések eredménytelensége miatt merült fel az az igény, hogy az empirikus adatoktól valamiféle elméleti általánositáshoz jussanak.

[23] A fogalom bizonytalanságából adódó problémákat jól kifejezi az, hogy vannak, akik az általános szociológiai elméletet tekintik középszintünek, mások pedig a szakszociológiai elméleteket sorolják ide.

Nyikityin szovjet szociológus – és mások is – ugy fogják fel a szociológiai elméletet, hogy benne a legfelső szinten a történelmi materializmus alaptételei helyezkednek el; ezt követi a középszintü elméletek csoportja, mint pl. az osztályok és az osztályharc elmélete, amelynek vannak még alacsonyabb szintjei, igy az osztályok keletkezésének és megszünésének elmélete, ennek még alacsonyabb szintü elmélete pl. a szocialista társadalom parasztsága és munkásosztálya közötti különbségek megszünésének elmélete stb.

[24] "... a marxista szociológiában ténylegesen nemcsak a középszintü elmélet létezik, hanem felsőszintü, a társadalom egészére vonatkozó, mélyreható általános elmélet is. A közbeeső elméletek pedig nem egyszerüen csak valamiféle mesterséges segédeszközök, amelyek csupán a legfelső és legalsó szint összekapcsolására szolgálnak. A középszintü elméletek itt a társadalmi egész valóságos, objektive létező szintjeit tükrözik. A legfontosabb pedig, ami a marxista szociológiát a polgári szociológiától megkülönbözteti az, hogy ugy értelmezi a szociológiai elméletek hierarchiáját, mint másodlagosat, mint a társadalmi egész lényegében különböző szintjei hierarchiájának tükröződését." (Szovjet Szociológia ma. Kossuth 1971. 103-104. o.)

[25] Kulcsár Kálmán: Szociológia (Egységes Jegyzet). Budapest, 1972. 27-28. o.

[26] Igy pl. Jadov szovjet szociológus megkülönbözteti az egyetemes, az általános és a szakmetodológiát. (Ld. Szovjet szociológia ma. Kossuth, 1971. 20. o.) Kulcsár Kálmán pedig lényegében a fenti szerzőhöz hasonlóan megkülönbözteti az ismeretelméleti módszertant, a szaktudományi módszertant és a kutatási módszereket. (Ld. Kulcsár Kálmán: Szociológia (Egységes Jegyzet). Bp. 1972. 161-162. o.) Ezen kivül a szociológiai irodalomban használatos egy kettős felosztás is, amikor az általános módszertant (metodológia) megkülönböztetik a konkrét kutatások módszerétől és technikájától (metodika). Az alábbiak kifejtésében elsősorban Kulcsár Kálmán jegyzetére támaszkodtunk.

[27] Jegyzetünkben az ismeretelméleti módszertan kérdéseivel nem foglalkozunk bővebben, tekintettel arra, hogy ez a szociológiában sohasem válik külön a szaktudományi módszertantól és a konkrét kutatási módszerektől.

[28] Ezért igen fontos, hogy egyaránt elkerüljük az egyoldalu empirizmus és az elvont elméletieskedés veszélyeit. Ezt annál is fontosabb hangsulyoznunk, mert a szociológiában éppugy, mint más tudományok esetében, szükségképpen kialakul egy

tudományon belüli munkamegosztás, melynek során a szociológusok egy része elsősorban az empirikus, mások pedig főként az elméleti kutatásokat végzik. Ez önmagában is azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az ismeretszerzés e különböző tipusaival való foglalkozás egyoldalu álláspontokat alakit ki egyes szociológusoknál.

[29] Ez a módszertani elv egyenesen következik a történelmi materializmus totalitásszemléletéből. Ez azt jelenti, hogy a társadalmat a marxizmus nem különböző "tényezők" laza halmazának tekinti, hanem a társadalmi viszonyok olyan szerves egységének, amelyben a viszonylag különálló részek csak az egészbe illeszkedve nyerik el értelmüket, s ennek az egységnek az egész társadalmat átszövő legfontosabb mozzanata a gazdasági szféra. A konkrétság követelménye pedig ugyancsak olyan általános marxista elv, amely minden tudományban alkalmazandó. Hangsulyoznunk kell, hogy a konkrét megközelités természetesen nem jelenti a tudományos absztrakciók mellőzését, hanem arra vonatkozik, hogy a tudományos absztrakciók rendszere csak akkor fejezi ki a valóságos folyamatokat, ha a társadalmi jelenségek ténylegesen meglévő konkrét vonásait a maguk sokoldaluságában tükrözik. Ez a szociológia szempontjából azt jelenti, hogy a társadalmi jelenségeket a történelmi körülményekbe beágyazva empirikusan feltárható jellegzetességeikben ragadja meg, s tudományos absztrakciói mindig közvetlenebbül tapadnak ehhez az empirikus anyaghoz, mint ahogyan ez a filozófiában történik.

[30] Ld. ehhez Kulcsár Kálmán: Szociológia (Egységes jegyzet) Bp. 1972. 25. o.

[31] Ld. ezzel kapcsolatban Jadov: Metodologijai proceduri szociologicseszkih iszledovanyij. Tartu 1968. 19. o.

[32] A szociológiai módszertannal kapcsolatosan fel kell hivnunk a figyelmet arra, hogy a módszertani eljárások együttesen jellemzik a szociológiát. Az egyes módszerek külön-külön több tudományban is alkalmazásra kerülhetnek. Igy pl. a statisztikai eljárások nemcsak a szociológiában használatosak, hanem sok egyéb tudományban is. Ugyanigy a dokumentumok elemzését más tudományok (pl. a történettudományok és a jogtudományok) is alkalmazzák. Ennek az az oka, hogy a tárdadalomkutatás egyre pontosabbá és bonyolultabbá váló módszertana csakis a tudományok együttmüködésének eredményeként alakulhatott ki, és további fejlődése is csak igy képzelhető el. A szociológia abban tehet nagy szolgálatot, hogy – mivel nagy mértékben a konkrét társadalmi folyamatok empirikus vizsgálatára orientálódik – a saját területén képes kidolgozni olyan kutatási módszereket, amelyek azután más társadalomtudományoknak is hasznára válnak. Ugyanakkor természetesen maga is beépiti a más tudományok keretei között kidolgozott módszertani eljárásokat tudományos módszertanába.

[33] Az elméleti funkciótól néha meg szokták különböztetni a szociológia eszközfunkcióját. Ebben az összefüggésben a szociológiai kutatások alkalmazott jellege kerül előtérbe. (Zdravomiszlov: A szociológiai kutatások módszertani kérdései, Kossuth 1972. 37. o.) Az elméleti és az eszköz-funkció közötti különbségtevés alapja a következő:

a) azok a szociológiai kutatások, amelyeket tudományos igénnyel folytatnak, s a szociológia tudományának elméleti szükségletei alapján a társadalmi törvényszerüsé-

gek, a lényegi tendenciák feltárására irányulnak, az alapkutatásokhoz sorolhatók. Ezekben a kutatásokban a társadalom átfogóbb szférái kerülnek a vizsgálódás körébe és nem szolgálnak közvetlen gyakorlati célokat;

b) amikor a konkrét-empirikus szociológiai felmérés és elemzés közvetlen-praktikus célokat szolgál és általában a társadalom valamely többé-kevésbé különálló alrendszerére irányul, alkalmazott szociológiai kutatásról van szó. Az alkalmazott kutatás közvetlen feladata tehát az, hogy a szociológia tudományos apparátusát felhasználva, módszereit alkalmazva, adott üzem, intézmény, szervezet vezetése számára adjon olyan konkrét információkat, amelyek birtokában pontosabb döntéseket lehet hozni. Pl. ha egy üzem vezetői meg akarják oldani a munkaerő-fluktuáció problémáját, célszerű a szociológia eszközeivel is vizsgálni az okokat, s az eredménytől függően megszabni a teendőket.

Nyomatékosan hangsulyoznunk kell, hogy a szociológiában az elméleti és eszközfunkció, a teoretikus és alkalmazott kutatások között szoros belső összefüggés van, s nem lehet őket egymástól mereven elválasztani. Egyrészt az alkalmazott kutatások esetében is ragaszkodni kell – a sok helyen érvényesülő dilettantizmussal szemben – ahhoz az alapelvhez, hogy szociológiai kutatást csak tudományosan szabad végezni. Másrészt a szociológia elméleti funkciója sohasem szakadhat el azoktól az alapvető feladataktól, amelyek a társadalmi gyakorlatban megoldásra várnak.

[34] Hegedüs András: Realitás és szükségszerüség. Kortárs, 1967. 7. sz. 1016. o.

Második fejezet

A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK MÓDSZEREI ÉS TECHNIKÁJA

Az első fejezetben megismerkedtünk a szociológia tárgyával, rendszerével és a szociológiai megismerés legáltalánosabb sajátosságaival. Ebben a fejezetben a konkrét kutatási módszerekkel foglalkozunk és csupán esetenként utalunk az átfogóbb módszertani problémákra.

Az első fejezetben láttuk, hogy a materialista dialektika mint elmélet és módszer a marxista szociológiának is metodológiai alapja, továbbá, hogy az elmélet és a módszer a szociológiában is elválaszthatatlan egységben van. A konkrét kutatási eljárások ismertetésénél tehát nagyon nehéz az első fejezetben jelzett három szint különválasztása.[1] A módszertani elvek különböző szintjei az elméleti általánosítási szinteknek megfelelően ugyancsak egymásra épülnek. A szociológusnak tehát feltétlenül ismernie és alkalmaznia kell azokat az ismeretelméleti módszertani elveket, amelyek a dialektikus és történelmi materializmusban fogalmazódnak meg.

A szociológia – mint minden tudomány – elméletalkotásra törekszik, melynek során a gondolkodásnak az egyes, a különös és az általános közötti mozgását figyelhetjük meg. Az előzőekben jelzett módszertani elvek együttes figyelembevétele adja a szociológiai gondolkodás módszertani megalapozottságát.

A szociológia módszertana a legszélesebb értelemben a tanulmányozott társadalmi jelenségek megismerési folyamatával, az ismeretek megszerzésének különböző módozataival, a megismerés különböző szabályaival foglalkozik, de a módszertan részét képezik azok a technikai és matematikai statisztikai eljárások is, amelyek a jelenségek pontosabb – mérésre alapozott – megismerését segítik elő.

A megismeréshez vezető ut – a megismerés módszere – a szociológus szerszáma, eszköze, a szociológiai szakismeretek egyik oldala, amelynek elsajátítása elengedhetetlenül szükséges a szociológiai kutatásokhoz. Hangsulyozni kell azonban, hogy e mesterségbeli fogások, módszerek nem azonosak a szociológiával. A szociológia az elméleti rendszer és a módszertan egysége: egyik sem létezhet a másik nélkü

I. A szociológiai kutatások céljai, főbb tipusai és módszertani lépései

1. A kutatások céljai és tipusai

A célok és a témaválasztás

A szociológiai vizsgálatok általános célja a társadalmi jelenségek minél mélyebb és alaposabb megismerése.

A szociológiai kutatások konkrét célja a vizsgált jelenséggel kapcsolatos következtetések levonása. Ehhez mindenekelőtt a témát kell pontosan rögziteni, majd dönteni kell arról, hogy milyen eszközökkel, milyen módszerrel vagy módszertani eljárásokkal kivánjuk elérni a kitüzött célt. A vizsgálat céljának mindig elsőbbsége van a módszerrel szemben, nem szabad tehát a módszereket mechanikusan alkalmazni.

A kutatás céljának meghatározásában döntő szerepe van a témaválasztásnak. A témaválasztást a tudományos-szellemi érdeklődés vagy valamilyen gyakorlati szempont határozhatja meg.

A tudományos-szellemi érdeklődés esetében a kutatót elsősorban a szociológia helyzetéből adódó és további fejlődését biztositó tudományos problémák megoldásának igénye vezérli. Figyelme és érdeklődési iránya ebből fakad. A témaválasztást természetesen nagymértékben befolyásolja az adott terület ismerete, a kutató felkészültsége stb. E téren rendkivül nagy szerepe van az átfogó országos méretü távlati tudományos terveknek, amelyek – ha helyesen készitették el őket – a kutató érdeklődését a legfontosabb problémák felé terelik.

A kutatás témájának kiválasztása sokszor valamely intézmény, szerv vagy szervezet felkérése alapján történik, amikor a cél az, hogy meghatározott döntések előkészitéséhez nyerjünk szociológiai módszerekkel feltárható információkat. E gyakorlati igényü kutatásoknál rendkivül fontos feladat, hogy a szociológia a megbizó által megfogalmazott kivánságokat szakmailag felülbirálja, módositsa, pontositsa, s ezek után világosan rögzitse, mi az a kutatási cél, melyek azok a módszerek, amelyeket adott esetben alkalmazni lehet.

A vizsgálati tipusok

A következőkben ismertetjük a vizsgálatok főbb tipusait.

a) A probléma-megfogalmazó vagy felderitő jellegü vizsgálatok. Gyakori eset, hogy a kutatás tárgyául választott társadalmi jelenséget korábban csak nagyon általános elméleti sikon közelitették meg és részleteiben még nem ismerjük. Ilyenkor kerülhet sor probléma-megfogalmazó vagy felderitő jellegü

vizsgálatra. A vizsgálati cél ez esetben lehet a jelenség pontosabb megragadása, összetevőinek feltárása, a vizsgálat körébe tartozó fogalmak tisztázása, vagy pedig annak felderitése, hogy az adott jelenség milyen mértékben vizsgálható bizonyos kutatási módszerekkel. Vizsgálati cél lehet hipotézisek kialakitása is olyan esetben, amikor a szóban forgó jelenség megismerésében korábban még hipotetikus megállapitásokig sem jutottak el.

A felderitő jellegü vizsgálatok általában egy vizsgálatsorozat első lépései, bár lehetnek önálló, zárt vizsgálatok is, A felderitő jellegü vizsgálatnál elsősorban az alábbiakat kell szem előtt tartani:

– a témával kapcsolatos társadalomtudományi irodalom és a témával kapcsolatos dokumentumok (statisztikák, leirások stb.) gondos tanulmányozása;

– a témát alaposan ismerő szakemberek segitségének igénybe vétele;

– kutatási eljárásaink esetleges menetközbeni megváltoztatása vagy kiegészitése.

b) A leiró jellegü vizsgálatok. "Az ilyen elemzés célja lényegileg egy vagy több függő változó pontos megmérése meghatározott népességben, illvetve abból vett mintában". [3] Itt nagy jelentősége van a jelenség pontos megragadásanak egyértelmü definiálásának és világos körülirásának. Különösen fontos ez akkor, ha a jelenséget kifejező fogalomnak több értelmezése is lehetséges (pl. a társadalmi szerep fogalma.) A leiró vizsgálatokban a jelenségek általános érvényü vonásait keressük, s ezért többnyire nagy és heterogén összetételü alapsokaságot teszünk a vizsgálat tárgyává. Kicsi és homogén összetételü alapsokaság esetében az általános jegyeket kisebb valószinüséggel találjuk meg.

E vizsgálatoknál fontos a mérvadó alapsokaság körülhatárolása. Pl.: ha a politikai aktivitást kutatjuk, akkor a mintában a különböző társadalmi rétegek tagjainak a tényleges strukturának megfelelő arányban kell szerepelniök. Ha viszont csak az ipari munkások politikai aktivitását vizsgáljuk, akkor csak az ipari munkásság strukturájának megfelelő arányu összetétel szükséges, és ez lesz egyben a mérvadó alapsokaság.

c) A magyarázó jellegü vizsgálatok. E vizsgálati tipusnál is lényeges a pontos definiálás és a mérvadó alapsokaság kiválasztása. Mivel azonban itt már az egyes jelenségek kölcsönös kapcsolatait, egymásra gyakorolt hatását vizsgáljuk, ki kell küszöbölni minden "zavaró hatást". A jelenségek közötti kapcsolatnak és egymásra gyakorolt hatásának mérése tehát csak ugy lehetséges, ha a vizsgált alapsokaság nem heterogén összetételü, hanem a lehetőséghez képest egynemü elemekből tevődik össze.

Igy csökkenthetjük a minta heterogén jellegéből adódó szóródást és zavaró körülményeket. A leiró jellegü vizsgálattal szemben – ahol heterogén összetételből általánositunk – a magyarázó jellegü vizsgálatban az okok kutatása feltételezi az egynemü mintaösszetételt. Különösen lényeges ez akkor, ha a két változó közötti összefüggést eleve feltételezzük, tehát hipotézisvizsgálatról van szó. Meg kell azonban különböztetni a vizsgálat körének olyan korlátozását, amely a külső tényezők befolyásoló hatását ellensulyozza, az olyan korlátozástól, amely csökkenti a vizsgált alapsokaság szóródását. A politikai aktivitás példájánál maradva az "ipari munkások" körülhatárolásán tulmenően nem célszerü ujabb korlátozás, lényegesebb, hogy ezen belül biztositsuk véletlen kiválasztással a minta megfelelő elosztását az alapsokaságon belül.

2. A szociológiai kutatások módszertani lépései

A kutatás fő szakaszai

1. A kutatási célnak megfelelő terv és program összeállitása:

a) a kutatás elméleti célkitüzéseinek megfogalmazása és a témával kapcsolatos elméleti anyagok feldolgozása;

b) az operacionalizálás folyamata; a vizsgálandó jelenség pontos fogalmi körülhatárolása és fő dimenzióinak kifejtése.

2. Az elméleti célkitüzés szükitése és a kutatási hipotézisek megfogalmazása.

3. A vizsgálati célnak megfelelő mintavételi stratégia kidolgozása:

a) az adatgyüjtés megtervezése, a vizsgálat körének meghatározása, az idő- és térbeni lokalizálás,

b) a konkrét mintavételi eljárások meghatározása.

4. A vizsgálati célnak megfelelő módszertani eljárások kiválasztása:

a) a dokumentum-elemzés,

b) a megfigyelés,

c) a kisérlet,

d) az interju.

5. A vizsgálat fő dimenzióinak megfelelő indikátorok kiválasztása és a mérési módszerek meghatározása:

a) a kérdőivszerkesztés,

b) a mérés és skálaszerkesztés.

6. A próbafelvétel; a választott módszertani eljárások ellenőrzése és a hibák kijavitása, az eljárások véglegesitése.

7. Az adatgyüjtés előkészitése és lebonyolitása;

a) az adatgyüjtés helyszini előkészitése,

b) a mintavétel lebonyolitása,

c) az adatgyüjtést végző személyek felkészitése,

d) az adatgyüjtés lebonyolitása.

8. Az adatok feldolgozásának előkészitése és az adatfeldolgozás:

a) a megszerzett adatok (dokumentumok – statisztikák) rendezése és a kérdőivek gépi adatfeldolgozásra való előkészitése,

b) az adatok számszerü elemzése, a közlési táblák elkészitése.

9. A vizsgálat teljes anyagának összefoglaló elemzése és elméleti általánositása.

A kutatási szakaszok kapcsolata

Az előzőekben felvázolt séma a kutatás lebonyolitási keretét adja és a kutatási program egyik jelentős részét tartalmazza. Ez megegyezik a szükséges eljárások sorrendjével és igy a kutatások lebonyolitásához is vezérfonalul szolgálhat. Az egyes pontokban megfogalmazott lépések azonban nem minden kutatási tipusban játszanak szerepet. Igy például a hipotézisek felállitására a felderitő jellegü vizsgálatokban esetleg nincs szükség, mert a vizsgálat célja éppen hipotézisek felállitásához szükséges adatok gyüjtése. A szükséges eljárásokat mindig a kutatási cél határozza meg, igy adott konkrét kutatásra alkalmazott vizsgálati tipusonként más és más lehet az előzőekben vázolt általános séma.

A kutatás egész folyamatában szemünk előtt kell tartani a vizsgálat módszertani egységét.

Ez azt jelenti, hogy minden módszertani lépésnél figyelembe kell vennünk valamennyi szükséges módszertani eljárást. A kiválasztott eljárások kölcsönösen befolyásolják egymást. A megfigyelés körének kiválasztása pl. függ a vizsgálat célkitüzésétől, a jelenség pontos fogalmi körülhatárolásától és sok egyéb tényezőtől, ugyanakkor bizonyos mértékig meghatározza a választható adatfelvételi módokat, a mintavételt, a kérdések megfogalmazását, az adatgyüjtést végző személyek felkészitését és sok egyéb módszertani lépést.

A fentiekből következik, hogy a kutatási lépések különböző fázisait mindig az egész kutatási stratégia egységeként kell felfogni. Ilyen sokrétü feladat megoldását

egy személy nem vállalhatja, csak olyan kutatói kollektiva, amelyben a módszertan és az elmélet különböző szakemberei kapnak helyet. A kutatói kollektivát a kutatási tervben megfogalmazott kutatási cél kapcsolja össze, amely alapvető meghatározója a kutatás minden módszertani lépésének.

3. A kutatási terv és program összeállitása. A kutatás elméleti célkitüzéseinek megfogalmazása

A szakirodalom feldolgozásának szerepe

Minden kutatásnak a kutatás témájával összefüggő szakirodalom feldolgozásával kell kezdődnie. Ha ezt elvégezzük, megkimélhetjük magunkat attól, hogy olyan kutatást kezdeményezzünk, amelyet más kutatócsoportok már részletesen elvégeztek.

Ezen tulmenően fontos az elméleti anyag áttanulmányozása azért is, mert csak igy biztosithatjuk, hogy kutatásaink elméletileg megalapozottak, elméleti célkitüzéseink pedig pontosak legyenek.

Az előzőekben már szóltunk arról, hogy a témaválasztást követő lépés a kutatási cél, a megoldandó probléma rögzitése. Sokszor a kutatók elhanyagolják ezt a lépést és csak az adatok összegyüjtése után kerülnek szembe a probléma megfogalmazásának gondjával. A kutatási cél és a vizsgálat problémaköreinek pontos rögzitését segiti elő az elméleti anyag áttanulmányozása.

A kutatási programnak tehát először a kutatási célt és a kutatás feladatainak kijelölését, a probléma megfogalmazását kell tartalmaznia. A rendelkezésre álló elméleti anyag dönti el, hogy a vizsgálati szintek közül milyen szintet, a vizsgálati tipusok közül pedig a leiró vagy a magyarázó jellegü vizsgálatot választhatjuk. A kutatási programban természetesen e szintet is meg kell jelölni.

A kutatás céljának és feladatainak pontos megfogalmazásánál fontos, hogy az elmélet és empiria egysége a lehetőség szerint maximálisan érvényesüljön. Ennek figyelmen kivül hagyása olyan veszélyt rejt magában, hogy az elméleti kutatás esetén a valóságtól elszakadva fogalmazzuk meg a kutatási célt, alkalmazott kutatás esetén pedig nem vesszük figyelembe a vizsgálandó jelenséggel kapcsolatos elméleti előfeltevéseket. Ezt elkerülhetjük, ha elvégezzük a szociológiai kutatások egyik legkritikusabb és egyben legfontosabb feladatát, az operacionalizálást.

4. Az operacionalizálás

Az operacionalizálás folyamata

A kutatási probléma megfogalmazásában döntő szerepe van a kutatás tárgyául szolgáló fogalom vagy fogalomrendszer pontos körülhatárolásának. Minden fogalom elvonatkoztatás és tények sokaságára vonatkozik. A mindennapi életben többnyire a fogalmakat anélkül használjuk, hogy pontosan tudnánk definiálni őket. Nehéz a dolgunk akkor, ha az adott fogalom magasabb foku tudományos absztrakció eredménye (mint pl. a magatartás, politikai magatartás, társadalmi munka, motiváció stb.) A szociológusnak a vizsgálat során konkrét, empirikusan megragadható tényekkel kell dolgoznia, ezért a vizsgálati célban szereplő fogalmat vagy fogalmakat két formában kell definiálni:

Egyrészt elvont terminusokban kell megjelölni, hogy a kutatás során miként értelmezzük pl. a szabad idő fogalmát, vagy a társadalmi szerep fogalmát. Ezáltal elkerüljük annak veszélyét, hogy félreértik mondanivalónkat. Ugyanakkor e definició biztositja a kutatás alapján irt tanulmányunknak más hasonló fogalmakat használó elméleti cikkekkel való kapcsolatát.

Másrészt, operacionalizált definiciót kell adnunk. Ennek célja, hogy a szóban forgó fogalom tartalmát megfigyelhető tényekben fejezzük ki, mert csak ilyen tényekkel tudunk dolgozni.

Az operációs fogalmak

A kutatónak tehát ki kell dolgoznia valamilyen müveletet, amelynek segitségével a vizsgált jelenséget jelző tényekhez jut. Ez a feladat annál nehezebb, minél nagyobb a távolság a kutatási célban adott fogalom (pl. társadalmi szerep, politikai aktivitás) és az elvonatkoztatás tárgyának tekintett konkrét empirikus tények között. Az elméleti fogalom sokszor csak bizonytalanul körülhatárolt. Először tehát pontosan körül kell határolni, majd konkretizálni kell, meg kell határozni fő összetevőit.

A kutatási fogalom dimenziói

A fogalom összetevőinek, más néven dimenzióinak elemzése, feltárása kétféleképpen történhet. Az egyik az analitikus ut, amely inkább teoretikus, elméleti jellegü, a másik az empirikus ut, a belső kapcsolatok strukturájának elemzése. Mindkét dimenzió-elemzéssel szemben követelmény, hogy a valóságos összetevőket tárja fel. A dimenzió az adott fogalomban kifejezett társadalmi valóság egy-egy tulajdonsága, jellegzetessége, lehetőleg olyan, amely csak az adott fogalomhoz kapcsolódik.

Az operacionalizálás során végrehajtott dimenzióelemzés tehát a társadalomtudományokban egy tárgy vagy "x" téma szociológiai diagnózisa. A dimenzióelemzés teoretikus utjára példa Durkheim "Az ongyilkosság" cimü muve vagy Robert K. Merton anómia-elemzése. Merton anómia-elemzésében a dimenziók feltárásának különleges módját választja, az un. tulajdonság-mátrixot, amelyben a társadalom normativ rendjének elemzése során analitikus uton jut el az anómia összetevőihez. A dimenzióelemzés empirikus utja a jelenség belső összetételének, strukturájának tanulmányozása, amely nagyon sokszor maga is célja lehet egy felderitő jellegü vizsgálatnak. Ebben az esetben az operacionalizálás folyamata vagy elmarad, vagy a feltárt dimenziók csak puszta intuición, benyomáson alapuló hipotézisek és véglegességüket a vizsgálat eredménye dönti el.

Az operacionalizálás folyamatában gyakran előfordul olyan eset, amikor a vizsgálati célban rögzitett fogalom nem esik egybe az operacionalizált fogalommal. A két fogalom, az operacionalizált és a vizsgálati fogalom viszonyának négy tipikus esetét az alábbi ábrák szemléltetik:

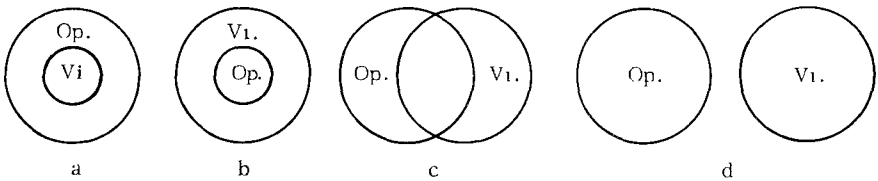

Az a) ábrán a vizsgálati célban szereplő fogalom szükebb, mint az operacionalizált fogalom; ebben az esetben kutatásunkban többet fogunk vizsgálni, mint amit eredeti célkitüzéseinkben megfogalmaztunk.

A b) ábrán az operacionalizált fogalom szükebb, mint az eredeti vizsgálati célkitüzésben rögzitett fogalmunk volt, itt tehát a vizsgálati célkitüzést szükitettük vagy szukitenunk kell.

A c) ábrán a vizsgálati célkitüzésben szereplő fogalom csak részben esik egybe az operacionalizált fogalommal. Ilyen esetben is szükiteni kell a vizsgálati célkitüzést és közölni kell, hogy az operacionalizált fogalom nem teljesen azonos az eredeti célkituzésben szereplő fogalommal.

A d) ábrán a helytelen operacionalizálást mutatjuk be, amikor a vizsgálati célkituzésben szereplő fogalom más, mint az operacionalizált fogalom, a kutatás tehát teljesen eltérhet a vizsgálati céltól.

Gyakran előfordul, hogy a kutatási célként megadott fogalmakat nem sikerül operacionalizálni, azaz nem tudjuk empirikusan vizsgálható összetevőkre, dimenziókra bontani. Ilyenkor szükség van arra, hogy helyette egy megközelitő fogalmat válasszunk operacionalizált fogalomnak. Ilyen eset volt pl., amikor "Az Esti Egyetem helye és szerepe a kerületi pártmozgalomban" cimü vizsgálati cél helyett "Az Esti Egyetem presztizse" vizsgálati célt választottuk, mivel az előző vizsgálati cél operacionalizálását, dimenziókra bontását nem tudtuk megoldani. Nyilvánvaló, hogy a két fogalom (a "helye és szerepe" valamint a "presztizse") nem fedi teljesen egymást, tehát a vizsgálati célkitüzést is szükitettük. Ilyen eljárásra gyakran van szükség akkor is, ha az eredeti célkitüzés operacionalizálása során a fogalomnak olyan sok dimenzióját tártuk fel, hogy azok vizsgálatához kevés a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erő.

5. A hipotézisek felállitása

A hipotézisek szerepe A felderitő jellegü vizsgálat kivételével minden vizsgálatban szükséges valamilyen előfeltevés, hipotézis felállitása. A felderitő vizsgálat azért kivétel, mert e vizsgálati tipusnál gyakran a hipotézis felállitása a kutatási cél, tehát a kutatásnak nem előfeltétele, hanem eredménye a hipotézis.

A hipotézis – előfeltevés, valamilyen jelenségnek az előzetes feltételezése vagy valamilyen javasolt magyarázat az adott jelenségre vonatkozóan. A hipotézis célja: magyarázatot adni bizonyos tényekre vagy megoldást ajánlani bizonyos, a kutatást elinditó nehézségekre. A hipotézis-vizsgálatok feladata annak megállapitása, hogy igaz-e vagy téves a hipotézisben adott magyarázat. A hipotézis szerepe tehát:

1. segit eligazodni és rendet teremteni a kutatás egész problémakörében és ráirányithatja figyelmünket a lényeges problémákra;

2. megmutatja, milyen adatokat kell összegyüjteni a kutatás során, hogy a feltett kérdésre választ adhassunk;

3. segit abban, hogy a tényeket a leghatékonyabban csoportosithassuk az adatok elemzése során.

A hipotézisek tipusai A hipotéziseknek eredetüket tekintve három lényeges tipusa van:

a) A puszta intuición vagy sejtésen alapuló hipotézisek megalapozatlanok és ha ezeket csak a mi vizsgálatunk ellenőrizte, erősen korlátozott érvényüek mindaddig,

mig ezt mások vizsgálata vagy saját megismételt vizsgálatunk meg nem erősiti. Korlátozottak olyan értelemben is, hogy elszigeteltek, nincs kapcsolatuk – vagy nagyon kevés – a társadalomtudományok meglévő eredményeivel.

b) A mások kutatási eredményeire támaszkodó hipotézisek már rendelkeznek bizonyos megalapozottsággal. Alátámaszthatják vagy megcáfolhatják mások kutatási eredményeit. Az utóbbi esetben ujabb hipotézis felállitására vagy megismételt kutatásra van szükség. E hipotézis tehát mentes az intuición alapuló hipotézis korlátozottságától, mert ha alátámasztja másoknak már igazolt hipotézisét, feltételezhető, hogy a feltárt összefüggés visszatérő szabályszerüség.

c) Az a hipotézis-tipus, amely már egy általánosabb formában lefektetett elméletből indul ki, az előző tipusok második korlátjától, az elszigeteltségtől is mentes, mert kapcsolódik az általános elmélethez. A szociológiának azonban nagyon gyakran kell pusztán intuición alapuló hipotézisből kiindulnia sőt gyakran felderitő vizsgálat szükséges ahhoz, hogy egyáltalán fel tudjunk állitani hipotézist.

6. A mintavételi stratégia

a) Az adatgyüjtés megtervezése

Az adatgyüjtésre vonatkozó döntések

Miután megállapitottuk a vizsgálat fő dimenzióit, megkerestük a legfontosabb tulajdonságokat, meg kell tervezni az adatgyüjtés egészét. Egy szociológiai vizsgálat megtervezése mindig nagyon sok és különféle döntések egészét jelenti. El kell dönteni, hogy 1. milyen alapsokaságot kivánunk vizsgálni, ez természetesen a vizsgálat céljától függ; 2. milyen információk szükségesek; 3. hogyan járunk el az információk megszerzésében; 4. a kiválasztott alapsokaságot teljes egészében megkérdezzük vagy valamilyen mintavételi eljárást alkalmazunk; 5. hogyan dolgozzuk fel a megszerzett információkat és miként értelmezzük őket stb. Természetesen, ezek a döntések a vizsgálat különböző szakaszaiban egyszerre és külön-külön is történhetnek.[4]

A vizsgálat körének meghatározása. Az időbeli lokalizálás

A vizsgálat körének meghatározása során a jelenségek lokalizálására vonatkozó döntésekre hivjuk fel a figyelmet. Ezek között is először az időbeli elhelyezés fontosságát hangsulyozzuk. Egy-egy kutatás általában egy szükebb időtartományra korlátozódik. Figyelembe kell tehát venni, hogy a vizsgálati

cél szempontjából melyik a legalkalmasabb időszak az adatgyüjtésre. Nyilvánvaló, hogy egy szabad idő vizsgálat időmérleg felvétele más képet mutat, ha a nyári szabadságolások időszakában és megint más ha viszonylag "közömbös" tavaszi vagy őszi időszakban végezzük. Más példával élve: a politikai aktivitás vizsgálati képe eltérő lesz, ha a kutatást választások időszakában, mint ha normál menetü "közömbös" időszakban végezzük. Más döntést kell hozni az időbeli lokalizálásra vonatkozóan akkor, ha egy dinamikus folyamatot kell figyelemmel kisérni.

Ez utóbbi esetben előfordul, hogy a kutató ugy dönt: a vizsgálatot megismétli, illetve egymás után több vizsgálatot végez. Abban az esetben, ha egymás után több vizsgálatot végzünk és a vizsgált minta mindig más, "trend-vizsgálatról" van szó, mig olyan vizsgálatoknál, ahol ugyanazok a személyek kerülnek többször egymás után a megfigyelés körébe "panel-vizsgálatról" beszélünk.

Az időbeli körülhatárolással kapcsolatban még egy ellentmondásra hivjuk fel a figyelmet. Ha meghosszabbitjuk a vizsgálat időpontját, csökken annak a veszélye, hogy a leirás szük időhatárokra vonatkozzon, ugyanakkor nő annak veszélye, hogy a megkérdezettek válaszait torzitani fogják a felejtés és a megkérdezés időszakában bekövetkezett események, megváltozott körülmények. A vizsgálat időbeli körülhatárolásánál ezt mindenképpen figyelembe kell venni.

Lokalizálás az alapsokaság szerint. Térbeli lokalizálás

A meghatározott emberi alapsokaságbeli lokalizálás azt jelenti, hogy a vizsgálati céltól függően el kell dönteni, hogy a társadalom milyen rétegét kérdezzük meg a vizsgálat során, hogy az alapsokaság nagy és heterogén vagy kisebb létszámu, de homogén legyen-e (pl. értelmiségi nők szerepe a falu kulturális életében). El kell dönteni a kutatónak, hogy melyek legyenek a mérvadó egységek. Előfordul olyan vizsgálat, ahol az alapsokaságot egyénekből állónak tételezzük, de gyakori eset, hogy nem egyének, hanem csoportok lesznek a mérvadó egységek (például családok, csocialista brigádok, iskolai osztályok vagy uttörők örsök). Ez esetben a mérvadó egységek ezek a csoportok lesznek. A vizsgálat körének további meghatározásánál el kell dönteni annak földrajzi, demográfiai határait, valamint azt, hogy teljes körü felmérést vagy mintavételi eljárást alkalmazunk-e.

b) A mintavételi eljárások problémái

Teljes körű részleges és mintavételi eljárás

Ahogy már jeleztük, a felmérés történhet úgy, hogy a mérvadó alapsokaságban minden egyes személyt megkérdezünk. (Vagy ha a mérvadó egység a szocialista brigád, akkor minden egyes brigádot.) Ebben az esetben teljes körű felmérésről beszélünk.

Részleges a felmérésünk abban az esetben, ha bizonyos egységeket önkényesen kirekesztünk a vizsgálatból. Mintavételes eljárásról csak abban az esetben beszélünk, ha az alapsokaság vizsgálatra kerülő részét az elfogadott statisztikai módszerekkel választjuk ki.[5]

A mintavétel előnyei: 1. anyagi megtakaritás, 2. időmegtakaritás, 3. munkamegtakaritás, 4. sok esetben nagyobb pontosságot tesz lehetővé, mert jobb szakemberekkel dolgozhatunk, jobban elő tudjuk készíteni a vizsgálatot, gyorsabb a feldolgozás és nem évülnek el az adatok, 5. becsléseink megbizhatóságát és pontosságát a mintavétel alapján ellenőrizhetjük.

Néhány mintavételi nehézség: 1. a vizsgált alapsokaság nem mindig heterogén, 2. nincs mindig jól összekeverve (gyakran előfordul ritmusosság, mint pl. a honvédségnél század, szakasz, raj, ahol minden tizedik személy örvezető v. tizedes lehet), 3. a válaszmegtagadások, el nem érhetőség, megváltozott cim miatt kieső személyek stb. torzitják a mintavételt.

A mintavételes eljárások alapfeltétele, hogy az alapsokaság minden tagjának egyenlő esélye legyen a mintába való bekerülésre.

A mintavétel módszerei

A mintavétel fő módszerei a következők:

- egyszerü véletlen kiválasztás,
- rétegzett véletlen kiválasztás,
- lépcsőzetes véletlen kiválasztás.

Az egyszerü véletlen kiválasztás előfeltétele, hogy a vizsgálni kivánt alapsokaságról rendelkezésünkre álljon egy betürendes, sorszámmal ellátott jegyzék. E jegyzékről jelöljük ki a mintába kerülő személyeket (egységeket). Ez történhet sorsolás utján (addig huzzuk a számokat a sorsolás módszerével, amig a minta nagyságát elérjük, pl. 2 000 személyből 20%-os minta esetén 400-at), a véletlen számtáblázat segitségével vagy mechanikus-szisztematikus mintavétellel.[6]

A rétegzett véletlen mintavétel esetében a minta megfelelő összetételének biztosítására először statisztikai csoportosítást hajtunk végre. (Pl. a szak- betanitott és segédmunkások aránya egy üzemben 60%, 25%, 15%; a mintában is ilyen arányban kell szerepelniük és ha 2000 fős üzemben végezzük a felmérést 50%-os mintavétellel, akkor 600 szakmunkást, 250 betanitott munkást és 150 segédmunkást kell megkérdeznünk. Az alapsokaságot tehát ilyen arányban kell képviselnie a mintának. (Az egyes rétegeken belüli kiválasztást az egyszerü véletlen valamelyik módszerével kell továbbra is elvégezni.

A lépcsőzetes kiválasztás. Ha a mintaválasztás alapját képező országos statisztikánk nincs, akkor uj módszert kell alkalmazni (pl. a falusi gazdaságok vagy tsz-ek kiválasztásának menete):

1. helységnévtár alapján járások kiválasztása véletlen mintavétellel;

2. a járásokon belül községek kiválasztása véletlen mintavétellel. Igy tehát két lépcsőben végeztük a mintavetelt.

A mintavételi eljárások a legritkább esetben "tiszta" mintavételek. Általában a három módszert kombinálva használják. A minta nagysága az alapsokaságtól, a felmérés céljától és a megbizhatóság követelményétől függ, de nagymértékben meghatározzák a táblázatok értékelésével kapcsolatos statisztikai követelmények is. Kivánatos pl., hogy egy kontingenciatábla egy-egy rekeszének elméleti gyakorisága legalább 30 legyen. (Erről részletesebben lásd a táblatervek készitésnél.)

II. Az adatgyüjtés módjai

A megfelelő adatgyüjtési mód kiválasztása a vizsgálati céltól, a felmérési egységtől és a vizsgálat méreteitől függ. Az alábbiakban röviden ismertetjük a szociológiai vizsgálatokban alkalmazott adatgyüjtési módokat.

1. A dokumentumok elemzése

A statisztikai források — A szociológiában más tudományokhoz hasonlóan elterjedt a már meglévő dokumentumok, irásos anyagok, statisztikai anyagok, felmérések uj szempontok szerinti feldolgozása. Nagy számban állnak a kutató rendelkezésére a különböző statisztikai források. Ilyenek a népszámlálási adatok, az időszaki statisztikai kiadványok, valamint a munkahelyeken készitett

statisztikák. Ha a kutatók nem támaszkodnak kellő mértékben e statisztikai forrásokra, elvesztik annak lehetőségét is, hogy ezekkel összehasonlitsák saját felméréseiket. A szociológusnak a statisztikai adatok mögött mindig a társadalmi tényeket kell keresnie. Gyakran vezet uj felismerésekhez a statisztikai anyagok uj szempontok szerinti átcsoportositása is.

A kvantitativ szemantika

A dokumentum-elemzések másik formája lehet a kvantitativ szemantika, melynek lényege, hogy nem adatközlő irások szövegében meglévő formai vagy tartalmi jegyekből von le következtetéseket. A dokumentum-elemzés egyszerü formája mindig is részét alkotta a társadalom-tudományoknak. Önálló szociológiai módszerré válik, amikor az elemzés során rendszerezetten igyekeznek mennyiségi módszereket is alkalmazni. A kvantifikálás, a mennyiségi módszerek alkalmazásának legegyszerübb formája, amikor megfigyeljük a szövegben bizonyos szavak előfordulásának gyakoriságát. Nyomon követhetjük a nemzetközi helyzet éleződését vagy enyhülését például ugy, hogy a legjelentősebb politikai sajtótermékekben megfigyeljük a háborus feszültséget jelző néhány jellemző szó előfordulási gyakoriságát. (Ilyen szavak lehetnek például: a háborus tüzfészek, agresszió stb.) E módszer a kvantitativ szemantika, amelyet a nyelvészetben és irodalomban gyakran használnak.

A tartalomelemzés

A tartalomelemzés ("content analysis") már bonyolult feladatok elvégzésére is alkalmas. Lényege, hogy nem csupán szavak, hanem a szavak mögött meglévő tartalom (fogalom) elemzésére irányul. E módszer alkalmazása során külön szótárrendszert ("szó-szinonima") dolgoznak ki. Leglényegesebb része tehát a kategorizálás. A kategória –, illetve fogalomcsoportok előfordulásának és egymáshoz való kapcsolódásuknak a gyakoriságából vonnak le következtetéseket.

Ezt a módszert a szociológiában ma még nem használják ki kellő mértékben. Ennek fő oka a fogalomrendszer kategórizálásával kapcsolatos megoldási nehézségek és a módszer munkaigényessége.

A dokumentum-elemzés különleges formája a Florian Znaniecki lengyel és W. Thomas amerikai szociológusok által alkalmazott biográfikus módszer, melynek lényege, hogy önéletrajz-irásokat használ fel dokumentumként.

A dokumentum-elemzés eléggé elterjedt módszer. Korlátja, hogy alkalmazásánál nehéz biztositani a reprezentativitást. Az anyagokhoz ugyanis csak korlátozott mér-

tékben juthatunk hozzá. Kivételt képeznek a sajtótermékek, amelyek könyvtárban megtalálhatók. Hátránya, hogy nagyon hosszadalmas és sok energiát igénylő módszer.

2. A megfigyelés módszere és fő tipusai

A naiv és a tudományos megfigyelés

E módszer szintén eléggé elterjedt a szociológiában, bár nagyon eltérően értelmezik. Tekintve, hogy a szociológus maga is benne él a társadalomban, ismereteinek nagy részét közvetlen megfigyelés alapján nyeri. Éles szemü megfigyelő valóban sok lényeges jelenséget "fedezhet fel" a spontán megfigyelés során. Ezt azonban nem soroljuk a megfigyelési módszerek közé, bár segithet abban, hogy feltérképezzük a kutatási területet. A fentiek miatt kell megkülönböztetni a naiv és a tudományos megfigyelést. A tudományos megfigyelés lényege, hogy a kutató eleve meghatározott céllal figyeli a jelenségeket, a megfigyelési tervben rögzitett lényeges jelenségekre koncentrál és megfigyeléseit rendszerezi.

A közvetlen résztvevő, a külső és a rejtett megfigyelés

A megfigyelés lehet közvetlen résztvevő, külső és rejtett. A közvetlen megfigyelés során a megfigyelő szociológus maga is beilleszkedik abba a csoportba, amelyet meg akar figyelni (pl. beáll dolgozni az üzembe vagy illegálisan tagja lesz egy hippicsoportnak stb.) Igy a csoport tagjaként éli annak életét és valóban közvetlenül és alaposan megismerheti annak lényegét, belső strukturáját, szociális viszonyait, életmódját stb. Ezt a megfigyelési módot résztvevő megfigyelésnek is nevezik. (Ennek sajátos példáját adta W. F. Whyte, aki "beépült" egy galeribe és igy figyelte meg annak életét.) A közvetlen megfigyelés másik formája, mikor a szociológus "mint külső személy" figyeli a csoport tevékenységét, de nem vesz részt annak életében és tartózkodik attól, hogy beavatkozzon annak életébe. E módszerek korlátja, hogy a megfigyelő mindkét esetben befolyásolhatja a csoport életét. Az első esetben mint belső tagja, a második esetben mint külső zavaró tényező, bár bizonyos idő után a megfigyelő megszokottá válhat. Előfordulhat olyan eset is, amikor a megfigyelő személyének titokban kell maradnia, ilyen esetben rejtett megfigyelésről van szó.

A strukturálatlan és a strukturált megfigyelés

Szólni kell még a megfigyelés strukturáltsági fokáról. A kutatónak minden megfigyelésnél négy fontos tényezővel kell szembenéznie: 1. mit kell megfigyelnie; 2. hogyan regisztrálja a megfigyeléseit; 3. milyen eljárásokat alkalmaz a megfigyelés pontosságának biztositására; 4. milyen legyen a kapcsolat a megfigyelő és a megfigyelt között, és hogyan hozható létre a kapcsolat? Strukturálatlan megfigyelést rendszerint felderitő jellegü vizsgálatokban alkalmaznak. Ez azt jelenti, hogy bár a kutató hozzávetőleges pontossággal eldönti, hogy mit akar megfigyelni és igyekszik "tárgynál maradni", a megfigyelés során mégis módosulhat elképzelése és a megfigyelés tárgya is. Sturukturált megfigyelésnél már a megfigyelt jelenségek sora rendszerezett formában pontosan rögzitve van a kutatónál. (Pontosan eldönti például, hogy egy csoport tevékenységei közül melyekre kell odafigyelnie és az ezektől eltérőeket kizárja megfigyelési köréből. E megfigyelési formában a regisztrálás módja is kidolgozott és rendszerezett, feldolgozásra alkalmas.

3. A kisérlet

A kisérlet a megfigyelés különleges formája, melyben a kutató laboratóriumi körülményeket teremt azzal a céllal, hogy kiküszöböljön minden zavaró körülményt és a vizsgált jelenséget csak az általa irányitott hatások érjék. Sémáját vázlatosan az alábbiakban mutatjuk be:

1.	2.	3.
A megfigyelt objektum kiinduló állapota	Hatást kifejtő tényezők (független változók)	A megfigyelt objektum megváltozott állapota

A társadalomtudományokban a szigoru laboratóriumi körülményeket megteremteni nehéz, ezért a kisérlet e klasszikus formáját a szociológiában ritkábban, a szociálpszichológiában gyakrabban alkalmazzák.

A kisérlet és megfigyelés között határeset a megfigyelés provokativ formája, melynek lényege, hogy a megfigyelő sajátos ingert visz a megfigyelt helyzetbe és azt figyeli meg, hogy az emberek miként reagálnak erre az ingerre.

4. Az interju

Interjunak nevezzük az olyan módszert, amelynek során a megfigyelteknek kérdéseket tesznek fel és a kapott válaszokra alapozzák az értékelést. Az interju módszerét nem a szociológia alaklmazta először, hanem a néprajz, a szociálpszichológia, a közvéleménykutatás és más szakterületek. Az interjunak több tipusa van, amelyeket az alábbiakban ismertetünk.

A személyes interju — A személyes interju esetében a kérdezőbiztos személyesen keresi fel a megkérdezett egyént. Ebben a szituációban a kérdező és kérdezett áll egymással szemben. E tipust felosztjuk két formára: az egyik a mélyinterju, a másik a kérdőiven alapuló interju. A kettő között strukturáltságukban van különbség.

A mélyinterju — A mélyinterjunál a kérdéseket nem rögzitjük előre pontosan, csupán a kérdések fő témaköreit irjuk fel, majd kötetlen beszélgetést folytatunk a megkérdezettel. Sajátosságai: a) rendkivül fontos a kérdező szerepe, éppen azért a kérdezőnek nagy szakmai felkészültséggel kell rendelkezine: b) az interju rendkivül időigényes és azért széles körü adatfelvételre nem alkalmas: c) az igy kapott adatok rendezetlenségük és széles szóródásuk miatt nehezen kategórizálhatók, ezért nehezen értékelhetők. (Értékelésmódjuk közel áll a tartalomelemzés módszeréhez). Legjobban alkalmazható felderitő jellegü adatfelvételekre, a kutatás részletproblémáinak elmélyitésére, vagy a behatóbb elemzés elősegitésére.

A kérdőiven alapuló interju — A kérdőiven alapuló interju lényege, hogy a vizsgálat fő dimenzióira vonatkozó pontosan megfogalmazott kérdéseket "adatfelvételi lap" (kérdőiv) segitségével tesszük fel a megkérdezettnek. (A kérdőiv szerkesztési problémáiról a következő fejezetben részletesen szólunk.) A kérdezőbiztos adatfelvételi lapján (kérdőivén) meghatározott sorrendben kérdések sorozata van. Ezeket a kérdéseket teszi fel az interjualanynak és a kapott válaszokat a kérdőiven rögziti. A kérdések feltevése előtt a kérdezőbiztos kötetlen beszélgetéssel mintegy "bevezeti" a kikérdezést. E módszer előnye, hogy a kérdezőbiztos ellenőrizheti, hogy helyesek-e a kérdések és megbizhatóak-e a válaszok, melyik kérdésre hogyan reagál a megkérdezett, melyik kérdés könnyebb, melyik nehezebb stb. Hátrányai: a kérdezőbiztos jelenléte befolyásolhatja

a megkérdezett különösen "kényes kérdések" feltevésekor; a kérdezőbiztosok száma korlátozott; az eljárás költséges és hosszadalmas.

A postai uton való kikérdezés

A postai uton való kikérdezés lényege, hogy a kérdőív kitöltésnél a kikérdező nincs jelen, csak kérdőívet juttatunk el a megkérdezetthez, aki azt kitöltve juttatja vissza. Ezáltal biztositható a névtelenség. Az elnevezésben szereplő "postai" kifejezés nem jelenti azt, hogy a kérdőívet valóban postán juttatják el a megkérdezettekhez, csupán arra utal, hogy a kikérdezés "önregisztrálással" történik, tehát a kérdezett önállóan tölti ki a kérdőívet.

E felvételi módszer előnyei, hogy a kikérdezés gyors, olcsóbb mint a kérdezőbiztosi módszer, a megkérdezetett nem befolyásolja a kérdezőbiztos jelenléte, a kitöltésre esetleg néhány nap áll rendelkezésre, tehát van ideje a válaszokat átgondolni, Hátránya, hogy többnyire az alacsony válaszolási, kitöltési arány (sokszor még a 40%-ot sem éri el) és, hogy a kérdéseket könnyen félreértheti a megkérdezett.

A kérdőíves kikérdezés nagy követelményeket támaszt a kérdőívvel szemben. A személyes kikérdezés során a kérdezőbiztos ügyessége áthidalhatja a kérdőív fogyatékosságait, megmagyarázhatja a kérdéseket, kijavithatja a hibás válaszokat. Ez a lehetőség postai (önkitöltéses) kérdőíveknél nincs meg.

Az ilyen kérdőívek kérdéseinek nagyon pontosaknak kell lenniök, szerkesztésük nagy gondosságot igényel. Még igy is nehezen érhető el, hogy a megkérdezett minden kérdésre válaszoljon.

A csoportos interju

A csoportos interjuban egy kérdező és több kérdezett áll egymással szemben.

Egyik formája a személyes, kérdőív nélküli csoportos interju, ahol a kérdezőbiztos egyszerre több személlyel folytat kötetlen beszélgetést. Ezt másnéven "ankétszerü" beszélgetésnek is nevezik. Az ilyen tipusu interju számos formában, változó kötetlenséggel bonyolitható le.

A csoportos interju másik formája az irásos csoportos interju. Ennek sajátossága, hogy a megkérdezettek kérdőivet töltenek ki, de csoportban és igy a kitöltés során hatnak egymásra. Sajátos változata a szociometriai kutatás során használt irásbeli kikérdezés, amikor a csoport (pl. iskolai osztály) tagjai kérdőivben mondanak véleményt egymásról és kérdőiven adnak választ a szociometriai tesztkérdésekre. Megemlithető még az "ad hoc" csoportokkal folytatott beszélgetés is mint a csoportos

interju szélsőséges formája. A csoportos interju különböző változatait más eljárásokkal egyutt mint kiegészitő módszereket szokták alkalmazni.

5. A kérdezés elmélete és szabályai

Az előzőekben bemutatott interju-tipusok tárgyalása során nem szóltunk a kérdező-kérdezett viszonyról. E viszonyban a felvétel szempontjából döntő fontossága van a kérdezőbiztosnak. A szakirodalom a kérdezőbiztosok viselkedési modelljei szempontjából három interju tipust sorol fel: a puha vagy lágy interju, a semleges interju és a kemény interju tipusát.

A puha vagy lágy interju — Mint már a mélyinterjunál utaltunk rá, az interju során a kérdezőbiztosnak a kikérdezett személyt "meg kell nyernie az ugynek", kötetlen beszélgetésben fel kell oldania a kezdeti feszélyezettséget. Ez azt is jelenti, hogy a kérdező és kérdezett között érzelmi kapcsolat jon létre. A lágy interjuban az oldott hangulatot a kérdezőbiztos a megkérdezettel való egyetértésének állandó hangsulyozásával az interju során végig fenntartja, hangsulyozza a kérdezettel szembeni szimpátiáját. (Ez az interju modell Carl Rogers nevéhez fuződik és a legelterjedtebb a szociológiában.)

A lágy interju egyik sajátos formája az un. kooperativ interju. Ennek lényege, hogy a kérdező nem egyuttérzését hangsulyozza, hanem azt, hogy a feladatot a kérdezettel egyutt oldja meg, tehát egyuttmukódést ajánl fel a kérdezettnek, illetve igyekszik megnyerni a kérdezettet.

A semleges interju — A semleges interju esetében a kérdező mint a kutatás nélkulözhetetlen eszköze, tárgyilagosan ismerteti a kérdést és regisztrálja a választ. E viselkedési modellnél a kérdezettel való minél személytelenebb viszonyt kell kialakitani. E viselkedési modell hivei azt hangsulyozzák, hogy a "személytelen" kapcsolat nem hamisitja meg a válaszokat és ezáltal biztositható a kutatás tudományossága. Ellenzői pedig éppen "személytelen" voltát ostorozzák, mondván, hogy ez sértő lehet, és a kérdezettet meg kell nyerni a vizsgálatba való részvételre

A kemény interju — A kemény interju a szociológiában ritkábban használt viselkedési modell. Lényege, hogy a kérdező olyan benyomást gyakorol a megkérdezettre, hogy minden válaszát kételkedve fogadja,

rámutat a válaszokban rejlő ellentmondásokra, a válaszokat állandóan felülbirálja. Ez az interju csak akkor valósitható meg, ha a kérdező a kérdezettel szemben "hatalmi helyzetben" van (például orvos vagy tanár), ellenkező esetben az interju ilyen kérdező biztosi magatartás mellett meghiusulhat. A kemény interju egyik változata a "sterss interju", ahol felfokozott pszichológiai helyzetet hoznak létre olyan céllal, hogy a stress-hatásra előtörő érzelmeket vizsgálják. Konfliktuskutatásnál például két személyt külön-külön kikérdeznek egymástól, igyekeznek a köztük lévő ellentétet kideriteni, majd szembesitik őket. Ezáltal konfliktust idéznek elő és a kiélezett vita során deritik ki az ellentét okát és nagyságát. E módszert főként szociálpszichológiai vizsgálatokban alkalmazzák.

A kérdezőbiztos mint hibaforrás

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kérdezés nagy szakértelmet igényel. Ebből következik, hogy a kutatás vezetőjének a kérdezőbiztosokat fel kell készitenie feladatukra.

Az alábbiakban néhány olyan hibalehetőségre hivjuk fel a figyelmet, amelynek a kérdezőbiztos lehet a forrása.

Az egyik ilyen hibalehetőség, hogy az interjut a kérdezőbiztos nem készíti el, hanem rutinból odahaza kitölti a kérdőivet. Ezt ellenőrizhetjük, ugy hogy a kérdezőbiztos "igazoló lapot" irat alá a megkérdezettel, vagy szurópróbaszerüen a kikérdezés időpontjában ellenőriztetjük a kérdezőbiztosok munkáját.

A másik hibaforrás, amelyet szintén csak ellenőrzéssel csökkenthetünk, a hiányosan vagy hibásan kitöltött kérdőiv. Sajnos teljes megszüntetése szinte lehetetlen, ez nagyon sok ellenőrző munkát igényelne.

A harmadik hibalehetőség abból fakad, hogy a kérdező előitéleteit, nézeteit ráerőszakolhatja a kérdezettre, és ezáltal szinte "sugalmazza a választ".

A negyedik hibalehetőség, ha a kérdező és kérdezett között nagy a társadalmi távolság, vagy eltérő nemüek. (Pl. nőkre vonatkozó un. "kényes kérdésekre" férfi kérdezőbiztosnak a nők valószinüleg kevésbé őszinte válaszokat adnak).

A fent elmondottakat a kérdezőbiztosok kijelölésénél és felkészitésénél mindenképpen célszerü figyelembe venni, illetve az utóbbiakra felhivni a kérdezőbiztosok figyelmét.

A vizsgálat előkészitéséhez tartozik, hogy a megkérdezetteket felkészitsük a kikérdezésre. Növelhetjük a megkérdezettek aktivitását, ha előzetesen valamilyen

propagandát fejtünk ki a vizsgálat érdekében, (pl. a mintába kerülteknek előzetesen levelet küldünk a vizsgálat jelentőségéről; vagy a tömegkommunikációs eszközök – sajtó, rádió, TV. – utján értesitjük őket a vizsgálatról és kérjük együttmüködésüket).

A megkérdezett mint hibaforrás

A megkérdezett is szolgálhat hibaforrásként. Ilyen lehet a mult eseményeire való kérdezésnél az emlékezet torzitása és az, hogy a mult megitélésénél erősen érezteti hatását a jelen szituációja. Ilyen esetben a kérdezőbiztos ügyességén mulik, hogy a mult emlékeit fel tudja idéztetni és ezáltal valós-képet kapjon.

Torzithat az is, ha a megkérdezett tudatosan hamis képet ad. Ennek csökkentésére alkalmazunk "kontroll kérdéseket", amelyek ugyanazon tényekre, eseményekre kérdeznek, de más összefüggésben és más formában. Problémát okozhat, ha a névtelenséget nem tudjuk biztositani olyan esetben amikor az kivánatos lenne, illetve amikor az interjunál nem kivánatos harmadik személy is jelen van (pl. családtag, munkatárs stb.).

6. Az indikátorok kiválasztása és a mérési módszerek meghatározása

Az indikátor fogalma

A vizsgálat fő dimenzióinak feltárása, azaz az operacionalizált fogalom elemeire bontása után meg kell találni az adott jelenség tulajdonságait kifejező jelzőket (indikátorokat). A jelenség megragadása csak a társadalmi valóságban objektive létező és megragadható, mérhető tulajdonságokon keresztül lehetséges. A társadalmi-politikai aktivitás például csak olyan viselkedési, cselekvési módok jelzőin keresztül mérhető, amelyek a politikailag aktiv emberre jellemzők. Nem jellemző például a politikai aktivitásra, hogy a vizsgált egyének odahaza milyen házimunkát végeznek. Az azonban, hogy tagja-e politikai szervezetnek és végez-e ott politikai munkát (mégpedig milyen gyakran és milyen jellegüt), már jelzője lehet a politikai aktivitásnak.

Az indikátor tehát a vizsgált jelenség jelzője, azt jelzi a kutatónak, hogy az adott tulajdonság jelen van-e vagy sem.

A fentiekből következik, hogy pl. a politikai aktivitásnak nem csupán egy jelzője lehet (általában egy jelenséget ritkán jelez megbizhatóan csupán egy indikátor). Az alapfogalom és az indikátor viszonyát csak valószinüséggel lehet megállapitani. Minél nagyobb számu indikátort kapcsolunk egy-egy dimenzióhoz, annál nagyobb a valószinüsége annak, hogy a jelenséget pontosan jelzik. Minél több indikátor segitségével

jelezzük tehát a politikai aktivitást, annál nagyobb a valószínüsége annak, hogy a vizsgált egyén valóban a politikailag aktivak közé tartozik. Az indikátorok kiválasztásában segitséget nyujthat – a fenti példánál maradva – ha megfigyeljük a politikailag aktiv emberek viselkedési, magatartási, cselekvési formáit és ezekre kérdezünk a vizsgálat során, majd a kapott válaszok alapján az aktivitás formája, nagysága szerint osztályozzuk az egyéneket és képezünk "nagyon aktiv", "aktiv", "közepesen aktiv" és "gyengén aktiv" tipusokat.

A mutatók kidolgozása

A fentiekből következik, hogy ha egy jelenséget nem csupán egy indikátor jelez, hanem több, akkor ezeket össze kell foglalni egyetlen mutatóban, egyetlen mértékben. Ha a politikai aktivitás indikátorát pl. tiz kérdésben fogalmazzuk meg, ez a tiz indikátor együttesen fogja jelezni számunkra a vizsgált személy politikai aktivitását. A tiz kérdés tehát együttesen a politikai aktivitás mutatója lesz.

Az előzőekben szó volt arról, hogy az indikátor és alapfogalom viszonya csak valószinü, azaz előfordulhat, hogy politikailag nem aktiv ember is tagja politikai pártnak, vagy végez társadalmi munkát. Az azonban kevésbé valószinü, hogy valaki tagja politikai pártnak, több helyen végez politikai munkát és rendszeresen (mindennap) olvas politikai cikkeket, hallgat a rádióban politikai kommentárokat és ugyanakkor politikailag nem aktivnak kell őt jellemezni. Ha tehát egy mutató nagyszámu indikátort foglal magában, nagy valószinüséggel "mutatja" a jelenséget. A mutatók kidolgozásának a szociológia módszertanában nagy szerepe van, különösen a szociológiai mérés-elméletben.

III. A kérdőivszerkesztés problémái

1. A kérdőivszerkesztés, a kérdőiv makro- és mikrotervezése

A kérdőiv tipusok

A kérdőiveket alapvetően két főtipusra osztjuk: az első az un. kérdezőbiztosi kérdőiv amely olyan személyes interjuknál használható, ahol nem mélyinterjut készitünk, hanem a kikérdezés erősen strukturált, rendezett kérdés-sorozattal történik és kérdezőbiztos tölti ki a kérdőivet. A másik tipus az önkitöltéses vagy másnéven postai kérdőiv. E két kikérdezési formáról már szóltunk, itt csupán azzal egészitjük ki, hogy ez utóbbiban elkovetett hibát

nincs módunkban javitani, tehát egy rosszul feltett kérdésre adott eltérő jellegü válaszok az egész kérdést használhatatlanná teszik. A postai kérdőivek elkészitése tehát fokozott gondosságot igényel. A kérdőiv strukturájának megtervezésénél azokat a logikai szempontokat kell figyelembe venni, amelyek csökkentik a felmérésben a kérdőiv torzitó hatását.

A kérdőiv mikro tervezése

A mikrotervezésnél elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a feltett kérdések egymásutánja befolyást gyakorol a kapott válaszokra. E jelenség a kérdések "kisugárzási hatása". Itt arra hivjuk fel a figyelmet, hogy ha egy magatartásra közvetett kérdések sorozatával kérdezünk rá és nem akarjuk, hogy a logikai sorozat mögött a megkérdezett is felismerje tényleges szándékunkat, akkor a kérdések e logikai rendjét meg kell szakitani, Más esetben a kérdéssorozattal éppen az lehet a célunk, hogy kérdésünk vagy szándékunk felismerhető legyen, ilyen esetben szigoruan zárt logikáju kérdéssorozatra van szükség. Egymás után rossz pszichológiai sorrendben feltett kérdések okozhatnak bizalmatlanságot is a megkérdezettnél. Fontos az is, hogy a már előzőekben emlitett "kontroll kérdéseket" gondosan rejtsük el (lehetőleg egymástól távol legyenek).

A kérdőiv makrotervezése

A kérdőiv makrotervezése olyan pszichológiai tényezők figyelembevételét tételezi fel, amelyek a figyelem alakulására vonatkoznak. A figyelem intenzitása változó. A figyelem görbéje nagyon alacsonyról indul, majd fokozatosan növekszik és kb. 35-50 perc alatt éri el a csucsot, utána pedig gyorsan hanyatlik. E tényből következik, hogy a kérdőivben szereplő témákat ugy kell elosztani, hogy elől az érdeklődést felkeltő témák legyenek. A kikérdezési idő 2/3 részére tegyük a "nehéz" vagy "kényes" kérdéseket, illetve a leglényegesebb kérdéseket, mert a figyelem intenzitása itt a legnagyobb és a végén rutinszerüen megválaszolható kérdések szerepeljenek, az un. statisztikai jellegü vagy demográfiai adatok.

E szempontokat természetesen nem lehet mindig figyelembe venni, mert gyakran szükséges, hogy a kérdezőbiztos tisztában legyen bizonyos személyi vonatkozásu kérdésekkel, ezáltal sok felesleges kérdést elkerülhet. (pl. ha tudja, hogy a kikérdezettnek nincs gyermeke, nem kell feltennie a gyermekekre vonatkozó kérdéscsoportot.)

A kérdőivnek tehát nem a kutatási koncepció logikáját kell elsősorban követnie, hanem inkább a megkérdezettek pszichikumának kell megfelelnie, illetve ezt a lehető

legnagyobb mértékben figyelembe kell venni. E tények teszik lehetővé, hogy olyan kérdőíveket szerkesszunk, amelyek egyszerre több kutatási feladat megoldására alkalmasak.

A kérdőív terjedelme

A kérdőív makro tervezésével kapcsolatban felmerül a kérdőív terjedelmének kérdése is.

A terjedelmet mindig a kutatási cél és az operacionalizálás során kifejtett dimenziók határozzák meg.

Az operacionalizálásnál szó volt arról, hogy egy-egy dimenzióhoz mindig több indikátort jelölünk. Ebből következik, hogy minél több dimenzióját vizsgáljuk az adott jelenségnek, annál több kérdést kell feltennünk.

A kérdőív terjedelmének korlátai:

a) A figyelem korlátozottsága, amelyről a markotervezésben volt szó. Ez azt jelenti, hogy az interjú maximálisan másfél órát tarthat.

b) A feldolgozás módja. Manuálisan egy 100 kérdéses kérdőívet nehéz és fárasztó munka feldolgozni. Ha gépi úton dolgozzuk fel, akkor figyelembe kell venni, hogy lyukkártyarendszerű vagy elektronikus számítógépet használhatunk-e? Lyukkártyarendszerű feldolgozásnál meggondolandó, hogy egy kártyaterves vagy több kártyaterves kérdőívet készítsünk, mert ez utóbbinak a feldolgozása korlátozott. Elektronikus adatfeldolgozás esetén a kérdőív terjedelme nem korlátozott.

c) A kérdőív értékelhetősége. Kevés kérdés kevesebb információt nyújt, de nagyon sok rosszul feltett kérdés is adhat kevés információt. Meg kell találni tehát azt az optimális kérdésszámot, amely "szükséges és elegendő" a vizsgálathoz kívánatos információ megszerzéséhez. Nagyon sok és túl részletekbemenő kérdés feldolgozása a kutató számára is sok nehézséget okoz.

A kezdő – de a gyakorlott kutató is –, sokszor esik abba a hibába, hogy túl sok kérdést tesz fel, és az értékelés során nem tud mit kezdeni velük.

Előfordulhat, hogy célszerű egy vizsgálatot több részre bontani, mert különben túl hosszú lenne a kérdőív, más esetben a kérdezőbiztos kétszeri kiutazása jelentősen növelné a költségeket, ezért inkább egy "kétórás" kérdőív készítése gazdaságosabb. A felsorolt néhány tényező is jelzi, hogy a terjedelem eldöntése is rendkívül sok tényezőtől függ és nem lehet egyszer s mindenkorra érvényes receptet adni.

A kérdőív globális szerkezetével kapcsolatosan elmondottakból is kiderült, hogy rendkívül összetett témáról van szó. Ennek ellenére a kérdőívek szerkesztési proble-

mái, talán a szociológia legkidolgozottabb kérdése. A jegyet terjedelme nem teszi lehetővé, hogy minden kérdésről szoljunk, igy csak a kérdések szövegezési problémáiról, a kérdések formáiról, a skálaszerkesztés és mérés problémáiról lesz szó.

A kérdések szövegezési problémái

Az eddigi kutatások tapasztalatai azt jelzik, hogy a kérdések megszövegezésénél számolni kell azzal, amit a közvélemény konzervativizmusának szoktak nevezni. E mögött az a tény huzódik meg, hogy az emberek nem szeretnek ellentmondani, helyeslik az átlagosat, a középutat, Ezt támasztja alá az, hogy igen-nem alternativa esetén az igen választ részesitik előnyben. Azt is figyelembe kell venni, hogy nem minden esetben dönthető el határozott igen-nem alternativában egy kérdésre adott válasz.

A szövegezéssel kapcsolatos probléma az is, hogy bizonyos szavaknak a kérdés szövegébe való beépitése jelentősen befolyásolja a választ, félelmet ébreszt, mint pl. a "háboru" szó, más szavak pedig szuggesztiv erővel hatnak. E szuggesztiv hatást akkor érzékeljük, ha a szóhoz társadalmi értékek tapadnak. Ilyen például nálunk az egoizmus, a kispolgári magatartás, amelyekhez általában elitélő-értékitéletek tapadnak. Nyilvánvaló, hogy ezekre pozitiv értékitéletet nehezen kapnánk. Más szavakhoz a köztudatban pozitiv értékitéletek kapcsolódnak. Ha ilyen szavakat épitünk a kérdésbe, ezzel szinte szuggeráljuk a pozitiv, illetve negativ válaszokat is. Sokszor a szavakhoz kapcsolódó értékitéletek osztály vagy rétegspecifikusak, tehát valamely szó munkások körében pozitivan, kispolgári rétegekben pedig negativan vonzza a választ. (Másként reagál a vallásosság szóra a fiatal városi korosztály, mint az idős falusi lakosság stb.) A kérdőiv szavainak ezt a torzitó hatását ugyan figyelembe kell venni, de szerepüket nem szabad eltulozni, mert csak ritkán befolyásolják jelentős mértékben a válaszadást.

Nyitott és zárt kérdések

A kérdések formai szempontból lehetnek nyitottak, vagy zártak. A kettő közötti lényeges különbség, hogy nyitott kérdés esetén feltételezzük, hogy a megkérdezettben a válasz világosan és pontosan meg van fogalmazva, vagy azt könnyen megfogalmazhatja. Zárt kérdés esetén pedig segitséget adnuk azzal, hogy a válaszlehetőségeket felsoroljuk.

Előfordul olyan kérdéstipus, amelynél teljes biztonsággal nem tételezhetjük fel, hogy a megkérdezett a nyitott kérdésre pontos választ ad, emlékszik az adható válaszokra és igy a kérdés után emlékeztetőül fel kell sorolni néhány válaszlehetőséget,

majd a kérdésben "egyéb válasz" megjelölés után helyet hagyunk más válaszlehetőségeknek is. Ezt nevezzük félig nyitott kérdésnek.

A nyitott kérdések alkalmazásának előnye, hogy a válaszlehetőségeket a megkérdezett "szabadon", irányitottság nélkül adja meg. Hátrányai, hogy esetleg nem jut eszébe minden lehetőség, igy nincs módja kellően mérlegelni őket, továbbá, hogy a kapott válaszok erősen szóródnak, nem egyértelmü a megfogalmazásuk, ezért sokszor félreérthetők és nehezen tipizálhatók, nehezen kódolhatók. A zárt kérdések mentesek e hátrányoktól, de nagy veszélyt jelent, hogy nem ismerünk eleve minden válaszlehetőség-tipust, ezért a kapott válaszok hiányosak lehetnek. Ennek kiküszöbölésére a a próbafelmérés során gyakran ugyanazt a kérdést először nyitott kérdés formájában teszik fel, majd a kapott válaszokat tipizálják és a végleges felmérés során már zárt kérdésben fogalmazzák meg.

Gyakran alkalmazzák a nyitott kérdéseket és zárt kérdéseket ugyanarra a témára egyszere is. Először nyitott kérdés formájában teszik fel, majd később megadják a válaszlehetőségeket is, tehát zárt kérdéssé alakitják át.

A két kérdéstipus alkalmazásának aránya nagyban függ a kutatás érettségétől és a kutató felkészültségétől. A zárt kérdések alkalmazása feltételezi, hogy az összes lehetséges válaszokat leirjuk a kérdés után. Ez azt jelenti, hogy nem minden kérdést lehet zárt formában feltenni. A zárt kérdés legegyszerübb formája az alternativ kérdés, amelyre igen-nem válasz adható. A kérdések egy része nem is lehet más, csak alternativ (pl. férfi – nő, MSZMP tag – nem tag stb.)

A zárt kérdések másik tipusa a kiválasztásos kérdés, ahol kettőnél több válaszadási lehetőséget kinálunk a kikérdezettnek. Ilyen kérdéstipusoknál jutunk el a skálarendszerü kérdésekhez.

2. A skálaszerkesztés és a mérés problémái a szociológiában

A skálaszerkesztés szerepe

A szociológiai mérés első megközelitésben különbségtételt jelent mennyiségek és minőségek között, vagy mennyiségi és minőségek összehasonlitását jelenti. A különbségtétel a mérés egyszerübb fokát jelenti, a tényleges mérés során már a jelenségek közti különbség fokát, nagyságát is regisztrálni kell.

A szociológia azért, hogy e különbségeket megállapitsa és itéleteit pontositsa, az egyszerü alternativ kérdések helyett skálákat alkalmaz. A skálák: a jelenségek

jellemzőire vonatkozó olyan válaszok, kijelentések, amelyek a köztük lévő különbségek fokát, nagyságát is jelzik.

A szociológiában általában nem mennyiségeket, hanem minőségeket, tulajdonságokat vizsgálunk, mérés során tehát minőségeket, tulajdonságokat kell mennyiségek formájában rögziteni, vagy minőséghez kell mennyiségeket hozzárendelni. Hogy pl. egyes személyek munkahellyel való elégedettségét mérni tudjuk, a megkérdezetteket az elégedettség foka szerint osztályozni, rendezni kell. E rendezéshez az szükséges, hogy objektiv és szubjektiv mutatókkal indikáltassuk az egyes személyek munkahellyel való elégedettségi fokát, azaz skálákat kell szerkeszteni.

A skálaszerkesztés; a nominális skála

Az adatok csoportositása, osztályokba sorolása, a szociológiában logikailag rendezett csoportositást, skálaszerkesztést jelent.

Stevens a mérés pontosságának, fejlettségének fokozatai szerint az alábbi mérési szinteket, skálatipusokat különbözteti meg.

- nominális vagy névleges skála
- ordinális vagy rendező skála
- intervallum vagy távköz skála
- aránymérő skála, illetve mérési szint.

Nominális vagy névleges skálának nevezzük az olyan skálákat, ahol a válaszok besorolásával kapcsolatosan egyetlen követelményt állitunk, azt, hogy a válaszok egymást kizárják, tehát különbözzenek egymástól. E válaszok jelzésére, illetve azonositására számokat is használhatunk, ezek azonban nem jelentenek semmiféle érték- vagy sorrendet. [7]

Az ordinális vagy rendező skála

Az ordinális vagy rendező skála már egyéneknek vagy objektumoknak egy bizonyos jellemző szerinti viszonylagos helyét jelzi, azonban az egyes helyek közti távolságot nem mutatja. A rendező skálákkal szemben az a követelmény, hogy az egyes objektumokat vagy személyeket az adott jellemző szerint nagyobbnak, egyenlőnek, vagy kisebbnek minősitjük. [8]

Az intervallum skála

A mérés következő fokozata egyben a következő skálatipus az intervallum skála. E skálatipussal szemben már az is követelmény, hogy a skála egyes távközei, intervallumai egyenlők legyenek.

Ilyen skálatipus pl. az életkor skálája, ahol a 20 és 25 éves személyek közötti távolság éppenugy.5 év, mint a 30-35 éves személyek közötti. Néhány ilyen skálatipus eleve adott, mert objektive könnyen mérhető távolságot jelez. Más esetekben, különösen a társadalomtudományok demográfiai adatokon kivüli adatainál nem ilyen egyértelmü. Látszólag azonos például a 800,- Ft-os egy főre jutó jövedelmü család és az 1000,- Ft-os egy főre jutó jövedelmü családok közti jövedelem távolsága, a 2000,- Ft-os és a 2.200,- Ft-os jövedelem távolsággal, de csak formailag, mert a köztük lévő "társadalmi távolság" sokkal nagyobb. Gondoljunk arra, mit jelentene a 800,- Ft egy főre jutó jövedelmü család számára 200,- Ft-os jövedelem-csökkenés és mit jelentene a 2000,- Ft 1 főre jutó jövedelmü családnál ugyanolyan jövedelem csökkenés. Nyilvánvaló, hogy az előző családnál nagy megrázkódtatást jelentene különösen, ha nyugdijas házaspárról van szó, mig az utóbbi – tegyük fel, hogy az egy négytagu család (8000,- Ft-os összjövedelem) – szinte alig érzékelné a 200,- Ft-os jövedelemkiesést.
A "társadalmi távolság" tehát nagyon nehezen mérhető, intervallum skálák készitése ezért nem könnyü feladat bár a vélemények és attitüdök mérésére már szerkesztettek néhány ilyen skálatipust. (Ezekről részletesebben a már idézett Cseh-Szombathy-Ferge könyvben lehet tájékozódni.)

Az aránymérő skála

Az aránymérő skálák rendelkeznek az intervallumskála jellemzőivel ezen kivül abszolut zéruspontot is tartalmaznak. A társadalomtudományokban ilyen skálatipust még nem sikerült kidolgozni, A fiziológiában már történtek kisérletek erre, pl. a hangerő és hang-magasság észlelésével kapcsolatosan.

Az előzőekben vázolt skálatipusoknak megfelelnek a különböző mérési szintek.

Nominális szinten az eloszlás relativ gyakoriságát lehet kiszámitani és megállapitható a közép vagy "modus". Rendezési szinten az elosztás relativ gyakoriságának egyszerü és halmozott formája vizsgálható, a centrális tendenciában pedig a helyzeti közép a "medián" állapitható meg.

Intervallum szinten az elosztás tipusa állapitható meg, tehát az, hogy szimetrikus vagy ferde, illetve, hogy folytonos vagy diszkrét-e az elosztás. A centrális tendenciát, a mediánt már sokkal pontosabban számithatjuk ki. Ezenkivül számitható az elosztás szóródása különböző mutatók alapján. (E számitások részletes ismertetése megtalálható a már idézett kézikönyvben.)

A próbafelvétel és a kérdőív végleges megszerkesztése

A kérdőíves felmérésekben jelentős helyet foglal el a próbafelvétel. Különösen fontos a választott adatgyüjtési módok ellenőrzése és kipróbálása. Erre a célre elsősorban a próbafelvétel szolgál, melynek során megfigyelhetjük a nem-válaszolások arányát, ellenőrizhetjük, hogy a kérdőiv makroszerkezete megfelel-e a követelményeknek. A kérdezőbiztosok véleményt mondhatnak a kérdőiv mikroszerkezetéről, az egyes kérdéseknek egymásra gyakorolt hatásáról, a "vonzó" vagy "taszító" válaszokról, a pontatlanul megfogalmazott kérdésekről. Ellenőrizhetjük a mintavételt és a kérdezőbiztosok munkáját, felmérhetjük a várható költségeket és a központi szervezés nehézségeit, és számos egyéb nem várt problémára derülhet fény. A fentiekben felsorolt néhány jelentős tényező jelzi a próbafelvételek hasznát és szükségességét. A kérdőiv végleges megszerkesztésére tehát csak a próbafelvétellel való kipróbálás után kerülhet sor. A próbafelvétel után ellenőrizni kell az összes kérdéseket a kérdőivszerkesztésnél jelzett szempontok szerint, és a hibás kérdéseket kijavitva ujra kell fogalmazni.

Ha azzal a céllal tettünk fel nyitott kérdéseket, hogy a kapott válaszokat rendezzük és a végleges kérdőivben majd zárt kérdés formájában tegyük fel, el kell végezni e kérdésekre adott válaszok tipizálását is.

A próbafelvételek elősegithetik számos probléma megoldását, de minden vizsgálatnál felkészülhetünk arra, hogy a próbafelvételek ellenére is maradnak nehézségek, amelyekre csak a vizsgálat végleges befejezése után derül fény. A próbafelvétel választ adhat arra a kérdésre is, hogy érdemes-e egyáltalán a vizsgálatot ugy lefolytatni, ahogyan a kutató azt eltervezte mert előfordulhat, hogy e próbafelvétel tapasztalatai alapján eredeti elképzeléseinket alapvetően módositanunk kell.

A próbafelvételnek elegendőnek kell lennie arra, hogy a fenti kérdésekre választ kapjunk. Ugyanakkor méreteit korlátozza a rendelkezésünkre álló idő és pénz.

3. Az adatgyüjtés előkészitése

Az adatgyüjtés bármilyen formáját választottuk, a felmérés menetében nagyon fontos helyet foglal el a helyszini előkészités. A szociológiai vizsgálatok azon formáinál, ahol interjuk készitése is szerepel, a választott módszerek között a helyszini előkészitésnek különösen fontos szerepe van. A legtöbb esetben valamilyen üzem vagy intézmény a bázisa a felméréseknek. Ez alól kivételt képeznek azok a vizsgálatok, amelyeknél a kikérdezés a megkérdezendők lakásán történik.

A helyszini előkészités a választott üzem vagy intézmény vezetőivel való megbeszéléssel kezdődik, amelynek során a kutatás céljáról, módszereiről és az üzem vagy intézmény vezetőjének a kutatáshoz, illetve az adatfelvételhez való hozzájárulásáról kell tárgyalnunk. Feltétlenül kérnünk kell olyan felelős személy kijelölését, aki az üzem vagy intézmény részéről a kutatók munkáját segiti és a helyszini előkészités szervezési munkájáért felelős. Az alábbiakban felsorolunk néhány olyan feladatot, amelynek az előkészitésben nagy szerepe van:

– Fontos, hogy a vezető hozzájárulását megszerezzük ahhoz, hogy az üzemre vonatkozó és a kutatásban felhasználni kivánt dokumentumokat az illetékesektől megkapjuk.

– Ha személyes interjukat készitünk, feltétlenül fontos, hogy az interjuk készitésének időszakára a megkérdezendő személyek munkaidő kiesését és az erre eső bérének elszámolását megbeszéljük. A dolgozókat az adatfelvétel miatt anyagi kár nem érheti.

– A személyes interjuk készitéséhez helyiségeket kell biztositani az üzemben, mert a munkapad melletti kikérdezés zavaró lehet. Ennek érdekében az üzemi megbizottakkal a kikérdezés előtt legalább egy héttel pontosan rögziteni kell a feladatokat, (egy listán előre rögziteni kell a kikérdezés idejét, helyiségét, a kérdezőbiztos nevét.)

– Biztositani kell a felmérésben részt vevők számára az üzem területére való belépést, és – ha szükséges – kisérőket.

– A kutatás helyszini vezetőjének biztositania kell egy olyan helyiséget, amelyben telefon van, ahol bármikor elérhető a felvétel ideje alatt.

– Fontos, hogy a dolgozókat előre tájékoztassák a kutatás céljáról, ne érje őket váratlanul a kérdezőbiztosok megérkezése, és ne keltse a titokzatosság látszatát a felvétel.

– Még több gondot és előkészitést igényelnek az olyan kutatások, ahol a megfigyelés vagy kisérlet valamilyen módszerét választottuk, illetve az interju mellett a módszereket is alkalmazzuk.

Az előzőekben a teljesség igénye nélkül néhány fontos feladatot vázoltunk. Valószinü, hogy ez is érzékeltette az előkészitő munka sokrétüségét és fontosságát, valamint azt, hogy ez a feladat nagy gondosságot kiván a kutatóktól.

IV. Az adatfeldolgozás és az értékelés

Az adatok feldolgozásának előkészitése már a vizsgálati terv kidolgozásánál kezdődik, mert a tervben szerepelnie kell a megszerzett adatok feldolgozási módjának is. El kell dönteni, hogy milyen módszerrel dolgozzuk fel az anyagot és ha gépi adatfeldolgozást választunk, dönteni kell a gép tipusáról, mert ettől is sokminden függ. Itt csupán az adatfeldolgozás egy speciális esetével, a kérdőives felmérés kódolásának és a táblatervek készitésének néhány kérdéseivel foglalkozunk.

1. A kódolás. A kódolási utasitás készitése

A kódolás célja és a különböző kérdéstipusok kódolási szempontjai

A kódolás célja, hogy: a) a kapott adatokat, a kérdésekre adott válaszokat értelmes, logikailag rendezett csoportokba soroljuk és igy kiemeljük a lényeget; b) az igy rendezett válaszokat feldolgozásra alkalmassá tegyük.

A zárt, félig nyitott és nyitott kérdéseket kódolási szempontból is meg kell különböztetni:

A zárt kérdések kódolása: Az ilyen tipusu kérdések kódolásánál a logikai rendezés már a kérdőiv szerkesztésekor megtörténik, tehát már ekkor szerkesztünk valamilyen skálatipust. Ezeknél a további feladatunk az, hogy: a) a kérdésre adott válaszokhoz hozzárendeljünk egy kódszámot; b) a kérdést "elhelyezzük" valamilyen adathordozón. (Erről részletesebben még később szólunk.)

A félig nyitott kérdések kódolása: Az ilyen tipusu kérdések kódolásának első része, – ahol a válaszok már előre adva vannak – az előzőekhez hasonlóan történik azzal a különbséggel, hogy a "nyitott részben" kapott válaszokat is rendezni kell és a továbbiakban hozzá kell sorolni a "zárt" válaszokhoz.

A nyitott kérdések kódolása már sokkal több gondot okoz, mert rendezésükhöz:

a) át kell tekinteni valamennyi nyitott kérdésre kapott választ;

b) gondos tanulmányozás alapján meg kell állapitani a kapott válaszok rendezési szempontjait;

c) a rendezési szempontok alapján ki kell jelölni a lehetséges válasz-tipusokat, azaz meg kell határozni a kódolási keretet (hány értelmes csoportot kivánok képezni a kapott válaszokból.);

d) a kódolási utasításban pontosan és egyértelmüen le kell irni, hogy melyek a rendezési szempontok és azokat hogyan kell értelmezni.

A kódolási utasitás készitése

A kódolási utasitás gondos elkészitése az adatok feldolgozásának kritikus és nagyon fontos lépése, mert szorosan összefügg az értékeléssel.

A nyitott kérdések kódolásánál szó volt a kódolási keretről, az adatok rendezéséről. Ha a kérdésre adható válaszok összes lehetséges változatait előre "be tudjuk sorolni" valamilyen szempont szerint, célszerü "zárt kérdést" alkalmazni. Igy például a "családi állapota?" kérdésre az összes jogilag lehetséges válaszok felsorolhatók az alábbiak szerint:

1. nős
2. nőtlen
3. férjezett
4. hajadon
5. özvegy
6. elvált
7. különélő házas
8. élettársi közösség házasság nélkül.

Amennyiben nem lehet ilyen egyértelmüen tipusba sorolni a válaszokat és nem tudjuk előre az összes lehetséges válaszokat, nyitott kérdést kell feltenni. A rendezésnél vagy tipusba sorolásnál az a döntő, hogy milyen összefüggéseket kivánunk feltárni. Ez a rendezés fő szempontja, de figyelembe kell venni azt is, hogy kimeritettük-e az összes lehetőségeket, minden válasz besorolható-e és hogy szükséges és hasznos-e ezek megkülönböztetése.

Első megközelitésben a részletesebb osztályozás célszerü, mert ezeket utólag könnyebb összevonni, mint a már lekódolt anyagot ujra kódolni. Ha nem elég részletes a kódolás, tehát szük az osztályozás, az információ "befulladhat", elveszhet. Pl. ha az "Életkora" kérdést nyitottan teszem fel, de a kódolás során 10 éves intervallumokba kódoltatom:

1. 20 év alatti
2. 21-30 éves
3. 31-40 éves
4. 41-50 éves
5. 51-60 éves
6. 60 év feletti

akkor ha később "ötéves" intervallumokra lenne szükségem, ujra kell kódoltatnom az anyagot. Ugyanakkor a tul részletes bontás is zavaró lehet, mert növelheti a feldolgozási költségeket vagy az értékelésnél nagyon "szórt adatokat kapok", ezért nem maxi-

mális bontást, hanem optimális bontást kell alkalmaznom. Ez azt jelenti, hogy az alkotott kategóriák

1. elegendők legyenek
2. szükségesek legyenek
3. kölcsönösen kizárják egymást.

Mit tartalmazzon a kódolási utasítás?

A kódolási utasításnak tartalmaznia kell az alábbiakat:

a) Az egyes kérdéseknek az adathordozón való elhelyezését (Lyukkártyára való felvitel esetén a kérdés pozíciószámát, más néven oszlopszámát)

b) Zárt kérdés esetén a kérdésre adott válaszok rendezési szempontjai a kódolási keretet, és a típusok megalkotása után az azok előtti kódszámokat.

c) Olyan esetekben, amikor egy véleményt vagy attitudott nem egy, hanem több kérdéssel indikálunk, vagy ellenőrző kérdések is szereplnek, tartalmaznia kell: 1. mely kérdéseket vizsgáljon meg a kódoló mielőtt a választ (attitudot – véleményt) kódolná; 2 hogyan ellenőrizze a összetartozó kérdéseket és hogyan kuszobolje ki a logikai hibákat, ellentmondásokat; 3. ha több kérdéssel indikáltatunk egy jelenséget és azt egyetlen mutatóban is összevonjuk, akkor a mutatók kidolgozásának részletes és pontos menetét és a mutatók kódszámait

d) Tartalmaznia kell minden olyen jelzőszámot – és annak az adathordozón való elhelyezését –, amely a kérdőívvel, vagy a kutatással kapcsolatos. - kérdőív szám, kutatási szám, kártyaterv-szám stb – Ezekről részletesebb ismertetés "A szociológiai kutatás és gépi adatfeldolgozás" cimu tanszéki jegyzetemben található –)

A kódolás technikája

Kódolni a kódutasításban rögzített szempontok alapján kell. Ez azt jelenti, hogy a kapott adatokat a feldolgozás megkönnyitése érdekében egy közbulső adathordozóra, a kódlapra (vagy kódlétrára) visszuk át A kódlap tartalmazza az adathordozónak megfelelő számu négyzeteket, amelyekbe beirjuk a kérdésre adott válaszok kódszámait

A kódlap elkészitése előtt, a kódolási utasitással egyidőben el kell keszitenl a kártyatervet. A kártyaterv a kérdőív egyes kérdéseinek az adathordozón való elhelyezési sorrendje. (Adathordozónak a gépi adatfeldolgozásban rendszerint a 80 oszlopos lyukkártyát használjuk.) A kártyaterv tehát a kérdőív kérdéseinek a lyukkártyán való elhelyezése Minden kérdés válaszainak rögzitésére a szükséges mennyiségu oszlopot és minden kérdőívhez annyi kártyát használunk fel, amennyin a kérdések rögzithetők

Egy lyukkártya 45, 80 vagy 90 oszlopot tartalmaz (legelterjedtebb a 80 oszlopos lyukkártya). Egy oszlopban 0-tól 9-ig tiz helyérték van. Egy oszlopon csak egy válasz rögzithető. Egy kártyán tehát, ha azon csak kérdést tüntetünk fel, 80 olyan kérdést lehet rögziteni, amelyre a megkérdezett maximálisan 10 válaszlehetőség közül egyet választhat. (Ez a kérdésszám azonban egyéb adatok rögzitése miatt mindig kevesebb mint 80 kérdés. A kártyaterv tehát a lyukkártya pozicióinak, oszlopainak olyan beosztása, amely összhangban van a kérdőivvel és a kódlappal, valamint a kódolási utasitással, biztositja az adathordozó [lyukkártya] megbizható előállitását és az adatok gépi feldolgozását.)[9]

A kódolók kijelölése, felkészitése, ellenőrzése

A kódlap célja, hogy a lyukasztás munkáját megkönnyitse (csökkentse a hibalehetőséget és gyorsitsa a lyukasztást. Kódlap készitésére abban az esetben nincs szükség, ha a kérdőivre a kérdések mellé berajzoljuk a megfelelő számu kódkockákat is. Ebben az esetben a kódolást a kérdőiven végezzük. A kódolást megfelelő felkészültségü kódoló személyekkel kell elvégeztetni. Célszerü, ha az első tiz-husz kérdőivet a kutató segitségével kódolják a kódolók, igy az esetleges problémákat meg lehet beszélni. Fel kell hivni a kódolók figyelmét arra, hogy a problematikus részeket jelöljék meg, és a kutatóval tisztázzák. A kódolás megbizhatósága a kódolási utasitás pontosságától, a kódolók felkészültségétől és lelkiismeretességétől függ. Ez utóbbi szubjektiv oldala teszi szükségessé, hogy a kódolt anyagot ellenőrizzük. Ajánlatos a kutatónak is, hogy idejétől függően kódoljon, illetve ellenőrizzen kódolt anyagokat, de mindenképpen szükséges, hogy a rendelkezésre álló pénzügyi kerettől függően ellenőriztesse a kódolást, vagy teljes egészében, vagy szurópróbaszerüen.

2. Az alapsorok készitése. A táblatervek kijelölése és készitése

Az alapsorok és elemzésük

A feldolgozás során először a kérdésre adott válaszok megszámlálására van szükség. Az alapsor tehát nem más mint a kérdéseknek az arra adott válaszok szerinti megoszlása.

Pl. Neme:	1. férfi	400 fő
	2. nő	400 fő
	összesen:	800 fő

Foglalkozása?	1. szakmunkás	412 fő
	2. betanított munkás	226 fő
	3. segédmunkás	162 fő

Ezek az alapsorok, amelyeket minden kérdésre el kell készíteni. Az alapsorok elemzése során a vizsgált minta legfontosabb jellemzőit kapjuk meg. Lényeges, hogy elemezzük először a mintát a fő demográfiai, statisztikai jellemzők (pl. nemek, életkor, foglalkozás, stb.) szerinti összetételük alapján, majd a vizsgálat célját szolgáló kérdésekre adott válaszok megoszlása szerint. Erre az elemzésre azért van szükség, mert már ezekből az adatokból is kiderulhet, hogy milyen a minta összetétele, megfelel-e a vizsgálat célkituzéseinek. Az elemzés során kerülhet sor a szociológiai mérés elemi müveleteire, az elosztás jellemzésére és a centrális tendenciák, valamint a "szórás" vizsgálatára. Az alapsorok elemzéséből az is kiderül, hogy a feltett kérdéseink milyen mértékben "váltak be". Ha egy kérdésre adott válaszok például egy vagy két válasz körül tömörülnek és a többi 4-5 válaszlehetőségre csak néhány személy válaszolt, feltételezhető, hogy vagy rossz a kérdésfeltevés, vagy a két válasz tulságosan vonzó volt a megkérdezettek számára, vagy a kérdésre adott zárt válaszainkat nem jól választottuk meg, nem tartalmazott minden válaszlehetőség-tipust.

Választ adnak az alapsorok arra is, hogy a továbbiakban, mely kérdéseket milyen más kérdésekkel érdemes korrelációs táblában is kérni. Ha pl. a megkérdezettek 90%-a férfi és 10%-a nő, nem érdemes táblát kérni nemek szerinti bontásban. Végül a legfontosabb, hogy az alapsorok megmutatják a vizsgált alapsokaságnak a tartalmi, lényeges jegyek szerinti megoszlását is. Az alapsorok elemzése tehát a vizsgálat elengedhetetlenul fontos része, a tartalmi értékelés kiindulópontja. Sok felderítő jellegu vizsgálat egyeduli elemzési módja lehet, ahol változók közti összefuggéseket nem is nézunk meg.

A táblatervek. A táblák osztályozása

Az alapsorok elemzése után kerul sor a táblatervek kijelolésére és készitésére. A statisztika, a táblákat kétféleképpen osztályozza:

1. rendeltetés szerint: feldolgozási-táblát, munkatáblát kozlési-táblát kulonboztet meg

2. Aszerint, hogy tartalmaz-e kombinált osztályozást: egyszeru táblákat (amelyek csak egyirányu osszesitést tartalmaznak) és összetett vagy kombinációs táblákat kulónboztet meg.

Ez utóbbiakat nevezzük kontingencia tábláknak. Jellemzői, hogy két vagy többirányu összesitő rovatot tartalmaznak. A kontingencia tábla tehát két vagy több változó (kérdés) közötti összefüggés feltárására készült statisztikai táblázat. Ilyen kontingencia tábla pl. az alábbi:

Szakképzettsége	Neme	Mióta dolgozik az iparban					Összesen
		20-	16-20	11-15	6-10	-5 év	
Szakmunkás	férfi						
	nő						
	összesen						
Betanitott m.	férfi						
	nő						
	összesen						
Segédmunkás	férfi						
	nő						
	összesen						
Összesen							

A szociológiai felméréseknél a leggyakoribb cél a változók közötti összefüggések feltárása, ezért a feldolgozás során szükséges ilyen kontingenciatáblák kérése vagy elkészitése. Az alapsorok elemzésénél már szó volt arról, hogy minden kérdés egyszerü megoszlását kérjük először és ezután döntjük el, hogy mely kérdéseket kérjük egymással kombinálva kontingencia táblában. Elvben egy 10 kérdést tartalmazó kérdőivből $\frac{10 \times 10}{2} - 5$ azaz 45 táblát kérhetünk. El kell dönteni: 1. szükség van-e minden táblára; 2. mennyibe kerül ezek feldolgozása; 3. képesek vagyunk-e ennyi táblát rövid idő alatt értékelni. A táblák kérése több okból is alapos megfontolást igényel.

A táblatervkészités fő szempontjai

A táblaterv készitésénél gondosan mérlegelni kell az alábbiakat:

a) Az anyagi bázis és időszámvetés:

- Milyen anyagi keret áll rendelkezésünkre?
- Milyen gépen kivánjuk elkésziteni a táblákat?
- Mennyi időt igényel a feldolgozás, összesen hány táblát kérünk?

b) A tartalmi problémák:

– Táblánként mérlegelnünk kell, hogy várhatóan értelmes táblát kapunk-e?

– Át kell gondolni és ha szükséges vázlatszerüen rögziteni a táblát?

– A vizsgálati cél szempontjából szükséges-e a tervezett tábla?

– Az elkészülő táblán milyen lesz a minta átlagos megoszlása?

Például; ha a megkérdezettek száma 884 fő, akkor egy 9x9-es rekesz-számu táblán összesen 81 részre oszlik az alapsokaság: 884:81 = 10,9 személy adata jut 1-1 rekeszbe. (Abban az esetben, ha egyenletes a megoszlás, ami a gyakorlatban sohasem lehetséges.)

Ugyanezen a táblán kisebb minta (400 fő) esetén már egészen más a megoszlás

400 : 81 = 4,9 fő jut 1-1 rekeszbe
760
31

Arra a kérdésre, hogy ilyen megoszlás esetén lehet-e 1-1 rekeszbe jutó személyek számából következtetést levonni, a matematikai statisztika ad választ, igy e kérdést itt nem tárgyaljuk.

Azt azonban meg kell emliteni, hogy olyan táblák elkészitésének nincs sok értelme, amelyeknél a tábla egyes rekeszeinek megoszlása olyan nagy, hogy 1-1 rekeszbe csak 1-2 fő válasza esik, mert ezekből általánositó következtetést levonni nem szabad.

Az előzőek mérlegelése után eldöntjük, kérünk-e kettőnél több változós táblát. A fent bemutatott táblán három változó szerepel: a függőleges oszlopban a foglalkozás három katergóriája, ezek nemek szerinti bontása, a vizszintes sorokban pedig az, hogy mióta dolgozik az iparban.

Mit "mond" számunkra ez a tábla?

1. Megtudhatjuk, hogy az iparban eltöltött idő a szak-, betanitott, segédmunkások stb.-nál nagyobb-e.

2. Ugyanezt megkapjuk férfi-nő bontásban is.

3. Választ kaphatunk arra, hogy az iparban eltöltött idő szerint a férfiaknak vagy nőknek van-e nagyobb szakmai előrejutási lehetősége.

Ezen tul a tábla tényleges adataiból más tényezőkre is válaszok kaphatók. Kérdés, hogy a fenti 3 válaszra a vizsgálat szempontjából szükségem van-e. A táblatervek elkészitéséhez segitséget nyujt ilyen "fiktiv" táblák elkészitése.

A táblaterv végső formájában elegendő, ha csupán azt a két (vagy több) poziciót tüntetjük fel, amelyeket egy táblába kivánunk foglalni.

A kétdimenziós gyakorisági eloszlások. A kontingencia táblák

A kétdimenziós gyakorisági eloszlást legszemléletesebben kontingencia táblán tudjuk ábrázolni. A kontingencia tábláról már a táblatervek készitésénél szóltunk, most más oldalról, az elemzés oldaláról szükséges részletesebben ismertetni. Az alábbi ábra ilyen kétdimenziós gyakorisági eloszlásu táblát mutat be:

Foglalk. / Neme	Szakmunkás	Betanitott m.	Segédmunkás	Összesen
férfi	360 (25,1 %)	220 (15,4 %)	160 (11,2 %)	740^{x}
nő	240 (16,8 %)	340 (23,8 %)	110 (7,7 %)	690^{x}
Összesen	660^{xx}	560^{xx}	270^{xx}	1430

A fenti táblában a szak-, betanitott és segédmunkásoknak a nemek szerinti eloszlását ábrázoltuk kétdimenziós kontingecia táblán. A tábla számértékei közül az x-szel jelöltek a vizszintes sorok (szak-, betanitott, segédmunkás) szélgyakoriságai, az xx-szel jelöltek pedig a függőleges sorok szélgyakoriságai vagy marginális értékei. A jobb alsó sarokban található 1430-as érték pedig a minta elemszámát (a megfigyelt személyek számát) jelenti. A megfigyelt gyakoriságon tul a szociológia és a matematikai statisztika dolgozik a relativ gyakoriságokkal más néven százalék-értékekkel is.

A relativ gyakoriság mindig az egyes cellákba eső gyakoriságnak a minta elemszámával való osztását jelenti (cellának nevezzük azokat a rekeszeket ahol a megfigyelt gyakoriságok szerepelnek.) Az előző táblázatnál a szakmunkás férfiak relativ gyakorisága = 360 : 1430 = 0,251; Ha ezt százzal szorozzuk megkapjuk a %-értéket, tehát a szakmunkás férfiak aránya az 1430 megkérdezett személynek 25,1%-a. A szakmunkás nők aránya pedig 240 : 1430 = 0,168 azaz 16,8% (a táblázatban a cellákban zárójelbe tett tizedestört számok a százalékértékek.)

Az értékelés során azonban nem csupán a minta elemszámhoz viszonyitott százalékértékek érdekelnek bennünket, hanem az egyes marginális értékekhez (szélgyakoriságokhoz tartozó relativ gyakoriságok is. Ezeket nevezzük feltételes relativ gyakoriságoknak. A feltételes relativ gyakoriságok kiszámitásakor a cella értékét mindig a cellához tartozó marginális értékkel (szélgyakorisággal) osztjuk, mégpedig vagy a sorhoz tartozó, vagy az oszlophoz tartozó marginális értékkel. A táblázatok értékelé-

séhez általában mindkét feltételes relativ gyakoriságot szoktuk számitani és ezt százzal szorozva kapjuk a sorokra, illetve oszlopokra számitott %-értékeket. Az előző táblázat példájánál maradva az első oszlop feltételes relativ gyakoriságai a következők:

férfi szakmunkás	360 fő	360 : 600 = 0,6	60 %
nő szakmunkás	240 fő	240 : 600 = 0,4	40 %
összesen szakmunkás	600 fő	összesen 1,0	100 %

tehát a szakmunkások közül 60 % férfi 40 % nő.

A vizszintes sorban a férfiak megoszlása a következő:

szakmunkás	360 fő	360 : 740 = 0,486	48,6 %
betanitott munkás	220 fő	220 : 740 = 0,298	29,8 %
segédmunkás	160 fő	160 : 740 = 0,216	21,6 %
összesen	740 fő	összesen 1,0	100,00 %

Amint látjuk mindkét feltételes relativ gyakoriségi tábla mást mond; az előző a szakmunkásoknak férfi-nő eloszlását mutatja, mig a második a férfiaknak szak, betanitott és segédmunkások szerinti eloszlását. Ezért van szükség legtöbb kontingencia táblázatban a sorokra és oszlopokra számitott feltételes relativ gyakoriságok kiszámitására.

3. A kutatások értékelésének tartalmi problémái

A szociológiai vizsgálat belső egysége és logikai következetessége

A szociológiai vizsgálat egységét sohasem szabad megbontani. A bemutatott módszertani szakaszoknak a vizsgálat célkitüzésétől a tervezésen és a kiválasztott módszertani lépéseken át az értelmezésig logikusan kell egymást követniük. Bármilyen csábitó is a kutató számára, hogy ujabb, az eredeti célkitüzéstől eltérő következtetéseket vonjon le, ezekkel nagyon óvatosan kell bánnia. Ha pl. a vizsgálat leiró-jellegü, a kutatónak nem szabad magyarázatokba bocsátkoznia. Még kevésbé teheti ezt, ha eredeti célja felderitő jellegü vizsgálat volt. A vizsgálatok során használt kérdőivek nagy része mindig tartalmaz egy sor személyi jellegü "standard" kérdést, az ugynevezett statisztikai adatokat. Ezek olyan irányba térithetik a kutatót, hogy a standard adatok és a vizsgálat egyéb változói közötti kapcsolatokat akkor is vizsgálja, ha ezek távolabb esnek a kutatási céltól. Elkövetheti azt a hibát is, hogy az ilyen adatokat jelző kérdéseket "átveszi" más kérdőivekből,

annak ellenére, hogy esetleg a vizsgálati cél más csoportosításokat kívánna meg vagy más személyi kérdésekre lenne szükség.

A kérdőívek tartalmaznak ezeken kívül olyan kérdéseket is, amelyek nem tartoznak szorosan a vizsgálat fő dimenzióihoz, hanem csak "rokon jelensegek" E szférák, ha nem is tartoznak szorosan a fő hipotézisekhez, szélesíthetik a vizsgálatot, de az értékelés során ezeket óvatosan kell kezelni

Ha a vizsgálat logikai felépítése során meghatároztuk a fő dimenziókat és ezekhez hozzárendeltuk, illetve megkerestuk az indikátorokat, akkor célszeru az értékelésben is ezt a logikai vázat kovetni, tehát tábláinkat az adatfeldolgozás során ilyen logikai csoportosításokban kérni. A feldolgozás menete tehát kovesse a fő dimenziókat és a rokon jelenségeket csak abban az esetben kapcsoljuk be kellő óvatossággal az értékelésbe, ha erre feltétlenul szukség van Ha pl célunk a szakmai és politikai aktivitás kozotti kapcsolat vizsgálata, akkor az uzemi demokratizmusra vonatkozó kérdéseket mérsékelten elemezzuk az értékelés során

A viszonyítási alap
Az adatok értékelésének normái

Ha egy vizsgálat pl megállapította, hogy a megkérdezettek 52%-a teljes mértékben elégedett munkahelyével 22%-a részben elégedett és 16%-a elégedetlen, az értékelésben mire helyezzuk a hangsulyt? Kiemeljuk, hogy tobb mint a fele (52 %) elégedett? vagy azt hangsulyozzuk, hogy tobb mint negyed része (26 %) elégedetlen? Az elemző csak kevés esetben talál olyan normát, amely azt mondja, hogy pl 60 %-os elégedettség már jó és e %-hoz viszonyítja saját eredményét Igy az elemzés során szubjektiv itéletétől fugg, hogy a kapott eredményt pozitiv vagy negativ tényként értékeli-e. Viszonylag kunnyebb helyzet, ha vizsgálatát nem egy uzemben végezte, mert ez esetben az egyes uzemek, elégedettségi, illetve elégedetlenségi foka kozott talál egy olyan uzemet ahol legtobb az elégedettek százaléka és egy olyan uzemet ahol legtobb az elégedetlenek százalékos aránya Ha ez a lehetősége nem áll fenn, akkor vagy meg kell maradnia az 52 %-os elégedettség regisztrálásánál minden értékelo kifejezés nélkul, vagy fel kell állitania egy normát es azt kell mondania hogy 75 %-os elégedettségtől felfelé tekinti pozitivnak az elégedettséget és ez alatt negativnak Még egy lehetősége van, az, hogy más vizsgálatok elégedettségi mutatóival hasonlitja ossze saját eredményét

Az értékelés "tisztaságához" azonban hozzátartozik, hogy e viszonyitási normát az értékelésben kozoljuk

Az általános és a különös kutatása az értékelés során

Gondot okozhat az elemző számára az is, hogy egy jelenség, amelyet megállapitott általános, különös, vagy egyedi-e.[x] Erre vonatkozólag álljon itt példa:

"A vizsgálat folyamán a minta 15%-a azt mondotta, hogy a rádió tul sokat foglalkozik a háboruval. Ez az adat arra a következtetésre juttathatta volna az elemzőket, hogy a rádió müsorpolitikája tul nagy sulyt helyezett a háborus hirekre, s a "csömör" megoldása egyszerüen a müsorpolitika megváltoztatása. Nyitott volt azonban az a másik lehetőség is, hogy ti. a csömörben egyszerüen az a körülmény fejeződik ki, hogy ezt a 15%-ot a háborus hirekre különlegesen érzékeny egyének alkotják. Ebben az esetben a probléma nem oldódik meg a rádió müsorpolitijájának megváltoztatásával, hanem vagy ott kell segiteni, hogy változtatnak a háborus hireknek a teljes környezetben való áramlásán, vagy pedig arra az álláspontra kell helyezkedni, hogy ez az érzékenység tulajdonképpen olyan jellegü szorongás kifejezése, amely a közölt háborus hirek objektiv mennyiségének semmilyen megváltozására sem reagálna. A két utóbbi eset bármelyike álljon is fenn, az intézkedő szerv számára nyilvánvaló, hogy a megoldás utja nem az, ha a rádió tevékenységére összpontositja a figyelmet. Az elemző előre látta ezt az adatai értelmezésével kapcsolatos problémát, s ezért párhuzamos kérdéseket tett fel annak tisztázására, hogy mekkora csömör mutatkozik a lapok és a mozik háborus anyagával szemben. Kiderült, hogy ugyanazok az egyének, akik ugy érezték, hogy a rádióban tul sok a háborus hir, hajlottak arra a kijelentésre is, hogy tul sok a háborus anyag a lapokban és a mozikban is. Igy az elemzők levonhatták azt a következtetést, hogy "a háborus hirektől való csömör általános magatartás, amely valamennyi tömegkommunikációs eszközzel szemben jelentkezik, nem pedig a rádió speciális problémája".[10]

A kutatónak amint látjuk, itt rokon jelenséget kellett bekapcsolnia (lapok, mozik háborus anyagával kapcsolatos kérdések) annak tisztázására, hogy a jelenség különös-e (csak a rádióra vonatkozik), vagy általános jelenséget, a háborus hirektől való tartózkodást és félelmet takar? A kutatók még tovább vizsgálták, hogy ez a jelenség vajon általános zsörtölődő vagy kritizáló hajlamot takar-e, ezért azt a kérdést is feltették, hogy sok-e a könnyüzene a rádióban. Ha azt találták volna, hogy ugyanazok, akiknek csömörük volt a háborus hirektől azt közlik, hogy ugyanilyen csömörük van a könnyüzenétől, akkor valamilyen vérmérsékleti vagy zsörtölődő hajlamról lett volna szó, azonban az eredmény nem ezt bizonyitotta, hanem csak a háborus hirektől való csömört.

A fenti példa is igazolja, hogy a rokon-jelenségek bekapcsolása a vizsgálat elemzésében időnként pontositja az értékelést és szükséges is, mert normákat nyujt az értékeléshez és a vizsgált jelenség általánossági fokának megállapitását is lehetővé teszi.

Az elemzés során mindig az adatok mögött meghuzódó társadalmi tényeket kell feltárni. A felmérési eredmények ugyanis szigoruan véve csak a valóság felszini jelenségeit irják le, ezért a következtetéseket mindig ugy kell tekinteni, mint módszertani eljárás-sorozatok eredményeit, amelyek csak megközelitő pontossággal azonosak a társadalmi tényekkel.

Az elemzés eljárási módjai

Az elemzés során a kutató két eljárást követhet. Az egyik esetben azzal a céllal, állit fel hipotézist, hogy két vagy több változó közötti kapcsolat meglétét igazolja, a másik esetben a célja annak igazolása, hogy két vagy több változó között nincs kapcsolat. Igy például a kutatás célja lehet a politikai aktivitást befolyásoló tényezők vizsgálata. E vizsgálathoz hozzátartozik annak kimutatása, hogy az aktivitást mint jelenséget milyen tényezők (független változók) befolyásolják.

A továbbiakban eljárásunk háromféle lehet:

a) Az eredetileg feltételezett kapcsolatot tesszük közvetlen vizsgálat tárgyává. Ez esetben hajlamosak vagyunk arra, hogy kutatásunkat csak akkor tekintjük eredményesnek, ha a feltételezett összefüggések meglétét igazolni tudjuk. Ezzel a szemléletmóddal azonban hibákat követhetünk el, mert az összefüggés hiányának igazolása legalább olyan pozitiv eredmény, mint ha meglétét igazoltuk volna. Ugyanis ahol a jelenségek, független változók, amelyeknek a politikai aktivitással való kapcsolata nem igazolódott, a továbbiakban figyelmen kivül hagyhatók és a vizsgálat további szakaszában figyelmünket a többi jelenségre fordithatjuk.

b) Van olyan eset, amikor közvetlenül nem akarjuk, vagy nem tudjuk a jelenség és egy adott változó közötti kapcsolatot kimutatni. Ilyenkor az egyedüli célravezető ut, az, hogy az összes feltételezett független változók (az emlitett egy kivételével) és a jelenség közti kapcsolat hiányát állapitjuk meg és ezzel közvetve igazoljuk az emlitett "egy"-nek a jelenséggel való kapcsolatát. Az összefüggések kimutatása: azaz az egyes független változók és a jelenségek közti összefüggések igazolása ugyanis nem azonos a magyarázat keresésének befejezését jelentő következtetéssel. Értékelésünk

során tehát közvetve is igazolhatunk jelenségek közti kapcsolatot, illetve szolgálhatunk közvetett magyarázattal is.

c) A harmadik eljárásmód az előző két eljárás, a közvetlen és közvetett következtetések együttes alkalmazása, amely a gyakorlatban a legelterjedtebb elemzési mód.

[1] Ld. az ismeretelméleti módszertan, a szaktudományi módszertan és a kutatási módszerek megkülönböztetését.

[2] A szociológiában a módszertan kategória rendszere a legkiforrottabb. Feltehetően ez is oka annak, hogy a szociológiát még ma is sokan a módszertannal azonositják, gyakran ezt is leszükitve a kérdőíves felmérésekre és a közvéleménykutatásra. Az általunk leirt módszertani eljárások között különböző arányban szerepelnek a leggyakoribb módszertani eljárások, a hangsuly azonban a kérdőíves kikérdezésen, illetve az interjun mint leggyakrabban alkalmazott módszertani eljáráson van.

[3] Cseh-Szombathy-Ferge: A szociológiai felvétel módszerei. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1968. 41.o.

[4] Már szóltunk arról, hogy a vizsgálati cél pontos és egyértelmü rögzitése minden társadalomvizsgálat leglényegesebb mozzanata. Itt csupán arra hivjuk fel a figyelmet, hogy e vizsgálati célnak arányban kell lennie a rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erőforrásokkal, valamint a rendelkezésre álló idővel. Mindezeket a vizsgálat elején a tervezés szakaszában gondosan mérlegelni kell.

[5] Vannak nem-mintavételes kiválasztási módok is, mint pl. a kvóta-szerinti kiválasztás, a koncentrált kiválasztás, a teljesen önkényes kiválasztás. Ezekkel a kiválasztási módokkal nem foglalkozunk.

[6] Ezt lásd bővebben; Cseh-Szombathy L. – Fegre Zs.: A szociológiai felvétel módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1968.90.o.

[7] Példa névleges skálára: Mi volt első kereső foglalkozása? 1. munkás, 2. egyéni gazdálkodó, 3. kisiparos, 4. alkalmazott, 5. tsz tag, 6. földnélküli mezőgazdasági dolgozó, 7. hivatalnok, értelmiségi, 8. egyéb.

[8] Példa a rendező skálára: Legmagasabb iskolai végzettsége? 1. egyetem, 2. főiskola, 3. felsőfoku technikum, 4. érettségi, 5. 4 polgári v. 8 általános, 6.8 általános alatt.

[9] Részletesebben lásd a már jelzett: F. B. "Szociológiai kutatás és gépi adatfeldolgozás" cimü jegyzetet.

[10] Cseh-Szombathy – Ferge i.m. 394.o.

Harmadik fejezet

A TÁRSADALOM SZOCIÁLIS STRUKTÚRÁJA
A SZOCIALISTA TÁRSADALOM RÉTEGEZŐDÉSE

I. A szociális struktura általános kérdései

1. A társadalmi csoport és a csoportstruktura meghatározása

A társadalmi csoport helye a társadalom összstrukturájában

A társadalom szociális- vagy csoportstrukturája, mint már az első fejezetben láttuk, a társadalom összstrukturájának egyik oldala, vonatkozása, "metszete". E struktura viszonylag önálló egységei a társadalmi csoportok

Minden társadalom kisebb-nagyobb emberi együttesekből tevődik össze. Az egyénnek csupán ezen együttesek tagjaiként élhetnek és tevékenykedhetnek.

A társadalmi élet folyamatában létrejövő emberi együttesek elsősorban tipikus társadalmi tevékenységük alapján térnek el egymástól. Ezek az egymástól különböző tipikus tevékenységformák a csoportra jellemző objektiv társadalmi helyzetnek és objektiv társadalmi viszonyoknak felelnek meg (ezen belül mindenekelőtt a termelési viszonyok s az általuk meghatározott sajátos érdekmechanizmusok játszanak döntő szerepet). A csoportban a közös tevékenység során a tagok között sokoldalu kapcsolat alakul ki. A tartós együttmüködés közös törekvéseket, magatartási formákat és tudati vonásokat alakit ki. Az ily módon létrejött társadalmi csoportok igen sokfélék, változatosak, s szerepük is eltérő a társadalom és az egyén fejlődésében (pl. az osztály, a réteg, a család, a munkahelyi csoport, a baráti csoportok stb.) A konkrét elemzéseknél természetesen ezeket a lényegbevágó különbségeket figyelembe kell venni.

A társadalmi csoport fogalma

Ennek hangsulyozásával is szükséges azonban e fogalom olyan átfogó meghatározását adni, amely a további különbségtevések alapja lehet A társadalmi csoport az embereknek az objektiv társadalmi viszonyokból fakadó közös társadalmi helyzetén alapuló és közös tipikus tevékenységformákban kifejeződő viszonylag tartós együttese, amelyben a tagok között széles, a társadalmi élet fő (anyagi-gazdasági, szellemi-ideológiai) területeire vagy e területek valamelyikére kiterjedő átfogó kapcsolat jön

létre. A csoportban a tagok közös objektiv helyzete közös érdekeket, magatartásbeli és tudati vonásokat alakit ki. A csoport tehát objektiv és szubjektiv tényezőkkel jellemezhető társadalmi jelenség. [1]

A csoportstruktura jellemző vonásai

A különböző társadalmi csoportok a fenti ismérvek következtében s azok alapján meghatározott társadalmi funkciókat töltenek be, amelyek a társadalom egészének müködése szempontjából különböző – lényeges vagy kevésbé lényeges – jelentőséggel birnak (igy pl. eltérő jelentőségük van az osztályoknak és a rétegeknek, valamint a termelés területén létrejövő kisebb csoportoknak, a családi, baráti stb. kiscsoportoknak). A csoportok a társadalomban egymást feltételezik, sokrétüen illeszkednek egymásba, "keresztezik" egymást és jelentőségük, valamint szerepük nem egyforma.

A tudományos társadalomszemlélet megköveteli, hogy a társadalom szociális strukturáját mindenekelőtt a leglényegesebb csoportok kapcsolatrendszerében tárjuk fel, vagyis kiemeljük azokat a csoportokat, amelyek a társadalmi fejlődés fő irányát megszabják. Ezek pedig a társadalom olyan nagy együttesei, amelyek átfogó hatást gyakorolnak az egész társadalmi folyamatra. Ezért a szociológia megkülönbözteti az un. "makrocsoportokat" (osztály, réteg, nemzet) és a "mikrocsoportokat" (család, munkabrigád stb.) [2]

A társadalmi csoportstruktura egészének jellegét, lényegét, fejlődésének fő irányát a makrocsoportok strukturája (a szociális makrostruktura) adja.

A szociális stuktura szerepe a társadalmi fejlődésben

Összefoglalóan a társadalom szociális strukturájának szerepe a társadalmi fejlődésben a következőkben nyilvánul meg:

a) A szociális struktura valamilyen vonatkozásban érinti a társadalom minden területét. A társadalom ugyanis bizonyos szempontból nem más, mint emberek "kölcsönös tevékenységének terméke" (Marx), s ez a tevékenység mindig csoportjelleget vesz fel;

b) A csoportok egymástól eltérő, de egymást kölcsönösen feltételező és átható müködést fejtenek ki. Ennek következtében létrejön a közöttük kialakult kapcsolatok viszonylag tartós rendszere, amely lényegi vonásaiban jellemzi az adott társadalmi-gazdasági alakulatot;

c) A társadalom szociális strukturájának torvényszerűségei megvilágítják és konkretizálják azokat az átfogóbb társadalmi torvényszerűségeket is, amelyek a társadalmat más "metszetben" jellemzik (a gazdasági torvényszerűségektől kezdve a politikai élet és a kulturális fejlődés torvényszerűségéig)

2. A makrocsoportok sajátosságai és szerepuk a társadalomban

A társadalomban elsősorban a makrocsoportok két tipusa, a társadalmi osztály és a társadalmi réteg játszik szerepet.

A) Az osztályok

Az osztály szerkezet szerepe a társadalom szociális strukturájában

Az osztályok mint ismeretes, olyan nagy társadalmi csoportok, amelyek a társadalom életének fő területén – a gazdaságban – kialakuló tulajdonviszonyok és munkamegosztás alapján jonnek létre, a leglényegesebb társadalmi kritériumok alapján térnek el egymástól s az alapvető objektiv helyzet különbségeiből eredő egyéb objektiv eltérésekkel (pl életmód) és a csoportra jellemző tudati vonásokkal is rendelkeznek [3]

Mint már jeleztuk, a társadalom szociális strukturáján belul mindazokban a társadalmakban, ahol osztályok egyáltalában léteznek, kiemelt jelentősége van az osztályszerkezetnek [4] Ez elsősorban abban fejeződik ki, hogy a szociális struktura jellemző vonásait az osztálytagozódásból adódó osztályszerkezet alapján lehet tudományosan megmagyarázni, mert az osztályszerkezet a szociális struktura egészét áthatja Nem véletlen tehát, hogy a marxizmus klasszikusai az antagonisztikus társadalmak alapvető mozgatóerejét az osztályok kozotti viszonyban (az osztályharcban) látták, s ezért elsősorban ennek elemzésére fordítottak gondot [5]

A lenini osztálykritériumok és a szocialista társadalom osztályai

Szocialista társadalmunk eddigi fejlődése során jelentős lépést tett az osztályok megszuntetésének utján. Ez kifejeződik abban, hogy a szocializmusban létező osztályok már nem fedik teljesen a klasszikus osztálymeghatározást.

A szocialista társadalom osztályait a lenini kritériumokat figyelembe véve bizonyos kulonbségek megszunésével, mások további meglétével jellemezhetjuk:

a) A szocialista társadalom osztályainak a termelési eszközökhöz való viszonya a társadalmi tulajdon kialakulásával és fejlődésével, a magántulajdon megszunésével mind egységesebbé válik. Ugyanakkor részben a szocialista tulajdon két formájának (állami és szövetkezeti tulajdon) megléte következtében, részben a szocialista árutermelésből fakadó vállalati elkulönultség miatt a tulajdonosi funkciók gyakorlásában különbségek vannak.

b) A tulajdonviszonyok átalakulásának fuggvényében változik a szocialista társadalom osztályainak szerepe és helye a munka társadalmi szervezetében. E téren is egységesülési folyamat játszódik le, amennyiben mindenki egyformán dolgozó és tulajdonos (tulajdonosi funkcióit csak akkor gyakorolhatja, ha a szocialista gazdasági egység valamely kollektivában belul meghatározott munkafeladatot végez). Továbbra is kulonbségek állnak fenn azonban a munkamegosztásban elfoglalt konkrét hely szempontjából (vezető-beosztott; hatáskörök megosztottsága; gazdasági ágazatok és szakmák megosztottsága)

c) A két előbbi tényező kovetkeztében a társadalmi javakból való részesedés módja is (saját munkán alapuló jovedelemszerzés) mind egységesebbé válik Továbbra is különbségek állnak azonban fenn a jovedelemszerzés konkrét formáiban s a jovedelmek mértékében

A szocialista társadalomban tehát az osztálykulönbségek mindinkább elmosódnak. A növekvő egyöntetuségen belul ezért előtérbe kerulnek ujfajta, alsóbb szinten jelentkező differenciáló tényezők

Az osztályok teljes megszunése azonban hosszabb történelmi időszakot igényel. Felszámolásuk folyamata magába foglalja a tulajdonhoz való viszony, a tulajdonnal való rendelkezés kevésbé jelentős eltéréseinek felszámolását, a munka jellegében fennálló kulonbségek, a jövedelem, a képzettség, a kulturális javak használata stb differenciáinak csokkentését is.

B) A társadalmi rétegek

A társadalmi rétegek jellemvonásai

A társadalmi rétegek az osztályokhoz képest a differenciálódás alsóbb szintjén létrejövő makrocsoportok, amelyek kozvetlenul a munkamegosztásban elfoglalt hely kulonbségeire épulnek A rétegek is kozos objektiv helyzetukből fakadó érdekekkel, kozos tudati vonásokkal, életmodbeli sajátosságokkal rendelkeznek, meghatározott funkciót toltenek be a társadalomban A rétegeket is tobb tényező alakitja, de

meghatározó szerepe van a végzett munka jellegének és a munkabeosztásnak A társadalmi réteg tehát a fenti tényezők egyuttesével jellemezhető viszonylag onállóan létező társadalmi csoport [6] Az elmondottakból kovetkezik, hogy mai viszonyaink kozott megnő a rétegstruktura vizsgálatának és ismeretének a jelentősége [7]

Az osztály- és a réteghelyzet a csoporttagok számára azt az alapvető társadalmi viszonyrendszert jelenti, amely tevékenységuk és magatartásuk fő vonásait meghatározza

A rétegérdekek objektiv és szubjektiv vonásai

Az objektiv réteghelyzet rétegérdek formájában is kifejeződik Az érdek az adott csoport létfeltételeihez, fejlődési szukségleteihez kapcsolódó objektiv társadalmi jelenség, amely azonban mindig szubjektiv formákban: az objektiv érdekekrol alkotott ismeretekben, célokban és torekvésekben is kifejeződik A csoport s benne az egyes csoporttagok viselkedéséhez ismerni kell a csoport helyzetéből fakadó objektiv érdekegyuttest, de nem kevésbé fontos az objektiv érdekek szubjektiv megjelenési formáinak a feltárása A tevékenységben ugyanis az az érdek válik osztonzővé, cselekvést befolyásoló tényezővé, amely tudatosul, célként is megfogalmazódik Az objektiv viszonyok tudati tukröződése eltérhet a valóságtól A tapasztalatok azt mutatják, hogy a magatartást sokszor kozvetlenebbul és nagyobb hatásfokkal befolyásolja az esetleges torz felfogás, mint maga a tényleges helyzet Ezért meg kell ismerni a csoport objektiv anyagi korulményein, érdekviszonyain kivul a csoport és a csoporttagok tudati jellemzőit is

3 A mai polgári szociológia strukturafelfogásáról

A mai polgári szociológia felfogása a társadalmi strukturáról szorosan kapcsolódik általános társadalommagyarázatához. Ezen belul elsősorban két jellemző vonást kell kiemelni:

a) A polgári szociológia nem rendelkezik a történelmi materializmushoz hasonló tudományos társadalomelmélettel Ezért a polgári szociológusok egy része egyáltalán nem foglalkozik a társadalmi osztályok problémájával, más része formális érdeklődést mutat a marxista felfogás iránt, elismerve, hogy a XIX. század "ipari társadalmában" ugyan léteztek marxi értelemben vett osztályok, a "modern ipari társadalom" viszonyai kozott azonban a marxi osztályfogalmat elavult, merev kategóriának tekinti Ezért ezek a szociológusok is lehetőleg kerulik az osztály elnevezést, helyette "réteg-

ről", "csoportról" beszélnek, melynek megkülönböztető kritériumát többnyire szubjektiv, tudati elemekből vezetik le.

b) A XIX. századi polgári szociológia legbefolyásosabb irányzatának a felfogása – mely szerint a társadalom egységes organizmus – idealista és naturalista nézőpontja miatt összeomlott. A modern polgári szociológiában az a koncepció terjedt el leginkább, hogy a társadalom egyénekből tevődik össze, s ezek viszonyait, kapcsolatait kell elemezni.

Az utóbbi évtizedekben gyakrabban merül fel a társadalmi rétegződés kérdése a polgári szociológiában, amely különböző – önmagukban is eléggé heterogén irányzatokban jelentkezik. Közülük itt kettővel foglalkozunk:

Az empirikus statisztikai iskola

Az egyik irányzatot empirikus statisztikai iskolának nevezhetjük, amely különböző törekvéseket foglal magában. E felfogás szerint a társadalmi differenciálódásból adódó különbségek igen sokrétüek. Ezek mindegyikével foglalkozni kell, egyformán számba kell venni az emberek közötti egyenlőtlenségek összes lehetőségeit. "Sokoldalu", "rugalmas", lényegében azonban pozitivista koncepciót állitanak szembe a "marxizmus egyoldalusságával". A legkülönbözőbb kritériumok alapján beszélnek társadalmi stratifikációról, mobilitásról, rétegekről. A sok eltérő jegyben azonban van egy közös vonás: egyik sem tartalmazza a termelési eszközökhöz való viszonyt.

Érdekes ebből a szempontból W. Lloyd Warner koncepciója, amelyet ugyan több oldalról bíráltak a polgári szociológusok is, mégis e felfogás jellemző általában a nyugati konkrét rétegződés-kutatásokra. Warner az emberek közötti egyenlőtlenség kritériumait jövedelmi és foglalkozási tényezőkben keresi, s a rétegbe sorolást – "rangsorolást" – elsősorban az egyének szubjektiv értékelése alapján végzi el. Ezt az értékelést ismeri el társadalmi realitásnak. Az önbesorolást kiegészíti un. "objektiv indikátorokkal". A jövedelemforrást, a lakás jellegét, az iskolai végzettséget, a lakóhely körzetét stb. tulajdonságai szerint 1-7 pontértékkel látja el, ezek összegével kombinálja az eredeti rangsorolást és alakitja ki a társadalmi rétegeket. E szerint három, illetve hat réteget különböztet meg. Van felső, közép és alsó réteg. Mindhármon belül még megkülönböztet felső és alsó réteget. Igy: felső-felső, alsó-felső, felső-közép, alsó-közép, felső-alsó, alsó-alsó. A felső-felsőhöz tartoznak a születés és a gazdaság szerinti arisztokraták, az alsó-felsőhöz az életmód, foglalkozás, gazdagság szempontjából a legkiemelkedőbbek, de akik nem tartoznak az ugynevezett "régi jó" családokhoz.

Ezt a koncepciót fejezi ki a polgári szociológiában közhasználatu Fischer Lexikonban található fogalmazás: "társadalmi rétegekről tehát olyan személyek bizonyos száma esetében beszélhetünk, akik magukat más személyek vonatkozásában, azoknál többre, kevesebbre vagy hasonlóra értékelik." [8]

E módszer szubjektivizmusa nyilvánvaló: egyének véleményéből indul ki, s bár felhasznál "objektiv indikátorokat" is, ezekben keveredik a lényeges a kevésbé lényegessel, és teljesen hiányzik a termelési eszközökhöz való tulajdonviszony. A fenti felfogás alapján végzett konkrét kutatások azonban – amelyeket fejlett matematikai, statisztikai módszerrel végeznek – sok érdekes, számunka is értékes részadatokat tárnak fel a tőkés társadalomról.

A strukturális funkcionalista iskola

Egy másik említésre méltó irányzat az ugynevezett strukturális-funkcionalista iskola, amelynek fő képviselője Talcott Parsons amerikai szociológus, aki az emberi tevékenységet meghatározó társadalmi jelenségeket és azokat a tényezőket kivánja feltárni, amelyek szerepet játszanak a társadalmi rendszer stabilitásában. Eközben jut el a társadalom rétegződésének problémájához.

Felfogása szerint "...a modern nyugati társadalom messze legkiemelkedőbb strukturája az emberi munka alapján szerveződött...". Rétegeken nagyobb foglalkozási csoportokat ért, de ezeket viszonylag szélesen értelmezi, feltételezi a foglalkozás, a csere és a tulajdon összefüggését. A tulajdon azonban alárendelt szerepet játszik a foglalkozáshoz viszonyitva. Az egyes rétegek státuszuk és szerepük alapján funkcionális kapcsolatban vannak egymással és hierarchikus rendben helyezkednek el. Tehát a strukturát egy koordinált egésznek fogja fel. Az egyének réteghovatartozását két tényező dönti el: az egyéni képességeik alapján betöltött státusz, mert a modern ipari társadalomban mindenki számára egyenlőek a lehetőségek és a "családi szolidaritás", amennyiben "a gyermekek megosztják szüleik státuszát". Ez utóbbi létezésével magyarázza a rétegek bizonyos állandóságát, s azt a tényt, hogy pl. az alacsonyabb csoportba tartozók gyermekei megmaradnak szüleik rétegében. [9]

E koncepció alapvetően idealista marad és szerzője esetleges szubjektiv szándéka ellenére – a kapitalizmus védelmét szolgálja. Ugyanakkor igyekszik átfogó strukturális elméletet is alkotni és eközben érdekes, a valóságnak részben megfelelő gondolatokat is felvet.

4. A csoportstruktura szociológiai megközelítésének jellemző vonásai

A csoportstruktura vizsgálati szempontjai a marxista szociológiában

A marxista szociológia a csoportstrukturát két fő szempontból vizsgálja:

a) Milyen csoportok léteznek a társadalomban, s mi jellemzi őket mennyiségi és minőségi szempontból? A szociológia feltárja a társadalmi különbségek alapján létrejövő csoportokat mint a struktura "elemeit", ily módon számbaveszi az adott társadalom "rétegződését". A rétegek elkülönítése, az egyes rétegek helyzetének leírása, jellemzése csak más létező rétegekkel való összehasonlításában, összefüggésében történhet. Tehát a vizsgálat már tartalmazza bizonyos mértékig a struktura elemei közötti kapcsolatot is.

b) Hogyan alakul a csoportok közötti viszony, milyen a kölcsönös kapcsolatuk? Milyen társadalmi lehetőségei vannak a csoportok közötti mozgásnak, e lehetőségek hogyan valósulnak meg? Hogyan hat a csoporthelyzet változása, a csoportok közötti érintkezés az osztályok, rétegek életére, magatartására.[10]

A csoportstruktura megközelítési módjai

A marxista szociológia a csoportstrukturát az alábbi módon közelíti meg:

a) Mindig konkrétan, az adott társadalmi viszonyok talaján létező csoportokat vizsgálja. A mindennapi társadalmi valóságot elemzi, kutatja a társadalmi különbségeket, s közülük is elsősorban az osztályok, rétegek alakulására hatókat, a társadalmi differenciálódás alapvető tényezőit, amelyek szerepet játszanak a társadalmi csoportstruktura kialakulásában. Emellett igyekszik sokoldalúan számbavenni egyéb egyenlőtlenséget okozó hatásokat is (pl. lakóhely), amelyek – bár inkább közvetetten – ugyancsak befolyásolják a csoportstrukturát.

b) A csoportokat és csoportstrukturát funkcionálisan vizsgálja. A csoport sajátos tevékenységét kutatva feltárja az ekközben kialakuló hatásokat és kapcsolatokat. Ebből a szempontból értékeli az egyes osztályok, rétegek belső helyzetét és az adott csoport kapcsolatát más csoportokkal, valamint a struktura egészével. Vizsgálja a csoportok közötti kapcsolatok legfontosabb síkjait és formáit. A funkcionális elemzés azt is jelenti, hogy az osztályokat, rétegeket állandó mozgásban, változásban lévőknek tekintjük, számbavesszük a csoport múltjából és jelenéből eredő hatásokat, éppúgy, mint a csoport jövőbeni sorsát.

c) Fontos feladat az emberi magatartás szempontjából jelentős objektív és szubjektív tényezők kölcsönhatásának kutatása. A szociológia

vizsgálja az egyének csoporton belüli objektív viszonyait, ezek hatását a csoporttagság tudatára, magatartására. Feltárja azokat az áttételeket, amelyek elősegítik a közös objektív helyzetnek megfelelő közös tudati-magatartásbeli vonások kialakítását. A szociológia az egyes osztályok, rétegek tipikus szükségleteit és a hozzájuk kapcsolódó érdekviszonyokat mint objektív tényezőket kutatja. Ezen túlmenően elemzi, hogy az érdekek miként tükröződnek a tudatban, hogy az egyes rétegekhez tartozók milyen célokat tűznek ki, mit tartanak hasznosnak a maguk számára, milyen igényeik vannak, hogy a tényleges és a vélt érdekek milyen kapcsolatban vannak, s hogyan hatnak a magatartásra.

d) A fentiekkel kapcsolatban a szociológia alkalmazza az empirikus megközelítés és az elméleti elemzés módszereit, a különböző mennyiségi és minőségi vizsgálat technikáját.

II. A szocialista társadalom rétegződése

1 A társadalmi rétegek alakulásában szerepet játszó tényezők

A szocializmus fejlődése különböző szakaszainak jellegzetességei a csoportstruktúrában is kifejeződnek. A szociológiai vizsgálódás jelenleg elsősorban a strukturát alkotó elemek területén folyik.

Viták a szociális struktúráról

Ez magyarázza, hogy a szociális struktura kérdésében a viták zöme a rétegek megítélése körül folyik: milyen kritériumok alapján különböznek egymástól a mai viszonyok között a nagy-csoportok; nevezhetjük-e ezeket még osztályoknak; milyen a különbségek alakulásának iránya stb. A szocialista országok társadalomkutatói között, így hazánkban is folyik a véleménycsere, melynek során különböző álláspontok alakultak ki. A vitázók között egyetértés van a következő kérdésekben:

– A szocializmusban vannak az osztálykereteken túlmutató jelentős szociális különbségek, amelyeket fontos figyelembe venni. A szocialista társadalom még sok tekintetben differenciált társadalom. Az osztályok megszűnésének folyamata a leglényegesebb társadalmi különbségek eltűnését tükrözi. Sok vonatkozásban azonban megmaradnak még a társadalmi kölönbségek.

– Ezek a különbségek is elsősorban az objektiv helyzetből származnak, de magatartási, tudati eltérésben is megmutatkoznak.

– A rétegkülönbségeket meghatározó tényezők között bizonyos fontosság szerinti rangsor van.

Számos kérdésben azonban még folynak a viták, nem született közös álláspont. Ilyenek:

– Milyen kapcsolatban állnak a rétegképző tényezők az osztály-kritériumokkal? Milyen szerepe van a szocialista tulajdon két formájának társadalmunk rétegződésében?

– Milyen tényezők birnak rétegképző szereppel? Mely rétegkülönbségeket okozó tényezők a legfontosabbak?

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a vitában javasolt megoldások lényeges tipusait.

1. Az egyik megoldás a hangsulyt a szocialista tulajdonviszonyok szerepére teszi, s a szocialista társadalom strukturális modelljét lényegében az osztálykritériumok alapján tartja felépithetőnek. Ez a felfogás elismeri ugyan az egyéb tényezőkre visszavezethető rétegződés vizsgálatának szükségességét is, de csak a legfőbb differenciálódás alakulását kiséri figyelemmel. Érdeme, hogy az osztályok megszünésére, annak fő irányaira, a szocialista társadalmi struktura átfogó tendenciáira fordit figyelmet, s feltárja a szocialista és a kapitalista társadalom lényegi különbségeit a társadalmi differenciálódásban. Ez a megközelités azonban nem elégséges ahhoz, hogy társadalmunk szociális strukturáját teljes bonyolultságában és konkrétságában feltárja.

2. A másik megoldásra a technikai munkamegosztás szerepének tulbecsülése, a tulajdonviszonyok, szélesebben az osztálykritériumok elhanyagolása jellemző. E felfogás érdeme, hogy rámutatott a munkamegosztáshoz kapcsolódó rétegkutatások fontosságára. Gyengéje, hogy a fejlődés tendenciáját azonositja a jelen helyzettel, s az osztályokat máris kiiktatja társadalmunkból. Igy hibás politikai konzekvenciára vezethet: idejét multnak tünhet a proletárdiktatura, a munkásosztály vezető szerepe, a munkások és a szövetkezeti parasztok szövetsége. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek dolgozóit nem tekinthetjük csupán a munkamegosztás alapján létrejövő csoportoknak, különállásukban szerepet játszik a sajátos tulajdonviszony és az ehhez kapcsolódó egyéb különbségek. Ez a felfogás is a társadalmi valóság bizonyos leegyszerüsitését jelenti, a tényleges helyzet egyik fontos vonását hanyagolja el.

3. A harmadik tipusu felfogás gazdag statisztikai tényanyag segitségével igyekszik megragadni a rétegeket. Az alapvető rétegeket a munkamegosztás során kialakuló viszonyokra vezeti vissza. Az egyének helyzetét különböző dimenziókban veszi számba: a tulajdonhoz való viszony, a döntési jogkör, az iskolai végzettség, az adott munka által megkövetelt képességek stb. A különböző dimenziók keresztezésénél létrejövő un. "munkajelleg"-csoportokat tartja társadalmi rétegnek. E próbálkozás érdeme, hogy a rétegek létezését sokoldaluan kapcsolja a munkamegosztásban elfoglalt helyhez, a végzett munka sajátosságaihoz és igyekszik az egyes mutatókat empirikusan megragadhatóvá tenni. Gyengéje egyrészt, hogy az osztálykritériumok teljesen feloldódnak benne, másrészt, hogy nem élő rétegeket ábrázol, hanem modellt állit fel, nem vizsgálja azok sajátos érdekeit, törekvéseit, történeti alakulását.

4. A negyedik megoldási tipus történeti oldalról közeliti meg a kérdést. Lényegében az életmód, az életforma alapján vizsgálja a jelenlegi helyzetet jellemző csoportokat. Érdeme, hogy az élő és funkcionáló rétegeket a valóságból, a gyakorlat tapasztalataiból kiindulva igyekszik feltárni. Igy lesz sajátos réteg pl. a paraszból lett munkás vagy az un. "munkás-paraszt" a mezőgazdaságban, amely szakitott a hagyományos paraszti értékrenddel, s gyökeresen megváltoztatta életmódját. E megoldási tipus azonban elhanyagolja a különböző életmódot meghatározó objektiv tényezőket, s nem kidolgozott és nem egységes az életmódot kifejező mutatók számbavétele sem.

Az emlitett megoldások mindegyikében vannak pozitiv törekvések és a valóságnak megfelelő megoldások. Mindegyik egy-egy fontos vonásra, követelményre hivja fel a figyelmet. Ebben van a strukturaviták értelme és értéke. A vita nem felesleges, mert konkrét vizsgálattal kiegészitve igy közeledhetünk szocialista társadalmunk jellemző rétegeinek egyre pontosabb megismeréséhez.

Meg kell jegyezni, hogy e viták mögött az esetek egy részében hibás politikai-ideológiai felfogások rejlenek. Itt kell kitérni Hegedüs András sajátos struktura-felfogására, amely szerint nálunk osztályokról csak a társadalmat leegyszerüsitő, "törtmat."-os irányzathoz tartozó emberek beszélnek. A technika fejlődésével a konkrét munkamegosztásbeli hely vált a legfőbb szociális strukturaképző tényezővé s ehhez kapcsolódnak, ebből fakadnak egyéb társadalmi különbségek.

E felfogás politikai-ideológiai lényege a szocialista tulajdonviszonyok s szélesebben a szocialista társadalmi viszonyok szerepének és eddigi fejlődésének lebecsülése. (Ez a lebecsülés megmutatkozik társadalmi-politikai rendszerünk egészének megitélé-

sében is.) A tulajdonviszonyok mellőzésével a kapitalista és a szocialista társadalom strukturájának lényegi különbözőségei is háttérbe szorulnak s a technika fejlődésével összefüggő közös vonások kerülnek előtérbe.

A szocialista tulajdonviszonyok hatása a szociális strukturára több vonatkozásban is megmutatkozik:

– a tulajdonviszonyok fejlődése nyomán alakult ki jelenlegi strukturánk;

– a szocialista tulajdon két formájának eltérései jelentkeznek még ma is az egyes osztályok eltérő objektiv helyzetében, tudatában, magatartásában;

– e szociális strukturában az egységesülés mint fő tendencia a szocialista tulajdonra épül. Éppen ebben rejlik a szocialista társadalmi struktura helyzetének és fejlődésének alapvető különbsége a kapitalizmusétól.

A társadalmi strukturának Hegedüs András szerinti felfogása nem segiti elő a szocializmus sokrétü valóságának tudományos megértését, mert lebecsüli társadalmi viszonyaink lényegi vonásait, s a részletek elemzésében figyelmen kivül hagyja a magasabb szintü összefüggéseket. Ezzel – saját hangoztatott törekvéseivel szemben – a társadalom egyoldalu szemléletét példázza

A társadalmi rétegződés fő tényezői

Az eddigi tapasztalatok alapján társadalmunk rétegződésében az alábbi tényezők játsszák a legfontosabb szerepet:

a) a társadalmi szektor (állami, szövetkezeti, önálló), ezen belül a tulajdonhoz való viszony konkrét alakulása;

b) a népgazdasági ág (ipar, épitőipar, közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás, mezőgazdaság stb a maga sajátos körülményeivel);

c) a munka jellege (fizikai, szellemi, a fizikai munka különböző technikai szinvonala);

d) a munkabeosztás (irányitó, végrehajtó, szak-, betanitott és segédmunka, az irányitás különböző szintjei stb.);

e) a jövedelemszerzés módja, formája, nagysága;

f) az érdekviszonyok, az érdekeltség és ezek tudatosultsága;

g) az életmód;

h) a társadalmi-politikai magatartás;

i) a réteghelyzet tudati tukröződése.

A felsorolt tényezőkben a sorrend szerint egyre nő a szubjektív elemek részaránya. Vizsgálatuk során még sok problémával kell megküzdeni, mivel nem alakult ki eléggé az egyes tényezők konkrét szociológiai megközelítésének módja. Indokolt az osztálykritériumok – ezen belül a tulajdonhoz való viszony – alakulásának elemzése is. Ez a törekvés tükröződik a fent ábrázolt elméleti modellben is. Az a, b, c, d, e pontban felsorolt tényezők az osztálykritériumok konkrétabb bontását jelentik. Ezek sokoldalu elemzése, az osztályokra, rétegekre való hatásuk konkrét vizsgálata napjaink feladata.

2. Társadalmunk osztályainak és rétegeinek jellemző vonásai

A) A munkásosztály

A munkásosztály fogalmáról, mint ismeretes a nemzetközi munkásmozgalomban az elmult években vita bontakozott ki. A többség felfogása szerint – amelyet azóta mind szélesebb körökben elfogadnak – a fejlett tőkésországokban a technikai fejlődés hatására a munkásosztály határai kitágultak. A fő osztálykritériumok alapján a proletariátushoz sorolható a technikus, a tervező, az irodai dolgozó stb. Ugyanakkor hangsulyozzák az ipari proletariátus különleges szerepét a munkásosztályon belül.

A munkásosztály "határai" a szocializmusban

A szocialista társadalomban a technika fejlődésén tulmenően a szocialista tulajdonviszonyok, a megváltozott életkörülmények következtében még indokoltabb e probléma vizsgálata. A szocialista munkásosztály soraihoz tartoznak az üzemi müszaki középkáderek, a technikusok, a müvezetők, sőt – sokak szerint – a termeléshez szorosan kapcsolódó adminisztrativ-irodai dolgozók is.[11]

A szocialista társadalmak munkásosztályainak körülhatárolásánál figyelembe veendő alapvető tényezők: a szocialista állami tulajdonviszony; a nem mezőgazdasági termelő üzemekben a közvetlen termeléshez kapcsolódó tevékenység és a jövedelemszerzés módja.

Az osztály határainak merev megvonása nem lehetséges, részben mert az osztály állandó mozgásban van, részben, mert a szocializmus előrehaladásának mértékében a többé-kevésbé zárt osztálykeretek fokozatosan feloldódnak. Az azonban nyilvánvaló, hogy az elmult évek nagy társadalmi és müszaki-technikai fejlődésének következtében a munkásosztály nem szükithető le a fizikai dolgozókra. Ugyanakkor nem érthetünk egyet a munkásosztályt tul tágan értelmező felfogással, amely az osztályból különböző

értelmiségi funkciókba kerülteket is az osztály tagjaihoz sorolja. Bár ezek a "kiemelt káderek" a munkásosztály céljainak következetes képviselői, sok szállal kötődnek eredeti osztályukhoz, jelenlegi objektiv helyzetük alapján már az értelmiségi-szellemi réteghez tartoznak.

Jelen viszonyaink között a munkásosztályhoz sorolhatjuk az állami ipar, építőipar, kereskedelem, hirközlés, szolgáltatás fizikai dolgozóit, az állami mezőgazdasági, erdő- és vizgazdálkodási egységek fizikai dolgozóit, a fenti területeken a közvetlen termelést irányitó technikusokat és alsóbb szintü müszakiakat. Objektiv helyzetük alapján ide tartozik az aktiv keresőknek kb. 60-62 %-a. A munkásosztályon belül számát és társadalmi sulyát tekintve a legjelentősebb réteg az ipari és az épitő ri munkásság.

A szocialista társadalmunk szociális strukturáját jól jellemzi az a nehézség, amely az egyes rétegek osztályokhoz sorolásánál jelentkezik. Pl. az állami gazdaságok munkásai sok szempontból az ipari dolgozókkal azonos helyzetben vannak, ugyanakkor mezőgazdasági területen dolgoznak, életkörülményeik is hasonlóak a paraszti életkörülményekhez. A kisipari termelő szövetkezetek dolgozóit is inkább a munkásosztályhoz tartozóknak tekinthetjük, bár itt is figyelembe kell venni az eltérő vonásokat is. Hasonló problémák jelentkeznek a magánszektor termelő munkásainál vagy a termelőszövetkezeti parasztság kereteinek meghatározásánál is. (Pl. hova tartoznak a tsz alkalmazottai, vagy a tsz-ben dolgozó ipari üzemágak munkásai? Társadalmunk fejlődésével egyre inkább nő az osztályokhoz egyértelmüen nem sorolható réteg aránya.

A munkásosztály társadalmi szerepe és belső rétegződése

Az ipari, szélesebben a nem mezőgazdasági termelő üzemben végzett termelő tevékenység mai szocialista viszonyaink között is jelentős szerepet játszó közös objektiv társadalmi helyzetet jelez, amely utal a munkásosztálynak a munka társadalmi szervezetében betöltött sajátos társadalmi funkciójára. Ez az osztály termeli az anyagi javak, a nemzeti jövedelem zömét, munkájának eredménye képezi a népgazdaság más ágazatai fejlődésének az alapját is. Termelő tevékenységén keresztül alapvető társadalmi-fenntartó szerepet tölt be. Osztályhelyzetéből fakad politikai funkciója: a szocialista társadalom vezető osztálya.

Az osztály kereteinek kitágulása a fejlődés egyik tendenciáját jelenti. Ugyanakkor az osztályon belül uj rétegkülönbségek alakulnak, pl. a munka kvalifikáltsága, az üzemek technikai felszereltsége szerint, s megnő ezek vizsgálatának jelentősége.

A szociológia ezért nagyobb gondot fordit a munkásosztályon belüli rétegekre, a munkások különböző csoportjainak helyzetére, összetételük jellemző vonásaira. Módszertanilag nem könnyü a gyors változások nyomonkövetése. A statisztikai adatszerzés és feldolgozás nem képes "napra készen" részleteiben – még kevésbé országos méretekben – pontos adatokat nyujtani a szociális struktura alakulásáról.[12]

A munkásosztály összetételének változásai

Ismeretes, hogy az ipari fizikai dolgozók létszáma az elmult 20-25 évben megkétszereződött, nőtt az iparban foglalkoztatottak aránya általában. Ez természetesen nagy mozgást eredményezett az osztályon belül. Saját soraiból az utánpótlásnak alig felét tudta biztositani, a másik fele – nagyjából egyenlő arányban – a parasztság, a volt önállók és a szellemi dolgozók soraiból toborzódott. A saját soraiból kikerülők között voltak a felnövő fiatalok, az addig háztartásban dolgozó nők és a volt magán-kisipari munkások. A feltöltődés forrása is változó volt; 1953-ig jelentős a volt uralkodó osztály és kiszolgálóinak tábora, 1953. után inkább a parasztság és az önálló iparosok, 1960-tól már lassubb az átrétegződés, fokozatos stabilizálódás következett be. Igy ma már a munkásosztály utánpótlása nagyobb arányban a saját soraiból származik.

A származás szerinti összetétel

A fentiek alapján nyilvánvaló: a munkásosztály tagjainak szociológiai jellemzésénél nagy szerepe van annak, hogy hova tartoztak azelőtt. Az adatok szerint a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók származás szerinti összetétele: vezető állásu és értelmiségi 1 %, egyéb szellemi dolgozó 3 %, nem mezőgazdasági fizikai dolgozó 44 % és mezőgazdasági fizikai dolgozó 52 %.[13] A származás szerinti összetétel a stabilizálódás hatására az utóbbi néhány évben jelentősen változott, nőtt a munkásszármazásuak aránya.

A származás szerinti összetétel változik területenként és szakképzettség szerint is. Igy pl. Pest megyében paraszti származásu a müvezetők 29 %-a, a szakmunkások 35 %-a, a betanitott munkások 47 %-a és a segédmunkások 58 %-a.[14] A Csepel Vas- és Fémmüvekben ezek az arányok jóval alacsonyabbak: itt paraszti származásu a müvezetők 21 %-a, a szakmunkások 24 %-a, a betanitottak 39 %-a és a segédmunkások 38 %-a.[15] A gyermekkori körülmények, élettapasztalatok és életmód bizonyos mértékig hatással bir a munkások jelenlegi életmódjára, magatartására is.

Fontos tényező az osztályhoz tartozás időtartama is. A munkások 90 %-a a felszabadulás után lett munkássá. Tulnyomó többségük tehát közvetlen tapasztalatból már nem ismeri a kapitalista kizsákmányolást.

Szociológiai vizsgálatok szerint 8-10 év kell az uj munkások integrálódásához. Nálunk az ipari munkások átlagosan kb. 13-14 éve tartoznak osztályukhoz. Egyesitett integrálódásuk már lezajlott. Az egyéni eltérések azonban – amelyek a dolgozók magatartásában is megnyilvánulnak – jelentősek.

A jövedelmi viszonyok

A jövedelmi viszonyok is többféleképpen rétegzik az osztályt: mindenekelőtt a jövedelem nagysága alapján, amely számitható egy keresőre is, ennél többet mutat azonban az egy főre jövedelem. Ismeretes, hogy ezen a téren jelentős különbségek vannak. A jövedelem nagyságán kivül az osztály belső szerkezetét illetően jelentős szerepe van a bérezési formának (órabér, teljesitménybér, stb.) és a jövedelemnövelés lehetőségeinek (prémium és annak elérhető nagysága, különmunkák stb.) A jövedelemnövelés lehetőségei az ipari munkások számára pillanatnyilag meglehetősen szükek.

A bérezésnél átfogóbb – és bizonyos szempontból fontosabb is – a család anyagi helyzete, amely a jövedelmi viszonyokat befolyásolja. Ugyanaz a jövedelem egy ujonnan berendezkedett házaspárnál kevesebbet jelent, mint egy már mindennel felszerelt idősebbnél.

Sok munkáscsalád egy főre jutó jövedelme az országos átlag alatt marad. Különösen nehéz helyzetben vannak a sokgyermekes, kevés keresetü munkáscsaládok és az egyedül álló, régi nyugdijasok. A jövedelem az életmód alakulásának jelentős tényezője, de kihat a társadalom rétegei közötti kapcsolatok egészére is.

A szakmai rétegződés

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely jellege szerinti rétegződés is változott a munkatevékenységek bonyolultsága, felelőssége, önállósága stb. szerint. A fizikai dolgozók között megnőtt a szakképzettek aránya. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya 1963/68 között lényegileg változatlan maradt (55,8 %, 55,6 %), de a szakképzettség szerinti rétegarányok jelentősen módosultak.

Az állami iparban foglalkoztatott munkások munkakör szerinti megoszlásának alakulása és helyzete:

	1964	1969
Szakmunkás	40,9	42,2
Betanitott munkás	38,6	38,8
Segédmunkás	20,5	19,0

A technikai fejlődés további differenciálódáshoz vezet. Jelentős eltérés van egy fél-automatizált és egy alacsony müszaki szinvonalu üzem szak- és betanitott munkása között. Lényeges probléma annak vizsgálata is, hogy mennyiben egyezik a képzettség és a beosztás szerinti megoszlás. Egyes kutatások azt bizonyitják, hogy jobban nőtt a szakképzettek száma, mint amennyit ténylegesen foglalkoztatnak is belőle. Ebből sok társadalmi konfliktus származhat. Azt is látni kell, hogy bár nőtt a szakmunkások aránya, még mindig nagyon sokan végeznek nehéz fizikai munkát és dolgoznak kedvezőtlen munkakörülmények között, különösen egyes iparágakban (pl. a bányászatban, a kohászatban, az épitőiparban, a vegyiparban).[16]

Figyelembe kell vennünk, hogy a szakmai rétegződés is formálja az osztály arculatát. A nagyipari szakmák kerültek előtérbe, igy például az asztalos, cipész, kovács, szabó szakmunkáslétszám alig változott, mig a lakatos, esztergályos, müszerész, motorszerelő, villanyszerelő szakmunkások létszáma 3-4 szeresére emelkedett. Az ipari foglalkozásokon belül a szakmák erősen differenciálódtak, de egyes foglalkozások kiemelkednek. Igy pl. az aktiv keresők 57 %-a 15 foglalkozást üz.[17]

A szakmai képzettség szempontjából jelentős tényező az is, hogy a munkás mikor szerezte képzettségét. Ebből a szempontból is növekedett az osztály szakmai szinvonala, nőtt azoknak a száma, akik 10 évnél nem régebben tanulták szakmájukat. Különösen vonatkozik ez bizonyos szakmákra (pl. a szerelő, a müszerész, a fonó és szövőszakmák).

A munkások iskolai végzettsége az elmult években nagymértékben emelkedett. 51 % elvégezte a 8 általános iskolát, (1960-ban még csak 31 %), nőtt az érettségivel rendelkezők száma is (kb. 5 %). Az iskolai végzettségen kivül egyéb tényezők is – pl. az olvasás, szinház- és mozilátogatás, általános kulturális érdeklődés stb. – az osztály általános müveltségének növekedésére utalnak, közismert azonban, hogy az általános müveltség növekedése nem tartott lépést a követelményekkel. A munkásoknak közel a fele nem végezte el a 8 általános iskolát. Még a 30 évnél fiatalabbak között is jelentős ez az arány, annak ellenére, hogy ez ma már a szakmai és a politikai fejlődés szempontjából alapvető követelmény.[18]

A szak-, betanitott és segédmunkások között e téren is számottevő különbségeket találunk. Igy pl. a Pest megyei szakmunkások 66 %-a, a betanitott munkások 47 %-a, a segédmunkások 31 %-a rendelkezik 8 általános vagy ennél magasabb végzettséggel.

A munkásosztály rétegződik a lakóhely jellege szerint is. A lakóhely a tapasztalatok szerint szintén erősen befolyásolja a munkások életkörülményeit, az életmódot, a pályaválasztást, a müvelődést. Pontos probléma például a nagyvárosban és a kisvárosban lakó, valamint a faluról naponta bejáró, ideiglenes munkásszálláson élő dolgozók életkörülményeinek vizsgálata.

B) A termelőszövetkezeti parasztság

A szocialista parasztság jellemzői

A parasztság osztály határainak körvonalazásában is különböző felfogásokkal találkozhatunk. Vannak akik falusi, mások mezőgazdasági dolgozókról, ismét mások termelőszövetkezeti parasztságról beszélnek. Mindhárom csoportositás valamely ténylegesen meglévő közös objektiv jellemzők kiemelésén nyugszik, amelyek bizonyos tudati, életmódbeli, magatartási sajátosságokat is kialakitanak. Szerintünk a legátfogóbb és legfontosabb ismérvek alapján a parasztságot mint termelőszövetkezeti szocialista parasztságot[19], mint a munkásosztály legközvetlenebb szövetségesét kell jellemezni. Ehhez az osztályhoz soroljuk mindazokat a nem alkalmazotti munkaviszonyban lévőket, akik a termelőszövetkezetben tagként vagy kisegitő családtagként dolgoznak. A termelőszövetkezetben dolgozó alkalmazottak – akár alkalmazotti munkakörben tevékenykednek, akár fizikaiak – sajátos réteget képeznek, egyértelmüen nem sorolhatók egyik osztályhoz sem.

Az elmult időszakban általában csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya. Jellemző módon ezen belül jobban csökkent a mezőgazdasági fizikai munkát végzőké, mert szaporodott az ipari, kereskedelmi jellegü munkakör a mezőgazdaságban. Ebből fakadóan az ott dolgozó rétegek munkája, munkakörülményei sok hasonlóságot mutatnak az iparban és a kereskedelemben dolgozókéval. A tsz-parasztság aránya is csökkent 1963-1968 között. 1963-ban az összkeresőköz viszonyitott arányuk 24,8 % volt. Ez 1968-ra 20,5 %-ra csökkent, jelenleg pedig 16-17 %.

A szövetkezeti parasztság osztállyá szerveződése az osztálykülönbségek felszámolásának körülményei között megy végbe. Léteznek és hatnak azok a különbségek, amelyek elválasztják őket a munkásosztálytól, s amelyek a paraszti osztályt összekovácsolják: a sajátos szövetkezeti tulajdonforma s az ebből fakadó irányitási és mun-

kaszervezet, a háztáji gazdaság, a mezőgazdasági munka sajátosságai (idényjellege stb.) viszonylag alacsonyabb technikai szinvonala, a speciális jövedelmi viszonyok. De ugyanakkor már léteznek és hatnak a fejlődő szocialista társadalmi viszonyok talaján az iparosodás és az urbanizálódás tényezői is. A szocialista állam nagy erőfeszitéseket tesz az osztályok társadalmi nivellálódásának érdekében. A fentiek eredményeként a szocialista parasztság már közelebb került a munkásosztályhoz a jövedelem, az iskolázottság és a kultura területén.

A parasztság rétegződése — A szocialista parasztságon belül is megtaláljuk azokat a különbségeket, amelyek az osztályon belüli rétegződést mutatják.

Fontosak például a munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti eltérések. Ennek alapján általában az irodalom a következő rétegződést emeli ki:

– vezető állásu tsz-tagok,

– egyéb szellemi foglalkozásu tsz-tagok,

– mezőgazdasági fizikai tsz-tag (ezen belül megkülönböztetjük a növénytermelésben, az állattenyésztésben és a kertészetben dolgozókat; ez utóbbiak általában szakmunkások, akiknek a munkája egyre inkább hasonlit az ipari dolgozókéhoz; jellemző fejlődési tendencia a "szakmásodás"),

– nem mezőgazdasági fizikai tsz-tagok, (akiknek a munkája már most sok hasonlóságot mutat az ipari munkásokéval).

E rétegeken belül még további különbségeket is találunk. Közülük az egyik legjelentősebb a közös és a háztáji munka aránya és az ebből származó jövedelem szerinti differenciálódás. Országosan a tsz-parasztság összjövedelmének kb. 1/3-a származik a háztájiból, de e téren a szövetkezetek között s azon belül az egyes tagok között is nagyok az eltérések.

A termelőszövetkezeti parasztság jövedelmi viszonyaiban sajátos probléma, hogy ugyanolyan mennyiségü és minőségi munkáért jelentősen nagyobb jövedelmet kaphatnak egyes – előnyös helyzetü, többnyire jobban is gazdálkodó – szövetkezetben dolgozók.

Már utaltunk rá, hogy az elmult évek társadalmi változásai nagy mozgást eredményeztek az osztályviszonyokban, amelyek a parasztság számszerü csökkenéséhez vezettek. A csökkenés két fő oka: 1. népgazdasági szektorba, általában az iparba áramlás (ez kapcsolatos az iparilag dinamikusan fejlődő országokban tapasztalható általános tendenciával); 2. az előbbi következményeként – miután főként a fiatalok vál-

tak ki a mezőgazdaságból – előállott a nagymérvü elöregedés és elhalálozás. A számszerü csökkenés önmagában természetes. Problémát okozott azonban, hogy egyrészt nem mindig ott következett be, ahol a technika már pótolta az élő munkát, másrészt a csökkenés éppen a legmunkabiróbb korosztályokat érintette. Az igy létrejövő uj osztály életkor szerinti összetétele igen sajátos. Magas az 55 év felettiek aránya, s az átlagkor is jóval magasabb, mint a munkásosztálynál, ami kihat az osztály egész arculatára.

A keresők kor szerinti megoszlása 1967-ben[20]

	30 évig	30–50 éves	51 év felett
Mezőgazdasági fizikaiak	15,2	41,9	42,9
Nem mezőgazdasági fizikaiak	34,5	46,0	19,5
Szellemi foglalkozásuak	32,3	51,8	15,9

Alacsonyabb az általános müveltsége, az uj helyzethez való alkalmazkodásban kevéssé rugalmas, életének nagyobb részét kisüzemi, egyéni gazdálkodás viszonyai között élte és ez alakitotta ki életmódját, termelési tapasztalatát stb.

Mivel a mozgás egyirányu volt, a mezőgazdasági fizikai dolgozók rétege származás szerint a leghomogénebb. A mai tsz-parasztság 90 %-ának az apja is mezőgazdasági fizikai dolgozó volt. Ugyanakkor az iparba került volt tagjai által széles körü kapcsolatokkal rendelkezik a munkásosztállyal, elsősorban a segéd- és betanitott munkásréteggel. A segédmunkások között a paraszti származásuak aránya 68 %, a betanitott munkások között 60 %, zömük *ma is falun lakik, onnan jár be*, életkörülményeik és életmódjuk nagymértékben őrzi régi osztálykötöttségeiket. A mai parasztságot szoros szálak füzik a soraiból kikerülő szellemi dolgozókhoz is. A vezető állásu értelmiség 26 %-ának, az egyéb szellemi dolgozók 27 %-ának az apja paraszt volt. Az osztálynak a társadalom más osztályaihoz és rétegeihez való kötődését, a korábbi zártság felbomlását bizonyitja a homogén parasztcsaládok számának a csökkenése is.

C) Az értelmiség

Az értelmiség mint sajátos társadalmi réteg

Az értelmiség nem osztály, hanem olyan sajátos társadalmi réteg, amely funkcionális-foglalkozási különbségeket jelöl. Az értelmiséghez soroljuk a szellemi dolgozók egy részét, akik hivatásszerüen végeznek kvalifikált szellemi munkát. A szo-

cialista értelmiség funkciója, hogy a társadalom vezető osztálya, a munkásosztály által kitüzött célnak megfelelően és a párt irányitásával tevékenykedjék a társadalmi, a gazdasági, a politikai és a kulturális élet területén. A szocialista társadalomban az értelmiség maga is "társtulajdonos", és alapvető érdekei megegyeznek a munkásosztály, a szocialista társadalom érdekeivel.

Az értelmiség belső differenciálódása

Természetesen az értelmiségen belül is sokféle differenciáló tényezőt találunk. Közülük a legfontosabbak a tevékenységi területek szerinti sajátosságok: a politikai vezetésben, az államigazgatásban dolgozó értelmiségiek, a müszaki és gazdasági értelmiségiek, az egészségügyiek, a pedagógusok, a kulturális intézményekben, a fegyveres testületekben stb. dolgozó értelmiségiek. A fenti csoportokon belül a munkabeosztás szerinti differenciálódás is fontos (pl. a vezető és a beosztott értelmiség).

E réteg létszáma az elmult években jelentősen emelkedett. Jelenleg a keresők kb. 20 %-a szellemi foglalkozásu. 1968-ban kb. 1,1 millió fő volt, ami 26 %-kal több, mint 1963-ban. Ezen belül az értelmiség aránya is emelkedett. Az átlagosnál jobban nőtt a tudományos, a müszaki, az egészségügyi és a kulturális felsőkáderek aránya.

Az értelmiségi réteg mai helyzetének megitélésében szerepet játszik a származása is, amely e réteg nyitottságára utal. A mai értelmiség 41 %-a munkás, 22 %-a paraszti származásu. Soraiban nagy számban vannak volt fizikai munkások.

Az ujonnan munkába lépő értelmiségi fiatalok között a származás szerinti arányok természetesen módosulnak, ezek azonban már a szocialista társadalom talaján végbement nagyarányu mobilitást tükrözik.

1963-1967. között munkába lépő értelmiségi fiatalok. Származás szerint:[21]

Megkérdezett munkajelleg csoportja:	Apjának munkajelleg csoportja				
	Vezető állásu, értelmiségi	Egyéb szellemi dolgozó	Nem-mg-i fizikai dolgozó	Mg-i fizikai dolgozó	Ismeretlen
Értelmiség	28,1	25,9	31,1	13,3	1,6

A szellemi dolgozók korösszetétele a munkásosztályéhoz hasonlit. Az értelmiségiek között azonban emelkedik az átlag életkor: 61,6 % 30-50 év közötti; 19,9 % 30 év alatti és 18,2 % 50 év feletti.

A vezető állású értelmiségi réteg 81,8 %-a egyetemet vagy főiskolát végzett, 13,1 %-a pedig érettségizett.[22]

Az értelmiségen belül is megtaláljuk a jövedelem nagysága szerinti különbségeket, amelyek a rétegen belül nagyobbak, mint a munkásoknál vagy a parasztságnál. 1967-ben a népességnek abban a csoportjában, ahol a háztartásfő nem mezőgazdasági fizikai dolgozó, az egy főre jutó évi jövedelem átlagösszege 13 080 Ft volt, ahol a háztartásfő szellemi dolgozó, ott 17 316 Ft, ezen belül az értelmiségieknél 19 140 Ft. Ha a jövedelmet egy keresőre számítjuk, a vállalati igazgatók, az egyetemi tanárok, a minisztériumi főosztályvezetők a munkásátlagnak kb. háromszorosát kapták, míg az óvónők jövedelme nem érte el a munkásátlagot sem.

Az értelmiségi háztartásfővel rendelkező népesség évi személyes jövedelem szerinti rétegeinek aránya.[23]

(Összehasonlításként zárójelben közöljük a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásuakra vonatkozó adatokat)

- 7 200 Ft	0,6 (9,6)
7 200 - 9 600 Ft	3,4 (15,9)
9 600 - 12 000 Ft	8,1 (21,3)
12 000 - 14 400 Ft	16,0 (19,3)
14 400 - 16 800 Ft	15,0 (13,9)
16 800 - 19 200 Ft	19,2 (8,4)
19 200 - 21 600 Ft	10,2 (5,3)
21 600 - 24 000 Ft	8,0 (3,1)
24 000 - 28 800 Ft	8,1 (2,1)
28 800 - Ft	10,4 (1,1)

Ha összehasonlítjuk a népesség egy főre jutó átlagos személyes jövedelmének összegével, amely a vizsgált időszakban 13 656 Ft volt, láthatjuk, hogy az értelmiség többsége az országos átlag fölött van jövedelem szempontjából.

[1] A csoport általános meghatározása a marxista ideológiában nem alakult ki teljesen. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a csoport fogalmába nem illeszthető be a társadalmi osztály, tekintettel arra, hogy ez utóbbi olyan kiemelt jelentőséggel bir a társadalmi fejlődésben, amelynek elemzését nem lehet egy szintre hozni az egyéb csoportokéval, Tény, hogy a marxizmus kiemelt jelentőséget tulajdonit a társadalom osztályszerkezetének mint a társadalom szociális strukturájában a leglényegesebb szerepet játszó tényezőnek. A marxizmus klasszikusai is elsősorban a társadalmi osztály fogalmát dolgozták ki és a társadalom osztályszerkezetére forditották a figyelmet, bár hangsulyoznunk kell, hogy emellett más csoportok lényegi vonásait is leirták (nép, nemzet, család stb.) A csoport olyan általános definiciója, amelybe "belefférnek" a társadalmi osztályok és a hozzájuk kapcsolódó rétegek is, mégis összeegyeztethető a marxizmus klasszikusainak intencióival, hiszen pl. Lenin is igy kezdi az osztályok meghatározását: "Osztályoknak nevezik az emberek nagy csoportjait, amelyek...". Egyszóval Lenin is azt tartotta, hogy a csoport fogalmába sorolhatók az osztályok. (A csoport általános meghatározása körül a marxisták körében zajló véleménycseréről lásd: Z. Strimiska- M. Petrusek: A csoportok szociológiai elméletének szükséglete. Sokszorositás).

[2] A mikrocsoportok (vagy kiscsoportok) problémájával a következő fejezetben foglalkozunk.

[3] Lenin: A nagy kezdeményezés, Válogatott müvei III. kötet, Kossuth Kiadó, 1967. 68. o.

[4] A társadalom szociális strukturája két vonatkozásban szélesebb fogalom, mint az osztálystruktura: a) egyrészt történetileg, amennyiben csoportok minden társadalomban léteznek, osztályok azonban csak a társadalmi fejlődés meghatározott periódusaiban; b) másrészt minden osztálytársadalomban is szélesebb a szociális struktura, mint az osztályszerkezet, amennyiben a szociális struktura az osztályon kivül más csoportokat is magában foglal.

[5] Ugyanakkor a klasszikusok munkásságára a sokoldalu vizsgálódás volt jellemző. Ezért konkrét társadalomelemzéseikben mindig tulléptek az alapvető osztályszerkezet feltárásán. Lásd Marxnak a francia forradalomról irott müveit, Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Lenin: Az agrártézisek tervezete és A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. müveit.

[6] A réteg fogalmát a fentieken kivül más értelemben is használják:

– beszélnek osztályokon belüli rétegekről egy-egy osztályképző jegy vagy kevésbé lényeges objektiv és szubjektiv különbségek alapján,

– osztályok közötti rétegekről, amikor eltekintenek az osztályhelyzettől s egyéb társadalmi jellemzők szerinti csoportokat szemlélik (pl. a munkahely jellege szerint falusi-városi dolgozók),

– statisztikai rétegről, amely a lakosságot egy-egy statisztikai jellemző – pl. iskolai végzettség – szerint sorolja rétegekbe,

– demográfiai rétegről (pl. nők, férfiak, korosztályok).

Ezek az értelmezések azonban a csoporthelyzetnek csak egy-egy vonását emelik ki. Így nem alkalmasak a társadalmi rétegnek mint komplex társadalmi jelenségnek a megismerésére.

[7] A X. kongresszus határozatai az ideológiai élet feladatai között kiemelik, hogy társadalmunk rétegződésének alakulása beható vizsgálatokra vár. Lásd: Az MSZMP X. kongresszusa. Kossuth Kiadó, 1970. 187. o.

[8] Fischer Lexikon, Soziologie. X. kötet. Rene Kőnig. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1958. 244. o.

[9] Talcott Parsons: Essays on Sociological Theory, Free Press, Glence – Illionis, 1958. XV. fejezet.

[10] E kérdésekről bővebben szól a TÁRSADALMI MOBILITÁS című fejezet.

[11] E kérdésben vita folyt a Társadalmi Szemle 1970/71-es számaiban (a szerkesztőség állásfoglalását a Társadalmi Szemle 1971/6. száma tartalmazza) a Társadalomtudományi Intézetben (amelyről összefoglaló áttekintést ad Kovács Ferenc: A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése cimmel, Társadalomtudományi Közlemények 1972/2.

[12] A KSH törekvése, hogy minél gyorsabban feltárja a mozgás, változás fő tendenciáit, értékelje az alakulás részösszetevőit. E téren eddig is jelentős eredményeket ért el. Így például 1963/1964-ben a szocialista országok között első izben végzett országos reprezentációval mobilitás-vizsgálatot.

[13] Mód Aladárné – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények. 90. kötet. KSH 1966. 103, 360–366. o. Kerekített adatok.

[14] Pest megye munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 16 o.

[15] A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 22. o.

[16] KSH Időszaki Közlemények, 1971. 196. kötet.

[17] Ennek a ténynek a szociológiai jelentősége abban van, hogy a ritka szakmához tartozó szakmunkás meglehetősen kötve van néhány munkahelyhez, kisebb a mozgási lehetősége az üzemek között. E probléma vizsgálata különösen társadalmi üggyé válik,

ha olyan szakmákról van szó, melyek nem csupán a termelés, hanem a haladó nemzeti-népi kultura és életmód megismerését segitik elő.

[18] Pl. A Csepel Vas- és Fémmüvek 14-29 éves munkásai közül 15 % nem rendelkezik 8 általános iskolai végzettséggel.

[19] Hegedüs András a parasztság megitélésében is a strukturára vonatkozó nézeteit érvényesiti. Szerinte az egységes szövetkezeti paraszti osztály felfogása apologetikus, a valóságnak nem felel meg, mert – mint mondja –, a "régi egyenlőtlenségek helyére ujak léptek". A "régi" és az "uj" egyenlőtlenségek közötti minőségi különbségeket azonban nem veszi figyelembe. Holott a parasztság "egységes" osztállyá válása éppen ebben rejlik. A faluban lezajlott társadalmi változások, a szocialista tulajdon uralkodóvá válása a mezőgazdaságban megszüntette a parasztság korábbi osztálytagozódását. E multtal szembeni, az alapvető osztályhelyzet szempontjából való egységesülést emeli ki pl. az MSZMP IX. kongresszusának határozata is. Az osztályszinten jelentkező alapvető különbségek felszámolása azonban semmiképpen sem jelenti az ezen belüli, alsóbb szintü differenciálódás megszünését is. De a kettő közötti különbséget látni kell. A mai szövetkezeti parasztságra éppen az jellemző, hogy alapvető helyzetét tekintve egységesülés ment végbe soraiban s ezen a megváltozott talajon, az uj szocialista osztályon belül ujfajta rétegződés, ujfajta differenciálódás bontakozhat ki. Ezek vizsgálata természetesen igen fontos, de ez még nem indokolja társadalmunk másik nagy osztályának, a szocialista szövetkezeti paraszti osztály létének "megkérdőjelezését."

[20] Mód Aladárné: A gazdaság és a társadalomstatisztikai rendszerek összefüggései. Statisztikai Szemle, 1971. 1. sz.

[21] KSH Időszaki Közlemények. 216. 1971. aug. A fiatalok bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba.

[22] Mód Aladárné: A gazdaság és a társadalomstatisztikai rendszerek összefüggései: Statisztikai Szemle, 1971. 1. (Az adatok 1967-es állapotot tükröznek.)

[23] Ugyanott.

Negyedik fejezet

A TÁRSADALMI KISCSOPORTOK

I. A kiscsoportok problémája a marxista és a polgári szociológiában

1. A kiscsoportok sajátosságai és társadalmi funkciói

A kiscsoportok fogalma

A kiscsoport a társadalmi csoportok egyik fajtája.[1] E csoportok is sajátos és meghatározott tevékenység alapján szerveződnek; a társadalom egésze és az egyének számára nélkülözhetetlen funkciót töltenek be; viszonylag tartós együttélési formák, ahol a tagok között átfogó, sokoldalu kapcsolat van, s kialakulnak a közös érdekek és közös tudati vonások. A csoportok fenti általános jellemvonásain tul a kiscsoportok speciális jegye, hogy a tagok között az együttes tevékenység során szükségszerüen létrejön a közvetlen, rendszeres, személyes kapcsolat és kölcsönhatás (interakció). A kapcsolat közvetlen, személyes jellege megnöveli az érzelmi tényezők szerepét.

A kiscsoportok is – mint a csoportok általában – tevékenységük különbözőségéből fakadóan sokfélék lehetnek. A marxista szociológia a társadalmi tevékenységből és a társadalmi funkcióból fakadó leglényegesebb kiscsoportok sajátosságait törekszik feltárni. Mindenekelőtt a legfontosabb tevékenységhez, a termeléshez kapcsolódó munkahelyi kiscsoportokat.[2]

A kiscsoportok társadalmi szerepe

Az egyén közvetlenül különböző kiscsoportokhoz tartozik. A kiscsoportban kialakuló közvetlen, személyes viszony rendkivül intenzivvé teszi a kiscsoport egyénre gyakorolt hatását. A kiscsoport összekötő kapocs, közvetitő mechanizmus az egyén és a társadalom között. Egyrészt közvetiti a társadalmi osztály hatását az egyén felé, s ezzel alakitja az egyént; másrészt hozzákapcsolja az egyént a nagyobb társadalmi egységhez (üzem, osztály stb.), amelyeknek a müködése a hozzájuk tartozó egyének tevékenységéből tevődik össze.

A csoportok azonban nem csupán közvetitik az össztársadalmi viszonyok hatásait, hanem sajátos, belső objektiv és szubjektiv viszonyaik alapján bizonyos mértékig alakitják is őket. Mivel az egyén élete folyamán és egy adott időben egyszerre több kis-

csoporthoz is tartozik, többféle, sokszor eltérő csoporthatás éri. Ezek eredményeként alakul az egyén egész személyisége és konkrét viselkedése.[3]

A csoporton belül az egyén önállósága is érvényesül. Bár a csoport az egyén szempontjából objektiv külső környezet, hatását csak a személyiség már kialakult strukturájának közvetitésével fejtheti ki. A sokféle környezeti hatás mérlegelése, majd a cselekvésre vonatkozó döntés ily módon az egyéntől is függ. Az egyén aktivitása abban is megmutatkozik, hogy a kiscsoportokat tagjaik személyes tulajdonságai és tevékenysége formálja. Az egyének és a kiscsoportok között tehát dialektikus kölcsönhatás van.

A tartós közös tevékenység, a közös érdekek és a gyakori közvetlen érintkezés alapján az adott kiscsoport sajátos értékeket, normákat, viselkedési mintákat alakit ki. A csoport ellenőrzi tagjainak magatartását és különböző (dicsérő és elmarasztaló) szankciókkal a közös érdekek szerinti cselekvésre ösztönzi őket. Ezáltal a tagok meghatározott viselkedésformái fokozatosan szokásokban és hagyományokban szilárdulnak meg, amelyek maguk is fontos magatartást befolyásoló tényezőkké válnak. Igy pl. a gyermek általában a családtól mint kiscsoporttól veszi át először az emberi élet alapvető értékeit, céljait, s ezek megvalósitásának az eszközeit. A családi környezet alakitja ki az egyénben a társadalom által kinált normákhoz, értékekhez és célokhoz füződő pozitiv, vagy negativ viszonyt. Az egyéni életkor növekedésével a családon kivül egyre inkább előtérbe kerülnek más kiscsoportok is (az iskolai osztályközösségek, a baráti körök, a munkahelyi közösségek stb.)

A kiscsoport alakitja a tagok véleményét. Több kisérleti vizsgálat is alátámasztja azt a mindennapi tapasztalatok alapján is érzékelhető tényt, hogy amikor az egyén megismeri a többi csoporttag véleményét, hajlamos a sajátját hozzájuk igazitani. Ez az "igazodás" minden külső kényszer nélkül történik és az esetek nagy részében nem is tudatosodik az egyénben. A kiscsoport véleményalakitó hatása a mindennapi élet legegyszerűbb kérdésétől kezdve a legátfogóbb és legfontosabb társadalmi-politikai problémákig mindenütt megmutatkozik.

A kiscsoportok befolyásolják (fokozzák vagy csökkentik) az egyének teljesitményét, az ember számára nélkülözhetetlen társas élményt nyujtanak, és képesek növelni az egyén biztonságérzetét. Ha az egyén szilárdnak érzi kapcsolatát a csoport egészével, ez fokozza erejét, hozzájárul képességeinek kibontakoztatásához, hozzásegiti jó "közérzetének" kialakitásához.

A csoportban érvényesülő hatások szerint megkülönböztetjük a csoporttagok egymásra gyakorolt hatását, egy tag hatását az egész csoportra s a csoport egészének befolyását a tagokra.

2. A kiscsoportok polgári és marxista felfogásának különbségei

A polgári szociológia figyelme a XX. század elején fordult a kiscsoportok felé. Legismertebb kutatói: Cooley, akit a "kiscsoportkutatás atyjának" neveznek, valamint Wiese, Gurvitch, és Moreno. A polgári kiscsoportkutatás különösen nagy lendületet vett a második világháboru idején, napjainkban pedig ez a polgári szociológia egyik legkedveltebb témája.

A polgári szociológia kiscsoport-felfogása

A polgári szociológusok nagyszámu vizsgálatot folytattak, amelyek során sok maradandó értékkel biró ismeret halmozódott fel. Vizsgálat tárgyává tették a kiscsoportok egyes belső jelenségeit, leirták e jelenségekkel kapcsolatos tapasztalatokat, kidolgozták a kiscsoportok módszeres vizsgálatának sok technikai elemét. A marxista szociológiának érdemes ezeket a tapasztalatokat megismerni, a marxista társadalomelmélet alapján kritika tárgyává tenni s a tényleges eredményeket felhasználni.

A polgári szociológusok eltulozzák a kiscsoportok szerepét, jelentőségét a társadalmi strukturában. Mivel a polgári szociológia kielégitő általános társadalom-magyarázatot nem képes adni, ezért a társadalom részjelenségei felé fordul. A kiscsoportokkal foglalkozó szociológusok a kiscsoportban vélik megtalálni a társadalom elemi sejtjét, épitőkövét, amelyből az egész társadalom felépül. A szociológia feladata – vallják – e kiscsoportok megismerése, mert ezzel egyben a társadalmat legfontosabb dimenzióiban ismerjük meg.

A polgári szociológia nem képes feltárni a csoportok rendszerét, egymáshoz való viszonyát, valóságos hierarchiáját. Bár egyes polgári szociológusok a kis- és nagycsoportokkal egyaránt foglalkoznak, nem tudják tudományosan elemezni e csoportok és a nagyobb társadalmi egységek közötti szerves kapcsolatot. A kiscsoportokat kiragadják abból a szélesebb társadalmi közegből, amelyben léteznek és tevékenykednek.

A polgári szociológia a kiscsoporton belüli kapcsolatokat elsősorban pszichikus jellegüeknek fogja fel, melynek értelmében a csoport létezését, mozgásformáit, a benne elhelyezkedő egyének ösztönösen kialakuló pszichés kapcsolatai határozzák meg.

Alapjában idealista társadalomszemlélet talaján áll, nem látja az objektiv gazdasági viszonyok meghatározó szerepét a kiscsoportok életében.

A marxista szociológia kiscsoport-felfogása

A marxista szociológia elsősorban a nagy társadalmi csoportokat (osztály, réteg, nép, nemzet), azok mozgását, törvényszerüségeit elemzi, s a történelmi mozgás szempontjából a kiscsoportokat alárendelt jelentőségüeknek tekinti. A szocializmus épitése során azonban a társadalmi kiscsoportokra is nagyobb figyelmet kell forditani ahhoz, hogy a szocializmus az emberi életnek ezekbe a közvetlen közegeibe is behatoljon.[4]

A marxista szociológia egyaránt fellép a kiscsoportok tulértékelése és lebecsülése ellen. A társadalom beható ismeretéhez nem juthatunk el csupán a kiscsoportokból kiindulva, de nélkülük sem.

A kiscsoportokat végső soron a társadalom egésze – a gazdasági, a politikai és az ideológiai viszonyok – és a társadalom nagycsoportjai határozzák meg. A kiscsoportokat mindig a társadalom egészébe illesztve kell elemezni, mert lényegi vonásaik csak az adott társadalmi környezettel való viszonyukban érthetők meg. Igy pl. amikor a marxista szociológia kimutatja a családnak mint speciális csoportnak a jellemző vonásait, egyben feltárja azokat a különbségeket is, amelyek a kapitalista és a szocialista társadalomban létező családok, továbbá az egyes osztályokhoz tartozó családok (pl. munkáscsalád, parasztcsalád, polgári család stb.) között vannak.

A marxista szociológia elismeri a kiscsoportok viszonylagos önállóságát, működésük és fejlődésük sajátos törvényszerüségeit, s lényeges feladatának tartja ezek feltárását.

II. A kiscsoportok különböző tipusai és belső strukturájuk

1. A kiscsoportok fő tipusai

Formális és informális kiscsoportok

Társadalmi szempontból a kiscsoportok két tipusát kell megkülönböztetnünk: a "formális" és az "informális" kiscsoportokat.[5]

A "formális" kiscsoportok a társadalmi-gazdasági funkciókra s a belőlük fakadó érdekekre épülnek, szervezeti kerettel birnak, a tagok között a szervezet

céljának megvalósításához rendelt munkamegosztás van, a csoport ellenőrzést gyakorol az előírt kapcsolatok megvalósitását illetően. Ilyen lehet egy vállalaton belüli osztály, munkacsoport, üzemi brigád stb. Ezekben a csoportokban is közvetlen, személyes a tagok közötti kapcsolat, de a kapcsolat alapja nem a szabad választás, hanem az előírt feladatkör. E csoportok kialakitása tudatosan történik.

Az "informális" csoportok elsősorban baráti, rokonszenvkapcsolatokra épülnek, szervezeti keretekkel nem rendelkeznek, a tagok közötti kapcsolat alapja az érzelmi kötődés. Ilyen pl. a baráti csoport, a klikk. A tagok szabad választás utján kerülnek egy csoportba, a csoport alakulása általában spontánul történik. Nem formális csoport kialakulhat a hivatalos-csoporton belül, de átfoghat több különböző formális csoportokhoz tartozó tagokat is.

A marxista szociológia szerint a kiscsoportok mindkét jelzett tipusának, amelyek sokszor kölcsönösen átfogják egymást, megvan a jelentősége. A formális csoportban a társadalmi munkamegosztás alapján kialakult és a társadalmi fejlődés számára szükséges sajátos csoporttevékenység dominál; ebben áll a társadalmi jelentősége és ez emeli a nem formális kiscsoportok fölé. A nem formális kiscsoport viszont, éppen, mert a szabad választásból jön létre, erős érzelmi szálakkal füzi egymáshoz az egyéneket, igy nagy hatással van tagjaira, nagymértékben képes befolyásolni egész munkájukat, magatartásukat, ezáltal a formális kiscsoportok müködését is. A nem formális kiscsoport hatását, jelentőségét nem értékelhetjük másként, csak azon a formális kiscsoporton belül, amelyben létezik.

A kétféle csoport kapcsolata ellentétes irányu, ha a nem formális kiscsoport a hivatalos célkitüzésekkel meg nem egyező módon müködik (pl. a klikk egy vállalati osztályon belül) és megegyező irányu, ha ezekkel megegyező módon tevékenykedik. Hogy melyik lehetőség valósul meg, az nagymértékben függ attól, hogy a hivatalos kiscsoport milyen szélesebb társadalmi szervezetbe és miként illeszkedik be; milyen funkciót tölt be; milyen a belső szerkezete; milyen a vezetése stb.

A saját csoport és az idegen csoport

Az egyénre gyakorolt hatás szempontjából is különböznek a kiscsoportok. Vannak olyanok, amelyekhez maga is tartozik, ("saját csoport" – in group), igy a csoport más tagjaival rendszeres, állandó kapcsolata van (pl. családja, brigádja stb.), másoknak nem tagja ("idegen csoport" – out-group), bár ezek távolról is hathatnak rá (pl. a huligáncsoportok, amelyeket esetleg csak filmekből ismer). Ez utóbbiak köre és jelen-

tősége napjainkban a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével növekedett. A különböző kiscsoportok közül az egyén egyeseket fontosabbnak tart, hozzá erősebb szálakkal kapcsolódik, normáit, szabályait jobban elfogadja. (Pl. baráti körének értékeit esetleg inkább magáévá teszi, mint a családjáét.

A vonatkozási csoportok — Azokat a kiscsoportokat, amelyeknek a normáihoz, értékeihez leginkább alkalmazkodik s amelyek ezért egész magatartását, személyiségét leginkább befolyásolják, vonatkozási csoport-nak nevezzük. A vonatkozási csoportokat az egyén élete során változtatja. A marxista szociológia feladata az alapvető normákat alakító csoportok vizsgálata. Általában lényegesebbek azok a csoportok, amelyektől az egyén a munkához való viszonyának vagy politikai magatartásának értékeit veszi át, mint amelyektől pl. az öltözködés, hajviselet divatját.

A kiscsoport-osztályozások a polgári szociológiában — A kiscsoportok itt jellemzett felosztásai – a burzsoázia osztályérdekeit kifejező ideológiai töltéssel – széleskörüen elterjedtek a polgári szociológiában és szociálpszichológiában, de ugyanakkor olyan tényleges eredményeket is tartalmaznak, amelyeket a marxista szociológiának is fel kell használnia. A fentiekben a marxista értelmezésnek megfelelően ismertettük e felosztásokat. A kifejtettekhez azonban néhány kiegészítő megjegyzést kell tennünk.

A szociológia történetén végigvonul a kiscsoportok ugynevezett kettős (dichotom) felosztása. Az első ilyen kettős csoportfelosztás Charles Cooley nevéhez füződik, aki megkülönbözteti az un. elsődleges (primer) és másodlagos (szekunder) csoportokat. Az elsődleges csoportokon intim, "szemtől-szembe" (face to face) csoportokat értett, amelyek főként azért elsődlegesek, mert alapvető szerepük van az egyén társadalmiságának kialakulásában.[6] A másodlagos csoportok Cooley szerint mindazok, amelyek nem felelnek meg az elsődleges csoportoknál jelzett ismérveknek. Cooleynál, de az őt követő kutatóknál is, a másodlagos csoportok problémája háttérbe szorul, s igy a csoport fogalma azonusul az elsődleges csoporttéval. Az elsődleges csoportok különböző felosztásaival találkozhatunk a polgári szociológiában. Igy pl. W.G. Sumner megkülönbözteti a "saját csoportokat" (in-groups) az "idegen csoportoktól" (out-groups), s ezek küzdelmét tekinti a társadalmi változás teremtő jellegü erejének.[7] E.Shiels az elsődlcges csoportok három fajtáját különbözteti meg: a) az eredendő vagy elemi csoportok, amelyek hosszu évekig tartó egyesülések (pl. a falusi és a kézmüves családok);

b) a személyes csoportok (a szimpátián alapuló baráti csoportok); c) az ideológiai csoportok, (amelyek a közös értékek alapján jönnek létre). E. Faris az összes csoportokat két tipusba sorolja: a) az elsődleges csoportok kölcsönös jóindulaton és szimpátián alapulnak; b) az intézményesitett, hivatalos csoportok maguknak az intézményeknek a jellegét tükrözik. J. Moreno és követői megkülönböztetik a mikrocsoportokat (ezek a szimpátiára és antipátiára alapozott belső, intim kapcsolatokat fejezik ki), amelyek az elsődleges és alapvető csoportokkal azonosak és a makrocsoportokat (amelyek a csoportok tagjainak az intézményekben, üzemekben, katonai egységekben való térbeli elhelyezkedésével kapcsolatosak). Moreno szerint a mikrocsoportok olyan "mélystrukturákkal" rendelkeznek, amelyek a makrocsoportok "látható strukturája" mögött rejtve maradnak, de ugyanakkor áthatják ez utóbbiakat. E kettő általában nem felel meg egymásnak. A társadalom megismerésének kulcsa a mikrocsoportok "mélystrukturájának" feltárásában lehető fel. [8]

A formális és informális csoportok szerinti felosztás kevés változtatással – megfelel az elsődleges és másodlagos csoportok szerintinek. Az elnevezés Elton Mayotól származik, aki az ipari üzemekben vizsgálja a termelékenység növekedésének tényezőit. Kisérleteiben kimutatta, hogy az informális csoportok, amelyek átszövik a formális csoportokat, nagymértékben befolyásolják a termelékenység növekedését vagy csökkenését. A feladat a kettő lehető legteljesebb összhangba hozása.

Mindezek a nézetek ideológiai tartalmukat tekintve a polgári kiscsoportfelfogás fent jellemzett negativ vonásait fejezik ki, részeredményeikben azonban hasznosak és kellő kritikával felhasználhatók szocialista viszonyok között is, mint olyan tudományos eredmények, amelyek a kiscsoportok formai osztályozását, modellszerü ábrázolását teszik lehetővé.

A kiscsoportok a szocializmusban. A közösség

Ugyanakkor hangsulyozni kell: a kapitalista viszonyoktól eltérő szocialista társadalmi viszonyok között a kiscsoportok szerkezetének és tipizálásának is mások a tartalmi elemei, mint amelyek a polgári nézetekben kifejeződnek. A maxista szociológiában különösen előtérbe kerül a kiscsoportok szocialista jellegének vizsgálata. Ezzel kapcsolatosan a kiscsoport fogalma mellett megjelenik a közösség (kollektiva) fogalma is. E tekintetben a szociológia számára is értékes hagyomány Makarenko felfogása a közösségekről. Makarenko a közösséget "a társadalmi egyesülés szocializmust jellemző sajátos formájának, a szocialista termelési viszonyok tipikus szervező-

dési módjának tekintette. A közösség tehát nem általában valaminő társadalmi csoport, hanem sajátos minőségü társadalmi képződmény. A szocialista társadalom jellegét és objektiv lehetőségeit tekintve a közösségek társadalma, közösségi formációk egységes szervrendszere".[9] Makarenko szerint a közösség fő ismérvei a következők:

1. "...a közösség kontaktusban élő egység, amely az egyesülés szocialista elvén alapul.

2. A közösség az egyes személyiséggel szemben az egész közösség szuverenitását ismeri el.

3. A közösség elismeri az egyénnek azt a jogát, hogy önként legyen a közösség tagja, ugyanakkor azonban megköveteli tőle, hogy mindaddig, amig tagja a közösségnek, feltétlenül engedelmeskedjék neki, amint ez a közösség szuverénitásából következik.

4. A közösségnek csak akkor van létjogosultsága, ha az embereket olyan tevékenység feladataiban egyesiti, amely nyilvánvalóan hasznos a társadalomnak."[10]

Makarenko – formailag Cooleyhoz hasonlóan – megkülönböztette az elsődleges és másodlagos közösségeket: a) elsődleges közösségen értette "az olyan közösséget, amelynek tagjai állandó baráti, ideológiai, munka- és életközösségben élnek." (Ilyenek az iskolai osztály, a család stb.); b) másodlagos vagy szélesebb közösségen értette az iskolát, az üzemet, a katonai egységeket stb.[11]

A szovjet szociológiában és szociálpszichológiában (valamint a pedagógiában) számos irányban tovább kutatják a kiscsoportok és közösségek problémáit. Különösen a 60-as évek elejétől nagy figyelmet fordítanak az üzemi kollektivák vizsgálatára. Néhány fontosabb témakör: a kommunista brigádok összehasonlító vizsgálata; a brigádok tevékenységének függése a közöttük lévő kapcsolatoktól; a kiscsoportok tevékenységének hatékonyságával kapcsolatos vizsgálatok.[12] Hasonló irányu hazai kutatások is folynak a szocialista brigádokkal kapcsolatosan.

A marxista kiscsoportkutatások az utóbbi tiz évben fellendültek, de az eredmények mellett mind az empirikus vizsgálatokban mind az elméleti kutatómunkában még sok a tennivaló elsősorban a szocialista közösségi viszonyok sajátszerüségeinek a kutatásában. Fontos feladat a – sok tekintetben formális, de kétségkivül meglévő – azonosságokon tulmenően a lényeges tartalmi különbségek feltárása is a kapitalista és a szocialista társadalomban létező kiscsoportok között.

2. A kiscsoportok belső strukturája

Minden tartósan együttélő, dolgozó csoportnak sajátos belső strukturája van, amelynek ismerete és megértése a csoportvezetés számára nélkülözhetetlen. Ez nem más, mint a csoporttagok között az együttmüködés folyamán létrejött kapcsolatok rendszere.

A szociológiában kidolgoztak néhány olyan alapvető kategóriát, amelyek segitségével a kiscsoportok életének ismétlődő és jellemző vonásai, belső szerkezete jobban megismerhető. Ilyen kategóriák a "státus" és a "szerep".

A státusz fogalma

A státusz az egyénnek a csoporton belül a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, az ehhez szükséges jogokkal és kötelességekkel. A csoporton belüli hellyel – a státussal – függ össze, hogy ki milyen "szerepet" tölt ott be. A "szerep" szociológiában használt fogalma valóságos – a mindennapi életből is ismert – jelenség leirására szolgál. Nem azonos a szinpadi, megjátszott szereppel, bár egyes polgári szociológusok felfogásában ilyen tartalmat fejez ki. Az emberek viselkedésében bizony s rendszer, szabályszerüség van, s ennek következtében nagyjából és általában előre látható egy eseményre várható reakció. Ez a várható reakció nem más, mint egy meghatározott csoporton belül a személyek közötti szituációban a társadalom (a csoport) által "előirt", "elvárt" viselkedési mód. E viselkedési módok előirásait alapvetően a társadalmi viszonyok, az illető kicsoporthoz tartozók osztály- és réteghelyzete, érdekei határozzák meg, amelyeket a szokások és a hagyományok is rögzitenek. Bizonyos társadalmi pozíciókhoz, státuszokhoz "kollektiv viselkedési minták" tartoznak, amelyek megvalósitására az egyénnek törekednie kell.

A szerep fogalma

A szerep tehát a szociológia értelmezése szerint az egyénnek a csoportban betöltött helyéből fakadó viszonylag tartós, ismétlődő viselkedése, amelyet a társadalom és a csoport más tagjai elvárnak tőle, éppen ezért az egyén annak megvalósitására törekszik (ilyen pl. az orvosszerep, apaszerep, vezető szerep stb.)

A szerepelőirás csak a legfontosabb normákat tartalmazza, nem terjed ki minden részkérdésre. A legfontosabb előirásokon tul bizonyos eltéréseket enged. Egyes szerephatárokat törvény véd (pl. birói, tanitói szerep), másokat inkább társadalmi szokások, erkölcsök (pl. apa-, férjszerep).

Az egyén egyszerre többféle szerepet tölt be; igy pl. a munkahelyi közösségben vezető, a családon belül apa, szüleinek fia stb. De a szerep, illetve azok betöltési módja között a kiegyensulyozott embernél bizonyos összhangnak kell lennie. Ez az összhang azonban soha nem abszolut. A szociológia egyik fontos feladata éppen az, hogy feltárja a legfontosabb szerepkonfliktusokat. (Példa a különböző szerepek közötti konfliktusra: a társadalmi aktiva-, apaszerep; szerepen belüli konfliktusra: a tanitóval szemben az iskola és a diák elvárásai között ellentétek lehetnek.)

A csoport érdekei, céljai normái és értékei

A csoport helyzetéből fakadó tevékenysége közben kialakulnak a csoport normái, értékei, amelyek kifejezik a közös érdeket és célok ., amelyek betartását a csoport ellenőrzi, a tőlük való eltérést pedig "bünteti". Ezek a normák alakitják a csoport tagjainak reakcióit csoporton belül, de a csoporton kivüli magatartásra is hatnak. A csoport tagjainak csoporton belüli helyét befolyásolja, hogy milyen mértékben, milyen módon tudják képviselni ezeket a normákat. A normákkal való azonosulás több tényezőtől függ, amelyeknek a vizsgálata a szociológia feladata.

A státusz, a szerep és a normák ismerete segiti a csoport funkcionális kaposolataira épülő belső strukturájának feltárását.

A csoport érzelmi struktura

A funkcionális kötődések mellett a kiscsoporton belül nagy jelentőséggel birnak az érzelmi kapcsolatok. Ezek hálózata adja a csoport sajátos, un. "érzelmi struktura"t", amely elkülönülhet a csoport funkcionális szerkezetétől. Az érzelmi hatások azonban mindenképpen átszövik a csoport egész tevékenységét.[13]

A csoportstruktura szociológiai vizsgálata

A csoport strukturájának szociológiai vizsgálata mindenekelőtt az alábbi tényezőkre terjed ki:

a) A tagok funkció és előirt státusz szerinti helye a csoportban, valamint ezek tényleges megvalósulása. A munkahelyi kiscsoportok reális problémája pl., hogy az előirt státuszból eredő kapcsolatoktól eltérő folyamatok is érvényesülnek, s emiatt zavar következik be a csoport müködésében. A problémát növelheti a rokon- és ellenszenvkapcsolatok alakulása is, amelyek kutatása szintén fontos szociológiai (és szociálpszichológiai) feladat.

b) A kiscsoporton belüli (és a kiscsoportok közötti) kapcsolatok formái és alakzatai. E kapcsolatok lehetnek: kölcsönösek, többoldaluak, egyoldaluak, de

gyakori a kapcsolat nélküli, magányos csoporttag is. Egy kiscsoport működését jelentősen befolyásolja, hogy mely kapcsolatfajták jellemzők az adott csoportra s ezek milyen "alakzatot" mutatnak. Az eddigi vizsgálatok feltárták egy személy körül; több személy körül csoportosuló; egy-vagy több központu; központ nélküli alakzatot. Ahhoz, hogy a csoport életét, működését jobban megértsük, eredményesebben befolyásoljuk tevékenységét, ismerni kell a megvalósuló kapcsolatok formáját, belső struktúráját.[14]

c) A csoport-kapcsolatok alakulásában, erősségében szerepet játszó tényezők. A marxista szociológia elsősorban a csoport munkája, fejlődése szempontjából jelentős feladatokhoz kapcsolódó tényezőket elemzi, de figyelmet fordít azokra is, amelyek az érzelmi viszonyokat befolyásolják. Vizsgálja, hogy a csoporton belül kik alakítják leginkább a véleményeket, mire alapul ez a szerepük, milyen irányban befolyásolják a csoport tagjait stb. Ebből a szempontból fontos probléma, hogy mennyire képviseli a vezető a csoport érdekeit, célját, hogyan tudja megfelelően szervezni a tagok tevékenységét, milyen a vezetési stilusa, hogyan alakul a vezető és a tagok közötti érzelmi kötődés.

A szociológiai vizsgálatok igyekeznek feltárni – részben az eddig felsorolt tényezők elemzésével – a csoport integráltságát, fejlettségi fokát. A csoportok fejlettségét befolyásolja, hogy milyen szoros és rendszeres a tagok közötti érintkezés, mennyire esik egybe a kapcsolatok két (funkcionális és érzelmi) formája, mennyire jelentős a tagok egymásra gyakorolt hatása stb.

A szociológiai vizsgálatok kiterjednek a kiscsoportok magasabb fejlettségi fokának elérését, tényleges közösségé alakulását befolyásoló un. "csoport — kohéziós" (kohézió = összetartás) tényezőkre is. Ezeket elsősorban az alábbiakban szokták megjelölni: a közös cél, s az ennek érdekében végzett közös munka; a közös célban kifejeződő közös érdek: az együttes munka során felhalmozódó közös élmények, hagyományok, szokások; a vezetés stilusa és formája.

III. A szocializáció. A szocializációs folyamat lényege

1. A szocializációs folyamat jellemzése

A szocializáció fogalma

Az ember születése pillanatában még nem társadalmi lény, pusztán biológiai, fiziológiai adottságokkal rendelkezik ahhoz, hogy társadalmi lénnyé váljon. Az egyén emberré válását (személyiségének kifejlődését) az a társadalmi környezet határozza meg, amelyben él és tevékenykedik. Biológiai fejlődését is a közvetlen társadalmi környezet befolyásolja. Fokozatosan válik olyan egyénné, aki tagja az emberi közösségnek, képes részt venni a társadalmi munkamegosztásban, képes együttélni embertársaival. A szocializáció olyan objektiv folyamat, amelyben az egyén társadalmi lénnyé válik, magáévá teszi a társadalom felhalmozott értékeit, a már megszerzett és tárgyiasult ismereteket, tevékenységformákat, átörökit észlelési, gondolkodási módokat, viselkedési mintákat; és amely folyamatban kialakul az önálló személyiség.[15]

A szocializációban szerepet játszanak biológiai (veleszületett ösztönök, különböző reflexek, anatómiai tulajdonságok, élettani sajátosságok) és pszichikai elemek is (vérmérséklet, képesség, intelligencia, hajlam stb.) Az egyén fejlődésében örökletes biológiai, pszichikai strukturáknak is van szerepe,[16] de elsősorban és döntő mértékben a társadalmi körülmények hatnak rá.

A szocializáció fő periódusai

A szocializáció időszakát az egyén életében sokféleképpen periodizálják. Mindenképpen megállapitható azonban két fő szakasz:

a) A tulajdonképpeni társadalmasulás, a "felkészülés kora", amely a születéstől a felnőtté válásig tart. Ebben a szakaszban veszi át az egyén a családtól, iskolától, baráti csoportoktól, szomszédságtól, osztályától, nemzetétől a társadalmi értékeket, amelyek idővel meggyőződéssé, szokássá válnak, állandósulnak, és beépülnek a személyiségbe. Már vannak szociológiai vizsgálati eredmények a politikai szocializáció területén is. Pl. általános tapasztalat, hogy a kezdeti politikai orientációt a család adja. A gyermek veszi át érzelmi beállitottságok alapján a családtól a politikai nézeteket, véleményeket, még mielőtt mindezekről pontosabb ismeretei lennének. Az iskola és az ifjukor hatására, valamint a gyermek önállóságának növekedésével az eredeti politikai "örökség" módosul. Erősebbé válik az azonos koruak egymásra gyakorolt

politikai hatása. Felnőtt korra viszonylag stabilizálódik az egyén objektiv helyzete, s vele stabilizálódási tendencia mutatkozik a politikai beállitottságban is.

b) A kisebb módosulások időszaka. Az ember fejlődése, szocializációja sohasem teljesen befejezett, egész életén át tart. A felnőtt ember kialakult személyisége bizonyos foku önállóságot mutat a környezetével szemben a megtanult és magáévá tett szokások alapján, ezért ebben az időszakban a személyiség változásainak mértéke már kisebb. Ugyanakkor megmarad bizonyos "rugalmassága", alkalmazkodóképessége, ami a változások irányában hat. Minél sokrétübb volt a társadalmi hatás a gyermekkorban, annál rugalmasabb a felnőtt ember s könnyebben alkalmazkodik a környezet változásaihoz, annál inkább tud uj és uj társadalmi képességeket kimunkálni személyiségében. [17]

2. A szocializáció folyamatának társadalmi tényezői

A szocializáció folyamatának két fontos összetevője van, amelyek egymással kölcsönhatásban eredményezik a társadalmi ember kialakulását.

Az egyik tényező a társadalmi környezet, amely az egyén által elsajátitott társadalmi tevékenységformákat, az elődök és kortársak által felhalmozott tapasztalatokat, az objektiválódott társadalmi értékeket nyujtja.

A másik tényező az aktivan tevékenykedő egyén, aki tevékenysége során sajátitja el a társadalom által kinált anyagi és szellemi értékeket és emberi viszonyulásformákat.

A) A társadalmi környezet szerepe a szocializációban

A társadalmi környezet az a konkrét társadalmi viszonyrendszer, amely elsősorban a szükebb és tágabb közösségekben testesül meg az egyén számára, amelybe beleszületik, amelynek anyagi és szellemi kulturáját, szokásait, hagyományait magáévá kell tennie. Meg kell jegyezni, hogy a társadalmi értékek fogalma relativ. Ami az egyik osztály számára érték, a másik osztály számára esetleg nem az. A sokszor egymással ellentétes előjelü társadalmi értékek világában ellentétes hatások érik az egyént. Ezért igen fontos annak a vizsgálata, hogy a szocializáció folyamatában melyek a legfontosabb társadalmi hatások. Etekintetben kiemelkedő szerepük van a kiscsoportoknak, közülük is főként a családnak. A fejlődő egyént a szélesebb környezeti hatások – saját népének, osztályának, rétegének életfeltételei, törekvései, értékei – a kiscsoportok közvetitésével érik.

A környezet nevelő hatása

A környezet szerepe elsősorban abban a – széles értelemben vett – nevelő hatásban van, amellyel átadja a felhalmozott tudást. E folyamat alapja a tanulás, amelynek különböző formái egyaránt fontosak és együttesen érvényesülnek a szocializációs folyamatban.

a) Az egyik fő forma az utánzás. A környezeti hatás és annak befogadása az egyén által történhet tudatosan és öntudatlanul. Az élet döntések sorozatát igényli naponta az embertől, aki képtelen mindent tudatosan mérlegelni. Egyes reagálásai, cselekedetei automatikus utánzás utján jönnek létre. Az utánzás spontán tanulási folyamat, amelynek elsősorban a gyermeknél van jelentősége (pl. a gyermek utánozza a felnőttek viselkedését és ily módon tanulja meg a szükséges társadalmi magatar t), de a felnőtteknél is létezik (például egyes beosztottak sikeresen tevékenykedő főnöküket utánozzák; ezen az uton helyes és helytelen magatartást egyaránt magukévá tehetnek).

b) Az azonosulás ("identifikáció") többnyire a példakép követése, amikor a gyermek, az ifju igyekszik a kiválasztott példát részben vagy teljesen tudatosan utánozni, aszerint élni és viselkedni. Ez a tanulási forma is fontos átörökitő, magatartást alakitó mechanizmus és társadalmilag értékes, amennyiben a példakép pozitiv s az egyén adottságainak megfelel. De sok probléma is származhat belőle. Ilyen pl. a rossz példakép, amelynek eredményeként nem a társadalmilag szükséges és hasznos értékeket, viselkedési formákat veszi át az egyén. Előfordul az is, hogy a "példaképpel" való azonosulás a személyiség feladásához, kóros azonosuláshoz vezet.

c) A tanitás és a pedagógiai értelemben vett nevelés olyan céltudatos ráhatás, amellyel a környezetünkben élő emberek (elsősorban a szülők és a pedagógusok) ismereteket, viselkedési módokat adnak át. Ezek megtanulását ellenőrzik, megkövetelik, dicsérettel és büntetéssel késztetik. E formától elválaszthatatlan a társadalom egész oktatási-nevelési rendszere, ennek a rendszernek az ideológiai-politikai "töltése", azok az eszközök és módszerek, amelyek segitségével a társadalom az egyénekre való intenziv ráhatást megvalósitja (pl. a közvélemény befolyásolása, a jogi szabályok és törvények betartása stb.)

A környezet egyéniséget formáló hatása

A külső társadalmi környezetnek az ismeretek átadásán tul a másik szerepe az egyéniséget alakitó hatásában van. Az emberek tevékenységük során állandó kapcsolatban vannak egymással. Az egyik ember cselekedete érint másokat, akik valamilyen módon értelmezik azt a cselekedetet és ennek megfelelően reagálnak

rá. Minden tartósan együttélő csoportban kialakul ilyen kapcsolat az egyének között (interakció). A személyiség fejlődése közvetlenül az ilyen egyének közötti szituációban valósul meg.

Másokkal való kapcsolatban ismeri meg az egyén önmagát, alakul ki önismerete. Az önismeret az előfeltétele az önértékelésnek, amely a társadalmi magatartásban jelentős szerepet játszik. Az önismeret és önértékelés kialakulása egyben társadalmi értékek, normák átvételét is jelenti.

Másokkal való kapcsolatban, kölcsönhatásban képes az egyén saját viselkedését alakitani. Igy látja, mire hogyan reagál környezete, mit helyesel, milyen viselkedést ismételhet, melyiken kell változtatnia. A társadalmi környezet állandóan értékel: a meglevő társadalmi normák elfogadását, az annak megfelelő magatartást helyesli, jutalmazza, az eltérő magatartást elitéli, egyszóval bizonyos elvárásokat támaszt az egyénnel szemben. A társadalomnak ez az értékelő hatása igen jelentős. A helyeselt sikeres viselkedést az egyén ismétli, s az ismétlődő reagálási módok végül rögződnek, szokássá alakulnak, beépülnek (interiorizálódnak) a személyiségbe. Ilyen módon egy magatartási reakció, amely először csak a környezet "külső kényszerének" hatására jött létre, az egyén belső tulajdonságává válik, megszilárdul. A helyes társadalmi magatartás kialakitásában és vezérlésében a külső környezet mint állandó irányitó és ellenőrző közeg nélkülözhetetlen.

B) Az egyéni tevékenység szerepe a szocializációban

A szocializáció másik döntő tényezője az egyén csoportban (társadalmi közegben) végzett aktiv tevékenysége, mindenekelőtt a legjellemzőbb és legfontosabb emberi tevékenység, a munka, amelynek döntő szerepe van az egyén szocializációjában is.

Az aktiv elsajátitás szerepe

A szocializáció aktiv elsajátitási folyamat. Ahhoz, hogy az egyén társadalmi emberként éljen, el kell sajátitania a meglevő alapvető ismereteket, értékeket, meg kell tanulnia az "alkalmazkodást" a körülményekhez, a követelményekhez. Az alkalmazkodás a szocializáció elkerülhetetlen, de nem öncélu mozzanata.[18] Az ember a meglevő kulturát azért sajátitja el, hogy segitségével aktivan és eredményesen tevékenykedjen a társadalom és önmaga alakitásán. Maga is hozzájárul a társadalom értékeinek további gyarapitásához.

Az egyén aktiv tevékenysége révén veszi birtokába a társadalom felhalmozott tárgyiasult tapasztalatait, kulturáját. E tevékenységnek nem minden formájára jellemző a tárgyakkal való közvetlen érzéki kapcsolat.

A nyelv

A nyelv az a lényeges eszköz, amely általánositva tartalmazza az emberi tevékenység eredményeit és ezen keresztül kerül az emberiség társadalmi-történeti gyakorlatának leszürt tapasztalata az egyes emberhez. Az információ-átadás az átörökités fontos eszköze. Az ilyen módon megszerzett ismeretek azonban csak akkor válnak igazán az egyén sajátjává, ha azokat alkalmazni, használni is tudja. Ebben rejlik a gyakorlat nélkülözhetetlen szerepe.

A szerepelsajátitás

Az egyén, tevékenységét a társadalmi élet különböző területén és különböző minőségben végzi. Már szóltunk ezzel kapcsolatban a társadalmi szerepek szociológiai értelmezéséről. A különböző szerepek elsajátitása a szocializáció folyamatának is fontos eleme. Ezen az uton az egyén sokféle és bonyolult helyzetnek megfelelő komplex viselkedési módokat tud elsajátitani. Ez megkönnyiti és meggyorsitja társadalmi lénnyé alakulását.

A tevékenység állandó ösztönzői a különböző szükségletek s a rájuk épülő érdekek.

Az egyén aktivitásával kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a személyiség olyan sajátos "mechanizmus", amely megszüri, átalakitja, értelmezi a külső hatásokat. Ez utóbbiak az egyén már meglévő belső tulajdonságain (ismeretein, nézetein, érzelmi rendszerén stb.) aktuális lelki állapotán szüródnek át. E külső és belső tényezők együttesen határozzák meg az egyén reagálását adott helyzetre. Igy válik érthetővé, hogy ugyanaz a külső inger különböző embereknél más-más viselkedést eredményez. A külső környezetnek és az ember aktiv tevékenységének állandó kölcsönhatásában alakul ki a személyiség.

A társadalmi jelenségekben való eligazodáshoz, a társadalmi folyamatok tervezéséhez, irányitásához nem elég tehát az objektiv társadalmi környezetet ismerni, vizsgálni kell a magatartás alakulását a maga összetettségében a személyiség oldaláról is.

[1] A kis csoportok meghatározására a polgári és a marxista szociológiában is több kisérletet találunk. Ezek részletes ismertetését és kritikáját lásd: Kulcsár Kálmán, Az ember és társadalmi környezete. (Gondolat, 1969. 166-176. o.)

[2] A kiscsoportok általános meghatározását az egyes kiscsoportokra alkalmazva további ismérvekkel kell kiegészíteni. A szociológia sajátos feladata többek között a társadalomban ténylegesen létező kiscsoportok speciális ismérveinek tanulmányozása. A család például olyan speciális csoport, amelynek funkciói a nemek és generációk közötti viszony szabályozása, a munkaerő ujratermelése a család tagjainak anyagi kiszolgálása életfenntartásuk és kulturális igényeik kielégítése érdekében és a gyermeknevelés. E funkciók közül szociológiai szempontból különösen kiemelkedik az, hogy a család az emberek olyan elemi közössége, amely az utódok nevelésére, az egyén szocializálódására s a családtagok érzelmi életére alapvető hatást gyakorol. E funkciók ellátása tartja össze a családot. A családot mint kiscsoportot az jellemzi, hogy erős a tagok közötti érzelmi kapcsolat, nagy az összetartó erő. A család kettős jellegü, formális és informális elemekből áll. A házastársak általában szabadon választják egymást, a kapcsolatuk csak ezután veszi fel a házasság intézményesitett formáját. Nagy szerepe van a családon belül a szokásoknak is, mig a jogi, formális előirások jelentősége viszonylag kisebb.

[3] Meg kell jegyeznünk, hogy az egyén és a társadalom egésze között nem csupán a kiscsoportok közvetitésével jön létre kapcsolat. A makrokörnyezeti hatások a mai viszonyok között a fejlett információs és kommunikációs rendszer, továbbá a társadalom makrocsoportjainak erőteljes mobilitása stb. következtében közvetlenül is befolyásolják az egyén fejlődését.

[4] A Szovjetunióban az 1920-30-as években több számottevő – nemcsak szociológiai – törekvés volt megfigyelhető a kiscsoportkutatásban, amelyekből nálunk a legismertebbek Makarenko pedagógiai munkái.

[5] A formális csoportokat nevezik még "hivatalos" vagy "intézményesitett", az informálisat pedig "nem hivatalos" "nem formális" vagy "spontán" csoportnak is.

[6] Ch. Cooley: Social Organization. New York 1909.

[7] ld. Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. 91. o.

[8] ld. M. Petrusek: Szociometria. Bp. 1972. 72. o.

[9] ld. Pataki Ferenc: Makarenko élete és pedagógiája. Bp. 1966. 285. o. (Pataki könyvében részletesen elemzi Makarenko közösségelméletét és ennek jelentőségét a marxista szociológia számára.)

[10] Makarenko: A közösség. A csoportlélektan c. kötetben. Bp. 1969. 122. o.

[11] Makarenko Művei. 5 kötet. Bp. 1955. 149. o.

[12] E kutatásokról részletesen beszámol E.Sz.Kuzmin: A szociálpszichológia alapjai c. művében. Leningrád, 1967.

[13] Többek között ez az oka annak, hogy a kiscsoport-kutatásban a szociológia erősen támaszkodik a szociálpszichológiára. A szociálpszichológia – mint az elnevezés is jelzi – határtudomány a pszichológia és a szociológia között, amely az emberek csoportos viselkedésének pszichikus összetevőit és jellemzőit vizsgálja. Ezért a legtöbb olyan fogalom, amelyet a kiscsoportok szociológiai vizsgálatánál alkalmaznak, a szociálpszichológiában is használatos.

[14] A csoportkapcsolatok formáinak és alakzatainak kutatásában a szociológia igen sokféle empirikus módszert alkalmaz, amelyek közül itt megemlitjük a szociometriai eljárást. Ez Moreno nevéhez füződik, aki a csoportban kialakuló rokon- és ellenszenvkapcsolatok mérési technikáját dolgozta ki.

[15] A szocializáció (társadalmiasulás) rendkivül összetett probléma, amellyel egészében vagy bizonyos vonatkozásaival számos tudomány foglalkozik (igy pl. a filozófia, a szociálpszichológia, a pedagógia, a szociológia stb.) Szélesen értelmezve a szocializáció nem más, mint az emberré válás folyamata, amelyet vizsgálni kell történetileg (az emberi nem – a társadalom – kialakulása és fejlődése, a különböző társadalmak tipikus egyéneinek kialakulása és jellegzetességei stb.) és adott társadalmi-gazdasági alakulaton belül is (a társadalmi-gazdasági alakulat különböző szféráinak hatásai az emberi fejlődésre, az egyén szocializációjának fő tényezői stb.) A szociológia az egyéni szocializációs folyamatot ugy vizsgálja, hogy a konkrét osztály-, réteg,- és csoporthelyzetet elemezve feltárja azokat a társadalmi mechanizmusokat, amelyek a szocializációs folyamatra jellemzőek. A szocializációs folyamatban résztvevő elemeket Kuzmin nyomán sematikusan a következőképpen ábrázolhatjuk:

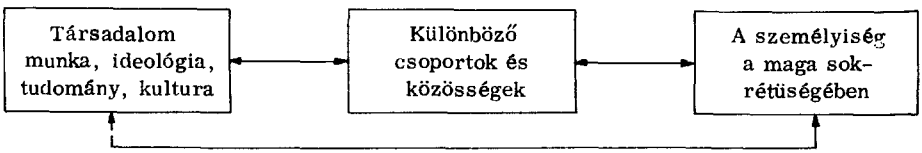

Ennek az összetett kölcsönhatásos folyamatnak a feltárásával a szociológia elsősorban a társadalom csoportviszonyai oldaláról foglalkozik.

[16] Az öröklött sturkturának és a társadalmi környezetnek az egyén fejlődésére gyakorolt hatását illetően két szélsőséges felfogás létezik: az egyik szerint tulajdonképpen mindenkiből minden lehet. Az egyén, születésckor, "tiszta lap", tetszés szerint nevelhető. Ez a külső környezet szerepét abszolutizálja. A másik szerint születéskor, sőt már a megtermékenyitéskor eldől, hogy kiből mi lesz. A kész testi és

lelki alkat meghatározza az egyén utját, magatartását, amelyen a környezet lényegében már nem változtat.

E témában számos vizsgálat folyt (legfontosabbak az ikerkutatások), amelyek bizonyitják, hogy a magatartás alakitásában van szerepe a biológiai-pszichikai öröklött tényezőknek, és hiba lenne ezeket figyelmen kivül hagyni, különösen a szociológiában, de a meghatározó tényezők a társadalomban zajlanak.

[17] L.Seve, francia marxista filozófus meggyőzően mutatja be a személyiség "idő-előtti stagnálásának" társadalmi-gazdasági forrásait a kapitalizmusban. Rámutat: a tőkés viszonyok magántulajdonosi-munkamegosztási rendszere vezet el oda, hogy a szükreszabott társadalmi kapcsolatok bizonyos társadalmi osztályok tagjai számára csak a személyiség kibontakozásának korlátozott formáit teszik lehetővé.
L.Seve: Marxizmus és személyiségelmélet. Kossuth, 1971.

[18] Fontos az alkalmazkodásnak a helyes értelmezése. A szocializáció megköveteli az egyéntől bizonyos társadalmi normák megtartását, a hozzájuk való alkalmazkodást. Aki erre nem képes, lehetetlenné válik, elpusztul. Nemcsak a biológiai alkalmazkodás létkérdés, hanem a társadalmi is. Ugyanakkor az egyén önálló személyiség, aki önállóságát (természetesen viszonylagos önállóságról van szó) az alkalmazkodásban is megtartja. A normális szocializációs folyamatban, az egészséges személyiség fejlődésében az alkalmazkodás és az önállóság összhangban van. Bármelyik egyoldalu eltulzása vagy feladása megzavarja a szocializálódást.

Ötödik fejezet

A TÁRSADALMI MOBILITÁS

I. A mobilitásról általában

1. A társadalmi mobilitás meghatározása és a mobilitás különböző formái

A mobilitás a társadalmi mozgás egyik fajtája

A mobilitás a társadalmi mozgás egyik fajtája, olyan változás, amely a társadalom tagjainak vagy egész csoportjainak a társadalmi helyzetében végbemegy. A mobilitás szükségszerű társadalmi folyamat, amely a társadalmi struktura dinamizmusát fejezi ki: az osztályok, a rétegek, az egyének mozgását, mozgási irányát és arányait, valamint a mozgásban közreható tényezőket. A mobilitás a társadalmi rétegek közötti viszonyokat alakító folyamat.

A mobilitás összetett társadalmi mozgás, hatása több irányu lehet: változik az egyes csoportok összetétele, létszáma, a többi csoporthoz való viszonya, uj csoportok alakulnak, mások megszünnek; de érinti a mobilitás az egyéneket is; változhat helyzetük az adott csoporton belül, vagy átkerülhetnek más csoportokba. A csoportok mozgása mindig egyének helyzetváltozását is magába foglalja.

A mobilitás fő irányai és formái

A mobilitásnak két fő iránya van: a) az un. horizontális ("vizszintes" irányu) mobilitás, amikor a mozgás azonos társadalmi makrocsoportokon belül történik; b) az un. vertikális ("függőleges" irányu) mobilitás, amikor változik a réteghelyzet.

A mobilitásnak különböző formái vannak:

– A rétegmobilitás vertikális irányu mozgás, amely magába foglalja uj csoportok alakulását, a régiek arányának változását, belső összetételük fejlődését, a rétegek közötti kapcsolatok módosulását stb.

– A területi mobilitás földrajzi térben való mozgást, lakóhelyváltozást foglal magába. Ezt a mozgást vándorlásnak (migrációnak) is nevezik.

– A szakmai mobilitás uj szakmák, szakmai csoportok kialakulását, régiek háttérbe szorulását és egyének szakmaváltoztatását jelöli.

– A munkahelyi mobilitás a munkahelyek közötti mozgást fejezi ki. A munkahelyi mobilitás kérdésével elsősorban a munka- és üzemszociológia foglalkozik.

– A területi, a szakmai és a munkahelyi mobilitás a horizontális irányu mozgás különböző fajtái.

A mobilitásformák összefüggése

A mobilitás különböző formái szorosan összefonódnak. A területi mobilitás általában együtt jár szakmaváltoztatással és rendszerint átrétegződést is jelent. Az átrétegződés pedig szükségszerüen megnöveli a területi és a szakmai mobilitást. A vizsgálati adatok tanusága szerint a munkahelyet változtatók egy részénél a mozgás egyben szakmai előrelépést vagy rétegváltást is jelentett. Pl. az állami iparban 1968. januártól 1969. szeptemberig munkahelyet változtató szakmunkások 16 %-a előzőleg betanitott munkás, a betanitott munkások 46 %-a pedig segédmunkás volt. A munkahelyet cserélő müszaki alkalmazottak 24 %-a előző munkahelyén munkásként dolgozott, s az ipari munkások 12 %-a a mezőgazdaságból került át. [1]

Csoport- és egyéni mobilitás

A mobilitás valamennyi formája vizsgálható csoportokkal és egyénekkel kapcsolatosan is. Az egyéni mobilitás elemzése is történhet generáción belül (un. intragenerációs mobilitás), amely ugyanannak az egyénnek az élete során bekövetkezett változásokra vonatkozik; és generációk között (un. intergenerációs mobilitás), amikor az utódoknak az elődökhöz viszonyitott helyzetváltozását vizsgáljuk. A generációk közötti mobilitás-vizsgálatok általában két generációra terjednek ki, de lehet három, sőt több nemzedéket is összehasonlitani.

2. A mobilitás és a szociális struktura kapcsolata

A mobilitás hatása a szociális strukturára

A szociális struktura a mobilitás folyamatában alakul és változik. Minden mobilitásforma hat a strukturára, de nem egyforma mértékben. A szociális strukturát leginkább a vertikális mobilitás, az un. átrétegződés, vagyis a csoportméretü mozgás befolyásolja. A rétegmobilitás alakitja a struktura egyes elemeit, ezek összetételét, változtatja az osztályok, rétegek közötti kapcsolatokat. Ily módon uj társadalmi helyzet alakulhat ki. A horizontális mobilitás is befolyásolja – bár nem alapvetően – a szociális strukturát. A városiasodás és az iparosodás körülményei között végbemenő

területi és szakmai mobilitás sajátosan alakitja az egyes rétegek belső helyzetét, a csoportok egymáshoz való viszonyát.

A mobilitás az egyénekre is jelentős hatással van. Nem csupán azokra, akiknek a személyi körülményei változnak, akik uj viszonyok közé kerülnek és uj feladatok megoldására kényszerülnek, hanem a társadalom valamennyi tagjára.

A tudományos társadalomirányitás megköveteli a mobilitás irányainak, méreteinek állandó elemzését és az eredmények ismeretét. A mobilitás konkrét társadalmi hatásának sokoldalu vizsgálata nélkülözhetetlen a politikai döntéseknél.

A mobilitás a kapitalizmusban és a szocializmusban

A mobilitás mint objektiv, szükségszerü társadalmi folyamat létezik a kapitalizmusban és a szocializmusban is. A társadalmi haladás nyilvánul meg benne, amely a társadalmi élet különböző területeinek kitüntetett irányu fejlődését tartalmazza – a mobilitás esetében a csoportviszonyok vonatkozásában. Az iparosodás, a technika széles körü fejlődése talaján kibontakozó mobilitás sok hasonlóságot mutat a két társadalmi rendszerben. De mivel a társadalmi haladás lényegéhez tartozik a technikán kivül a termelőerők egészének fejlettsége, a termelési viszonyok milyensége, a társadalom szervezettsége, politikai berendezkedése, szellemi életének szinvonala, – emiatt a mobilitás lefolyása, a mozgás iránya, nagysága és hatása jelentősen eltér egymástól a kapitalizmusban és a szocializmusban. A társadalmi haladás különböző módon valósul meg a két társadalmi-gazdasági alakulatban – s e különbség az osztályok, rétegek mozgásában, a csoportviszonyok fejlődésében is kifejeződik. A polgári szociológia felfogása e kérdésben is tükrözi általános társadalomszemléletének hibáit. Nem elemzi a mobilitás kapcsolatát a társadalom egészének lényegi fejlődésével, a társadalmi haladás törvényszerüségével, s a mobilitáson belül a hangsulyt az egyéni helyzetváltozásra teszi, amelyet alapvetően egyik pozicióból a másikba való mozgásnak tekint.[2]

II. A rétegmobilitás

1. Az átrétegződés mint a mobilitás sajátos formája

Az átrétegződés szerepe

Az átrétegződés az osztályok és rétegek mozgását jelenti, amelynek kiemelt szerepe van a mobilitás egyéb formáihoz képest. Ennek során megváltozhat a társadalom szociális strukturája, osztályok szünhetnek meg, uj rétegek alakulhatnak

ki, változik a csoportok egymáshoz viszonyított helyezete, kölcsönös kapcsolata. Ha a mozgás osztályszinten történik, osztálystruktura változást eredményez, ha rétegszinten, ugy "átrétegződik" a társadalom. Általában a rétegváltozás egyben osztályszerkezeti változással is jár és forditva.

A rétegmobilitás az egyén számára a csoporthelyzet változását jelenti, a csoporthelyzet pedig az a közvetlen objektiv társadalmi környezet, amely meghatározza a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét, alapvető érdekeit és végső soron meghatározza törekvéseit, magatartását, gondolkodását.

A rétegmobilitást befolyásoló tényezők

A rétegmobilitást befolyásoló társadalmi tényezőknek két nagy csoportja van:

a) A gazdaság fejlődése, a termelés növekedése, a technika alakulása, az iparosodás. Az ipar gyors fejlődése nagymértékben megnöveli a munkaerő-szükségletet, s uj foglalkozási struktura kialakulását igényli. Az ipar a mezőgazdaságból jelentős munkaerőt sziv fel. Nagyobb lesz a kereslet a szellemi munka iránt. Mindez megnöveli a mobilitást. A fejlett gazdasággal rendelkező országokat általában a nagy mobilitás jellemzi, amelynek irányát és arányát fő vonásokban a gazdasági szükségletek határozzák meg.

b) Az osztályok, rétegek mozgását jelentősen befolyásolják a társadalmi viszonyok. A gazdasági fejlődés a tőkés termelési viszonyok esetén is mobilitást eredményez, de a kapitalista társadalmi viszonyokra jellemző sajátos módon. Az osztályok közötti mozgás korlátozott. A szocialista társadalomban a közösségi tulajdonviszonyok alapján megvan az osztályok, rétegek közötti szabad mozgás elvi lehetősége. A szocialista társadalmi viszonyok közepette a gazdaság fejlődése is tervszerübben, tudatos szervezéssel, előkészitéssel történhet, ami kihat a mobilitásra is.

A rétegmobilitás hatása a szocialista társadalom fejlődésére

A rétegmobilitás hatása a szocialista társadalom fejlődésére alapvetően kedvező. A termelési struktura folytonos alakulása rugalmasságot követel a rétegződésben, igényli a csoportok megfelelő mobilitását. A szocialista társadalom magasabbrendüsége a kapitalizmussal szemben többek között éppen abban van, hogy a társadalmi rétegek között nincsenek merev válaszfalak, amelyek gátolnák az egyének szociális mozgását.

A mobilitás elősegiti a különböző rétegek helyzete közötti különbségeknek a csökkenését, s ezen az uton a társadalmi rétegek közeledése, a társadalmi egyenlőség is megvalósul.

A társadalom és az egyén érdeke egyaránt az, hogy mindenki képességei, adottságai szerint a számára legmegfelelőbb helyre kerüljön. E helynek a megtalálása is mobilitást igényel.

A mobilitás alapjában pozitiv tendenciáin kivül a szocializmusban felléphetnek negativ tendenciák is (például ha nem megfelelő a mozgás iránya, aránya, vagy ha az egyéni mobilitás társadalmi esélyei nagy egyenlőtlenséget mutatnak). A helyzetváltozás természetesen mindig nehéz az egyének számára. Általában nem zavartalan az uj rétegbe történő beilleszkedés. A mobilitás során várható vagy jelentkező feszültségek, konfliktusok feltárása, megoldásuk elősegitése többek között a szociológiának is egyik feladata.

2. Társadalmunk átrétegződésének jellemző vonásai

Ismeretesek a társadalmunkban végbement nagy társadalmi-gazdasági változások, amelyek a rétegmobilitásban is megnyilvánultak. Az elmult osztály- és rétegmozgásának eddigi tapasztalatait elemezve az alábbi jellemző vonásokat találjuk:

A mezőgazdaságból más ágazatok felé irányuló átrétegződés

Átrétegződés a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági társadalmi területek felé történt. Csökkent a mezőgazdaságban dolgozók létszáma és aránya. Igaz, a változások inkább foglalkozásokban következtek be, nem mindig jártak együtt lakóhely- és életmódváltozással. A mezőgazdaságtól való elszakadás nem fejeződött be, jelentős még a kétlakiak száma. E mozgás eredményeként is csökkent a távolság a parasztok és a munkások között. A mezőgazdaságban maradók társadalmi helyzete is megváltozott, feloldódott az a zártság, amely korábban jellemző volt a mezőgazdaságban dolgozókra.

Az átrétegződésnek ez a formája ezután is megmarad, de mig ezelőtt jellemzőbb volt a generáción belüli egyéni mobilitás, a jövőben inkább a mozgás generációk közötti formája várható, az öregek helyett kevesebb fiatal lép be a mezőgazdaságba. A várható mozgás méreteit mutatja, hogy a mezőgazdasági keresők jelenlegi 25,1%-os[3] aránya 1985-ig 15-16%-ra csökken.

A szellemi és fizikai munka arányváltozásai

Emelkedett a szellemi dolgozók létszáma, nőtt a szellemi munka részaránya a fizikaival szemben. A szellemi dolgozók körén belül jobban nőtt az irodai alkalmazottak részaránya. Bizonyos – pl. müszaki, gazdasági, egészségügyi – területeken abszolut mértékben nőtt a létszám, másutt inkább a végzett munka jellegében állott be változás, közelebb került egymáshoz a fizikai és a szellemi munka. A mozgásnak ez az iránya feltehetően a jövőben is megmarad, de még hosszu ideig számolni kell a fizikai munka – ezen belül a nehéz fizikai munka – jelenlétével.

A szolgáltatásban és a kereskedelemben dolgozók részaránya

Az egyes népgazdasági ágak közül jelentősen fejlődött a szolgáltatás és a kereskedelem, igy nagym .tékben emelkedett e területeken dolgozók aránya a nem mezőgazdasági fizikai munkásokon belül. Részarányuk – amelyhez a statisztikai kimutatások a közlekedés dolgozóit is hozzáveszik – megközeliti a mezőgazdaságban dolgozókét, s feltehetően tovább emelkedik. E területek sajátos munkakörülményeket, ebből fakadó érdekeket, életmódot is jelentenek s bizonyos sajátos magatartási vonásokat eredményezhetnek.

Ezeket a tendenciákat mutatja 10 évre vonatkozóan az alábbi táblázat:

Az aktiv keresők százalékos megoszlása népgazdasági ágak szerint[4]

	1960. év	1970. év
Ipar	28	37
Épitőipar	6	7
Mezőgazdaság, erdő-, vizgazdálkodás	39	26
Szállitás, hirközlés	6	7
Kereskedelem	6	8
Szolgáltatás	15	15
Fizikai dolgozó	83	74
Szellemi dolgozó	17	26

Meg kell még emliteni, hogy az egyes osztályokon, rétegeken belül jelentősen megnőtt a nyugdijasok száma. 1971-ben 5 021 800 aktiv kereső mellett 1 535 000 fő volt nyugdijas, járadékos. Tehát nagyjából három (3,27) aktiv keresőre jut egy nyugdijas[5] Az átlag-

életkor emelkedése nyomán a nyugdijasok aránya várhatóan tovább fog nőni. A nyugdijasokat alapvetően ahhoz az osztályhoz, réteghez soroljuk, ahova mint aktiv keresők tartoztak, de azon belül sajátos a helyzetük.

A rétegek egymáshoz viszonyitott helyzete

Megváltozott a rétegek egymáshoz viszonyitott helyzete. A mobilitás eredményeként a csoportok fő vonásokban közelebb kerültek egymáshoz. A közeledés elsősorban az alapvető, objektiv körülményekben következett be, a tulajdonviszonyok, a jövedelemszerzés módja stb. vonatkozásában. Ezek hatása – bár jóval kisebb mértékben – jelentkezik a tudat területén is. A rétegek között uj differenciálódás az alapvető gazdasági szférán kivül bontakozik ki. A lényegileg közös társadalmi helyzet talaján megvalósuló rétegmobilitás sajátosságát szemlélteti a rétegek származás szerinti összetétele, amely megmutatja, hogy mai társadalmi rétegeink honnan jöttek (ez az un. "belépési" mobilitás).

A háztartásfők származás szerinti összetétele[6]

Háztartásfő munkajelleg csoportja	A háztartásfő apjának munkajelleg csoportja			
	Vezető állásu, értelmiségi	Egyéb szellemi	Nem mezőgazdasági fizikai	Mezőgazdasági fizikai
Vezető állásu értelmiségi	15	20	39	26
Egyéb szellemi	6	18	49	27
Nem mezőgazdasági fizikai	1	3	44	52
Mezőgazdasági fizikai	-	1	9	90

A rétegek közeledését jelzi a rokonsági kapcsolatok alakulásának elemzése is. Ugyanabból a családból származó gyermekek különböző társadalmi rétegekbe kerültek, igy a rétegek a testvéri kapcsolatok utján is érintkeznek egymással. A jelenleg szellemi dolgozó háztartásfők 67 %-ának, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók 65 %-ának és a mezőgazdasági fizikaiak 64 %-ának van olyan testvére, aki más társadalmi réteghez tartozik.[7]

A rétegek közeledésének tendenciája a jövőben feltehetően még erőteljesebb lesz.

A "többlépcsős" és az "egylépcsős" mobilitás

Társadalmunk szocialista jellegü átalakulásával függ össze, hogy gyakori volt az un. "többlépcsős" mobilitás, amikor a mozgás egymástól távol eső rétegek között történt. A hatalomátvétel különösen megkövetelte, hogy hirtelen emeljen vezető szellemi beosztásba ipari vagy mezőgazdasági fizikai dolgozókat. Emiatt a szellemiek rétege is sajátos összetételü volt.

A mai helyzetben a mozgásnak ez a formája kevésbé gyakori, s nagyobb szerephez jut az un. "egylépcsős" mobilitás, amikor az apához viszonyitott helyzet egy fokkal változik. Már vannak bizonyos vizsgálatok, amelyek azt mutatják, hogy jellemző mértékben a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyerekeiből inkább segéd- és betanított munkás, a segéd- és betanitott munkáséból szakmunkás, a szakmunkáséból pedig technikus, mérnök, szellemi dolgozó lesz. A rétegek közötti mozgás a mezőgazdaságból általában először az épitőiparba, onnan az ipar más ágaiba történik.

Az egyéni mobilitás

Az egyéni mobilitás mindkét formája az elmult időszakban igen nagyméretü volt. A hatalomátvétel, az iparositás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az urbanizálódás jelentős egyéni szociális mozgást eredményezett. A generációk közötti mobilitás nagyságára jellemző, hogy a jelenleg vezető állásu értelmiségi dolgozók 85 %-a, az egyéb szellemiek 82 %-a, a nem mezőgazdasági fizikaiak 56 %-a változtatott társadalmi réteget apjához viszonyitva, tehát részese volt az intergenerációs mobilitásnak. A nagyarányu generáción belüli mozgás arányát mutatja, hogy a jelenlegi budapesti szellemi dolgozók kb. felének első kereső foglalkozása fizikai munka volt.

Az egyéni mobilitás lehetősége a jövőben is megmarad, társadalmunkban ezután sincs egy életre szó réteghez kötöttség, sőt, ahogy a társadalmi osztályok, rétegek közelednek egymáshoz, ugy válik elvileg könnyebbé a más rétegekbe kerülés. E nagy társadalmi lehetőség a szocialista társadalom egyik komoly eredménye. A mobilitás mérete azonban – különösen generáción belül – csökkenni fog, a nagy átalakulások után társadalmi strukturánk a viszonylagos stabilitás felé halad.

A szocialista társadalmi rendszer elvileg mindenki számára egyforma lehetőséget teremt az érvényesülésre. A gyakorlati tapasztalatok azonban mutatják, hogy vannak bizonyos korlátozó tényezők, amelyek a társadalmi különbségek további elmosódásával, a társadalmi egyenlőség továbbfejlődésével szemben hatnak, átörökitik a meglévő különbségeket.

3. A rétegmobilitás és a képzettségi szint kapcsolata

A szocialista társadalomban az egyén helyzetét egyre inkább alapvetően konkrét munkája és az ezzel összefüggő tényezők határozzák meg. A munkamegosztásban elfoglalt helyet jelentős mértékben – természetesen a termelőerők adott szinvonalát figyelembe véve – a képességek és a képzettség határozza meg. Etekintetben döntő szerepet játszik az iskola, amely egyben a mobilitásnak, a réteghelyzet változtatásának is egyik fő eszköze a szocialista társadalomban. Társadalmunkban az iskolába kerüléshez elvileg mindenki egyforma joggal, lehetőséggel rendelkezik. E lehetőségek érvényesülését azonban bizonyos tényezők gátolják, amelyeket fel kell tárni ahhoz, hogy csökkentsük vagy leküzdjük hatásukat, zavartalanná tegyük a társadalmi rétegek, egyének egészséges és szükséges mozgását.

Milyen tényezők befolyásolják a képzettség megszerzésének elvileg egyforma lehetőségét?

A szülők helyzetének hatása a továbbtanulásra

Mindenekelőtt a szülők helyzete befolyásolja a gyermekek továbbtanulását. A tények azt bizonyitják, hogy napjainkban, miután a nagyarányu rétegmozgások időszaka alapjában véve befejeződött, a fiatal generáció jelentős mértékben megőrzi az elődök társadalmi réteghelyzetét, holott vágyai s valószinüleg képességei is jobban eltérnek attól.

A szülők helyzetén belül elsősorban a gazdasági tényezőket kell megemliteni. Vannak olyan rétegek, amelyeken belül az egyes családok egy főre jutó jövedelme alacsony, s emiatt nehezen tudják nélkülözni a továbbtanuló gyermek kieső keresetét. Ezt a kiesést nem tudja teljesen pótolni az állami erőfeszités: az ösztöndij és a kollégiumi ellátás.

Az otthoni környezet különbségei is befolyásolják a továbbtanulást. Társadalmi csoportjaink általános kulturális szinvonala – minden eddigi közeledés mellett is – jelentős eltérést mutat. Az alacsonyabb kulturszinten álló családi környezet kisebb segitséget tud nyujtani a gyermeknek, aki emiatt hátrányosabb helyzetbe kerül. Az otthoni kulturális környezet különbségei már a korai gyermekkorban hatnak, s olyan hátrányokat alakitanak ki, amelyeket később az egyén már nem tud – vagy csak igen nehezen képes – pótolni. A lakásviszonyok különbségei is ilyen hatásuak. Egyes szociológiai vizsgálatok szerint az otthoni kulturális környezet még a harmadik generációban is érezteti hatását.

A szülők rétegének megfelelő értékrendszer szintén olyan befolyásoló tényező, amely a réteghelyzet átörökitése irányában hat. Pl. a szellemi dolgozók gyermekeiből sem akarnak fizikai dolgozót nevelni, mert ugy érzik, ezáltal veszitenének társadalmi presztizsükből.

A lakóhelyi környezet hatása a továbbtanulásra

A lakóhely különbségei még azonos rétegből származók esetében is jelentős eltéréseket okoznak a továbbtanulásban. Bár nagymértékben emelkedett a vidéki iskolák ellátottsága, szinvonala, országosan ez a szinvonal még az általános iskoláknál sem egységes. Előnyban vannak a budapestiek a vidékiek, a városiak a községiekkel szemben.

A beilleszkedési problémák és a továbbtanulás

Az uj rétegbe kerülők beilleszkedési problémái is viszszariasztanak másokat a továbbtanulástól. Statisztikai adatok bizonyitják, hogy az ujonnan szellemi dolgozókká lett rétegek iskolázottsági szinvonala – bár a rétegváltozás összekapcsolódott magasabb iskolai végzettséggel – mégis az átlagos alatt maradt. Az ebből származó feszültséget még fokozza, hogy a tényleges tudás elismerése sem zavartalan. A beiskolázás területén jelentkező problémák általánosan ismertek, s ezek megoldása csak hosszabb és többirányu fejlődés eredménye lehet.

A mobilitás az egyéntől is nagyfoku aktivitást kiván. A kvalifikáltabb munkakörökhöz több tudás, magasabb végzettség kell. Ennek megszerzése, az ujfajta követelmények teljesitése nem kis erőfeszitést kiván az egyénektől. Tehát a társadalom adta iskolázási, továbbtanulási lehetőségek mellett vizsgálni kell azt is, hogyan használják ki e lehetőségeket az egyes rétegek, milyen jellemző mobilitási törekvésekkel találkozunk.

III. A területi mobilitás

1. A területi mobilitás fő formái és irányai

A területi mobilitás okai korunkban

A mobilitásnak ez a formája a lakosság földrajzi helyzetében (térben) történő mozgását foglalja magába, amely elsősorban a munkakeresés, a munkahelyhez való közelebb kerülés érdekében történik. Korunkban világjelenség a lakosság nagy

területi mobilitása, amelynek oka mindenekelőtt a gazdaság fejlődésében rejlik. A szocialista társadalomban ez a fejlődés többnyire tervszerűen történik, az ipar területi elhelyezkedése a szocialista elveknek megfelelően alakul: fejlesztik az ország elmaradott részeit és feltárják a még kihasználatlan területeket. A mezőgazdaság gépesítése a munkaerő nagy tömegeit szabadítja fel. Az ipartelepítés, a mezőgazdaság technikával történő ellátása azonban adott időben nem egyenletesen érinti az ország minden részét. Ahol a gazdaság fejlődik, ott megnő a munkáskéz iránti igény, míg másutt esetleg munkaerőfelesleg mutatkozik. Ezek a folyamatok nagy tömegeket mozgatnak meg.

A területi mobilitás fő formái

A területi mozgásnak is több formája van:

a) Állandó áttelepülés. Lakóhelyváltozás végleges átköltözés utján.

b) Ideiglenes vándorlás. Az állandó lakás változatlan marad, a munkahelyhez közelköltözés átmeneti (albérlet, munkásszállás).

c) Ingázás. Naponta (esetleg ritkábban) munkahelyen kivüli területről legalább napi 1 1/2 óra utazás.

A végleges áttelepülés a faluból a város felé, a kisebb településekből a nagyobbak felé történik. Ezek a területi mobilitás fő irányai. Hatására a falusi lakosság száma különösen 1960. után csökkent, amelynek az elvándorláson kivül az alacsony népszaporulat is oka volt.

A végleges áttelepülésnek korlátot szab a nagyobb települések és a városok lakáshelyzete. Ezért nagy tömegek kényszerülnek ingázásra. Ennek a méreteire jellemző, hogy az állami ipar munkásainak 36 %-a más helységből jár munkahelyére. Az átlagos utazási távolság 21,3 km (1969-es KSH adat). Budapesten és Pest megyében a keresők 40 %-a lakóhelyén kivül dolgozik, ez az arány az iparilag fejlett megyékben is eléri a 20-25 %-ot.

A területi mobilitás nem egyformán érint minden társadalmi réteget. Pl. az állami iparban dolgozó szakmunkások 33 %-a, a betanitottak 35,8 %-a és a segédmunkások 41,8 %-a dolgozik lakóhelyével nem azonos helységben.

A területi mobilitás irányiban és arányaiban a közeljövőben nem várható lényeges változás, mert a gazdaság munkaerő-szükségletének alakulását a lakóterületek fejlesztése nem tudja pontosan és azonos ütemben nyomon követni. Méreteit tekintve azonban már 1966-1970. között bizonyos lassu csökkenés mutatkozott. Ez idő alatt

1960-1965-höz viszonyitva 11 %-kal kevesebben változtattak állandó és 3 %-kal kevesebben ideiglenes lakóhelyet.

2. A területi mobilitás társadalmi hatásai

A területi mobilitás pozitiv következményei

A területi mobilitás társadalmi hatásai igen sokrétüek, amelyek közül szocialista társadalmi viszonyok között elsősorban a társadalom fejlődése szempontjából pozitiv következményeket kell kiemelni:

– Biztositja a népgazdaság és a társadalom egésze számára nélkülözhetetlen munkaerőt ott, ahol az területileg szükséges.

– Elősegiti a társadalmi rétegek közötti nivellálódást. A lakosság nagyfoku területi mozgása közvetiti a fejlettebb város és az ipar hatását a falu és a mezőgazdaság felé. Hozzájárul a falu lakosságának foglalkozási differenciálódásához, gyorsitja a városiasodás kibontakozását. Ez uton sokoldalu, uj kapcsolat alakul ki a különböző rétegek között.

– Hozzájárul a merev, hagyományos falusi értékrend felbomlásához. A területi mobilitás főként a kistelepüléseket érinti – ahol a legerősebbek a maradi szokások –; ezek aránya és népessége csökken, mert itt a legkevesebb a helyi munkaalkalom.

A területi mobilitás negativ hatásai

A területi mobilitás azonban a fejlődés irányába eső hatáson kivül jelentős társadalmi problémákat is felvet. Ezek közül a legfontosabbak:

– A fiatalabb korosztályok mozognak elsősorban, ők változtatnak inkább lakóhelyet vagy vállalják a napi utazás fáradalmait. Emiatt a kevésbé mobil rétegekben és a falvakban jelentős az elöregedés, csökken a népszaporulat, s a fiatalok közül is főként a férfiak hagyják el – véglegesen vagy ideiglenesen – a falut.

– A területi mobilitással együttjár az élet- és munkakörülmények változása, amelyekhez alkalmazkodni kell. Ez az alkalmazkodási igény komoly egyéni és társadalmi problémákat okozhat. A körülmények változása azonban nem egyformán jelentkezik a vándorlás különböző formáiban. A végleges áttelepülésnél a változás hirtelen következik be, általában azután, hogy az áttelepülő egyén – rendszerint családjával együtt – elhatározta, hogy véglegesen szakit eddigi munkájával, lakóhelyével, s számol ekközben bizonyos nehézségekkel. Ez esetben nagyobb az egyénekben a beilleszkedési készség, amely gyorsitja és általában meg is könnyiti az uj körülményekhez való alkalmazkodást.

– Nagyobb problémát jelent az ideiglenes vándorlás. A vándorlók jelentős része (főként az idénymunkások) a kialakuló uj állapotot átmenetinek tartja. Nem mond le a mezőgazdasági munkáról, a falut tekinti ténylegesen a magáénak, inkább ennek szokás- és életrendjével azonosul. Ugyanakkor érzi az ipari munka, a városi élet mindennapos hatását is. Ez a kettős helyzet a belőle fakadó bizonytalanság, a labilis életmód állandó feszültséget okoz, neheziti az uj viszonyokhoz való alkalmazkodást. Sok ilyen emberben könnyebben talajra talál a társadalmi normáktól eltérő (deviáns) magatartás. Kisebb problémát jelent a változás azoknál, akiknél a végleges lakóhelyváltoztatás csak lakáskérdés. Az életkörülmények miatt azonban bennük is sajátos igények, elvárások alakulnak ki a munkával, a munkahellyel szemben. Nagyobb szerepet játszik a kollektiva, amely a családi kapcsolatokat is hivatott bizonyos mértékig pótolni.

– Az ingázók életkörülményei is igen sajátosak. A változás nem hirtelen következik be, emiatt kisebbek az adaptációs problémák. Fokozatosan alakul a város és az ipar hatása, részben a falu városiasodásán keresztül (amelyben e rétegnek is jelentős szerepe van). A problémát itt elsősorban a hosszu és kötött utazási idő jelenti, emellett kevés a lehetőség müvelődésre, a közösségi életre, az aktivitásra mind a munka-, mind a lakóhelyen. Az ingázók között is két csoport található, akik véglegesnek és akik átmenetinek tekintik a bejárást vagy az ipari munkát.

IV. A szakmai mobilitás

1. A szakmai mobilitás tartalma

A szakmai mobilitás mint a horizontális jellegü mobilitás egyik formája alapvetően a dolgozók képzettségében és beosztásában végbemenő mozgást foglalja magába, amely vizsgálható csoport- és egyéni szinten. Az előbbi a társadalom szakmai strukturájának adott helyzetét, fejlődésének irányait tárja fel, mig az utóbbi az egyének szakmai helyzetének, képzettségének alakulását mutatja. A szakmai csoportok mozgása a mobilitás e formájában is egyéni helyzetváltozásokkal összefüggésben történik.

A szakmai mobilitás és technikai fejlődés kapcsolata

A szakmai mobilitás elsősorban a technikai fejlődéshez kapcsolódik, amelynek hatása a következő fő irányokban jelentkezik:

– uj foglalkozási ágak, uj szakmák alakulása, a régiek egy része elsorvad, eltünik. Megváltozik a szakmák egymás közötti aránya;

– növekszik az általános és a szakképzettség iránti igény a hagyományos és az uj szakmákban egyaránt;

– emelkedik a szakmunkásigény s még ennél is gyorsabban nő a szakmunkásoknál magasabb képzettségüek aránya.

Amennyiben a szakmai mobilitás a növeknő technikai igényeknek megfelelően alakul, szükséges és hasznos, de negativ előjelü, ha nem esik egybe a társadalmi követelményekkel. A negativ tendenciák fő okai a következők: bizonyos szakmákban a munkaerőkeresletet meghaladó képzés (emiatt a végzettek egy része kénytelen más szakmákban elhelyezkedni); az iskolák nem megfelelő telepitése, amikor az iskola és a munkaerő-szükséglet földrajzilag távol esik egymástól, a végzők nem vállalják a költözést, inkább szakmán kivül helyezkednek el; bizonyos szakmákban az átlagosnál kedvezőtlenebbek a munkakörülmények és a fizetések, ami a pálya elhagyására ösztönöz; a pályaválasztás hiányosságaiból fakadó elhamarkodott döntések; a nem megfelelő szinvonalu képzés, amely nem ad elég szilárd alapot a követelmények szerinti munkához. Ezek a hiányosságok jelenleg nálunk is komoly problémákat okoznak, fölöslegesen növelik a szakmai mobilitást.

2. Társadalmunk szakmai mobilitásának várható tendenciái[8]

A szakmai struktura változásai

A szakmai struktura tervezett változásait szemlélteti az alábbi táblázat:

	1965		1980	
Müszaki szakember	4,2		5,9	
Mezőgazdasági szakember	1,5		1,6	
Gazdasági és ügyviteli szakmeber	8,4		8,9	
Pedagógusok	2,0		2,2	
Egészségügyi szakemberek	1,7		3,0	
Jogászok	0,3		0,4	
Egyéb szakemberek	1,8		1,8	
Nem fizikai összesen		19,9		23,8
Szakmunkások	18,7		24,9	
Betanitott és segédmunkások	61,4		51,3	
Fizikai összesen		80,1		76,2
		100,0		100,0

A szakmai változások mögött képzettségi különbségek is vannak, s együttesen a mozgás alábbi főbb irányait adják:

– Nő a tulnyomóan szellemi munkát végzők részaránya, és csökken a nagyobbrészt csak fizikait végzőké.

– A felsőfoku végzettségü szakemberek között a korábbi tendenciáktól eltérően kisebb mértékben emelkedik az egyetemet végzettek és nagyobb mértékben emelkedik a főiskolát végzettek száma. Különösen bővül a középfoku végzettséggel rendelkezők köre, elsősorban a mezőgazdaságban, az ügyvitelben.

– Felére, harmadára csökken a megfelelő végzettséggel nem rendelkezők száma.

– Általában nő a magasabb szakképzettséget követelő munkahelyek aránya a népgazdaság minden területén. Pl. a mezőgazdaságban foglalkoztatottak között az állattenyésztésben dolgozók aránya 1985-ben megközeliti a növénytermelésben és a kertészetben dolgozókét. A szakmunkások aránya emelkedik, a betanitott és a segédmunkásoké pedig csökken.

A szakmai követelmények növekedése

A technikai fejlődés hatására tehát állandóan változnak – általában a növekedés irányában – a képzettség, a szaktudás iránti követelmények. Emiatt nő a képzési idő, és meggyorsul a szerzett ismeretek "avulási ideje". A fejlett ipari országokban ez az idő már 10 év alatt van, bizonyos szakmákban ennél is jóval rövidebb. A megfelelő szakmai munkához s a szakmai mobilitáshoz állandó továbbképzésre van szükség, amelynek megvalósitása komoly társadalmi feladat. Az egyik legfontosabb tennivaló, hogy a dolgozókban olyan igényt és aktivitást alakitsunk ki, amely biztositja a korábban szerzett szaktudás időnkénti felfrissitést. El kell érni, hogy a szakmai kultura megfeleljen a technikai haladás gyors ütemének és szintjének. Az eddigi vizsgálati tapasztalatok bizonyitják, hogy azok a dolgozók, akik önképzést folytatnak, szakmailag rugalmasabbak, s általában a fejlettebb szakmákban tevékenykednek.

A szakmai fejlődésnek természetesen az egyének hozzáállásán, magatartásán tul egy sor egyéb – objektiv és szubjektiv – feltétele is van. Ilyen pl. a kellő szabad idő, a vezetők magatartása, a tanulás szervezeti keretei stb. A szociológia vizsgálja az egyes társadalmi rétegek szakmai magatartását, az aktivitást befolyásoló tényezőket, hogy hozzásegitse a vezetést a legfőbb tennivalók megtalálásához.

A megfelelő szakmai mozgás az oktatott tananyaggal szemben fokozott igénnyel lép fel. A szakmaváltoztatást többoldalu képzéssel lehet elősegiteni, mert minél spe-

ciálisabb az oktatás, annál nehezebb más szakterületre menni, ha a foglalkozási struktura alakul. Tehát a képzésnek mindenekelőtt olyan rugalmas alapot kell adnia, amely felkészit rokon- vagy uj szakmákra is. Az ilyen szaktudás megkönnyiti az egyének és a társadalom számára az uj, növekvő követelményekhez való alkalmazkodást, növeli a dolgozók biztonságérzetét.

A szakmai mobilitás során adódhatnak olyan csoportok, amelyek az általános fejlődésben lemaradnak, valamilyen ok miatt nem birnak a követelményekkel lépést tartani. Ilyen probléma jelentkezik pl. az idősebb korosztályoknál. Társadalmi beilleszkedésükre a szocialista társadalomnak fokozott gondot kell forditania.

[1] KSH Időszaki Közlemények. 1971. 103.

[2] A polgári szociológia mobilitás-felfogásának részletes leírását lásd Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése c. művében. (Akadémiai Kiadó 1966.)

[3] 1972. I. negyedében. KSH. A népgazdaság munkaerőmérlege.

[4] KSH jelentés. Megjelent a Statisztikai Szemle 1971. 4. számában.

[5] A KSH adatai alapján.

[6] A mobilitás vizsgálatát a KSH Népességtudományi Kutató Csoportja végezte – a szocialista országok között először – 1962-1963-ban országos reprezentativ mintán. Bár a vizsgálat óta a magyar társadalomban nem kis jelentőségü, a mobilitásra is ható változások mentek végbe, ezek az adatok mégis jól használhatók a társadalmi rétegek mozgásának elemzéséhez.

[7] Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. KJK. 1969. 42. táblázat alapján számitva.

[8] Az Orszgáos Tervhivatal adatai alapján, amelynek feldolgozott anyagát lásd Kiss Á. – Timár J.: Szakemberellátás – munkaerőstruktura. Társadalmi Szemle, 1970. 6.

Hatodik fejezet

A HELYI TÁRSADALMI KÖRNYEZET

I. A település és a társadalom

A társadalmi csoportok és az egyének életében alapvető jelentőségü a helyi társadalmi környezet. Egyrészt, mert ez képezi az élet azon kereteit, szinterét, ahol az egyén kielégitheti szükségleteit és kiépitheti emberi kapcsolatait, másrészt, mert a helyi társadalmi környezet a kiscsoportok és az egyén számára szinte magát a társadalmat jelenti.[1]

Korunk átfogó jelensége az urbanizáció, mely a helyi társadalmi környezetet, az egyes települési formákat jellegükben, nagyságukban, strukturájukban módositja, átformálja. Régi korok idejétmult települési formái tünnek el véglegesen és adják át helyüket a modern kor szükségleteinek megfelelő uj települési tipusoknak. A városok hatalmas ütemü növekedése, a városiasodás kiterjedése nemcsak az élet kereteit, de a társadalmi élet tartalmát is megváltoztatja. Átalakulnak a város és a falu társadalmának mindennapi életkörülményei, érintkezési viszonyai; uj, eddig megközelithetetlen ismeretek válnak mindenki számára elérhetőkké.

Az urbanizáció nemcsak a városok növekedését, hanem az emberi magatartás, életmód, gondolkodás radikális változását is jelenti. De mint általában minden változás, az urbanizáció is magába foglal társadalmilag hasznos és káros jelenségeket egyaránt. Éppugy eredményezi az emberibb, kulturáltabb életmódot, a több és jobban felhasznált szabad időt, mint a bünözés, az öngyilkosság, a válások számának növekedését is.

A társadalom szabályozásának tudományos megalapozásához hozzátartozik a probléma szociológiai vizsgálata is.

1. A helyi társadalmi környezet fogalma

A helyi társadalmi környezet tartalmi jegyei

A helyi társadalmi környezet olyan települési, illetve lakóhely szerinti társadalmi egység, amelyben a település lakói bizonyos vonatkozásokban elhatárolódnak a társadalom többi tagjaitól és sajátos csoportot alkotnak, melynek jellemzői a következők:

a) A társadalom térbelileg települési formákba szerveződik, a települések a társadalom egy-egy területi egységét jelentik. A települések is tovább bonthatók kisebb lakóhely szerinti egységekre, melyekkel az egyén kapcsolata szorosabb, mint az egész településsel.

b) A munkamegosztás következtében a települések a társadalmon belül sajátos (ipari, mezőgazdasági, kulturális, képzési stb.) funkciókat gyakorolnak és így önálló funkcionális egységet alkotnak.

c) Az egyének és csoportok helyhezkötődése, a helyi társadalmi környezet fontos tartalmi jegye.

A helyhezkötődést sok tényező kölcsönhatása eredményezi, így:

- a lakóhely;
- a helyi ismeretek és helyi értékek;
- a helyi csoportkapcsolatok;
- a település és a lakás jellegének megfelelő életmódlehetőségek;
- az esetleges helyi munkahely, illetve annak lehetőségei.

A sajátos helyi csoport a következő tényezők alapján bontakozik ki:

a) A település társadalmon belüli funkciója sajátos tevékenységet és foglalkozási strukturát, majd e tényezőkből fakadó sajátos szükségleteket, célokat, érdekeket, tudati tényezőket eredményez.

b) A település mint ökológiai tényező az ott tevékenykedő emberek magatartásában közös vonásokat alakit ki.

Az ökológiai tényező jellegzetességei

Az ökológiai tényező a társadalmi (és helyi) gyakorlat produktuma. Az egymást követő nemzedékek tevékenységének a terméke, olyan objektivizációs rendszer, amely magába foglalja a gazdasági, társadalmi és ideológiai viszonyokat, a termelés szintjét és módját, a szellemi kulturát (normák, szokások, magatartási szabályok, értékek stb.) és az anyagi-tárgyi valóságot (a kommunális ellátottságot, a közlekedést,

a lakóházak fejlettségét, muzeumokat, iskolákat, üzleteket stb.) Ez az objektivációs rendszer olyan keretet nyujt az ott élő emberek számára, amelyből tevékenységük kiindul, amely befolyásolja magatartásukat és amelyet átalakithatnak. Az ökológiai tényező tehát egyrészt kifejezi a helyi csoport társadalmi jellemzőit, másrészt befolyásolja e sajátosságokat. A település mint ökológiai tényező és egy csoport viszonyát tehát a kölcsönös kapcsolat jellemzi. E specifikus területi csoport a társadalom osztály-, illetve rétegstrukturája szerinti különböző csoportokból tevődik össze.

A helyi társadalmi környezet tehát egyének, csoportok, anyagi és nem anyagi folyamatok és termékek kölcsönhatásainak olyan települési, illetve lakóhely szerinti rendszere, amelyekkel az egyén élete során kapcsolatba kerül (kerülhet) és amelyek hatnak (hathatnak) magatartására.

2. A társadalom és a település viszonya

A társadalom és a település (helyi környezet) viszonya a rész és az egész dialektikus kölcsönhatásával jellemezhető.

A társadalom hatása a településre

a) A társadalom településekre gyakorolt hatása abban fejeződik ki, hogy az utóbbiak magukon hordják az adott társadalmi-gazdasági alakulat tipikus tartalmi és formai jegyeit. Ez az egyes történelmi korok településeinek – az ókori városközösségeknek, a középkori városoknak, a modern társadalom gyárvárosainak, a hatalmas metropolisoknak összehasonlításakor is világossá válik. A különbségek mélyén az egyes társadalmak eltérő termelési módja – mint alapvető meghatározó huzódik meg. Miként a termelőerők adott fejlettségi szintjén létrejött munkamegosztás a város és falu különválását eredményezte, ugy a modern urbanizálódási folyamat is a társadalmi termelés nagyarányu fejlődésének és az indusztrializálódásnak a következménye.

A települési forma hatása a társadalomra

b) A települési forma visszahat a társadalom életére: egyrészt a lakók társadalmi-gazdasági tevékenysége révén, mivel a települések funkcionálisan kapcsolódnak a társadalom életéhez; másrészt a társadalom felé közvetitik Marx kifejezésével – a "munkaeszközök fegyvertárá"-nak, a földrajzi, gazdasági tényezőknek a hatását.

A helyi jellegü termelés, csere és elosztás elszigeteltségének megszünése és a (politikai, állami) szervezetek jelentőségének növekedése révén egyre inkább összekapcsolódik a helyi környezet élete a társadalommal.

A település és a társadalom viszonyának sokfélesége

Az egyes települések és a társadalom viszonya tartalmilag igen sokféle lehet. Vannak olyan települések, amelyek funkciójuk következtében szorosabban kapcsolódnak a társadalom egészéhez (pl. egy nagy ipari centrum), s ennek kapcsán a helyi folyamatokban nagyobb mértékben érvényesül az össztársadalom hatása, mig más településeknél ez a hatás jóval kisebb (tanyavilág). Mindez konkrétan mérhető a különböző települési tipusok lakóinak magatartasbeli különbségeiben (falusi, városi magatartás).

3. A helyi társadalmi környezet funkciói

A településbe való integrálódás

Az integráció az egyének, csoportok településhez – – mint objektiválódott rendszerhez – való viszonyát fejezi ki. E viszony magába foglal egyrészt valamely tevékenységet (településen belüli funkciót), másrészt elsajátitást (szabályokkal, értékekkel, normákkal való azonosulást). Az integráció abban fejeződik ki, hogy az egyén beilleszkedik a helyi közösség életébe. Ez a beilleszkedés egyben a társadalmi életben való részvételnek is fontos eleme.

A részvétel két fázisát különböztetjük meg: a) az objektiv fázist, amikor az egyén, a csoport objektiv helyzete és funkciója révén "spontánul" válik részévé a társadalomnak; b) a szubjektiv fázist, amikor az egyén, illetve a csoport objektiv helyzetének, érdekeinek felismerése révén azt tudatosan is vállalja és igy fokozza részvételét a társadalom folyamataiban. Az egyének, csoportok helyi környezethez való integrálódása alapján nyilik konkrét lehetőség az adott település és az össztársadalom funkcionális kapcsolatának megvalósitására.[2]

A szocializáció[3]

A helyi társadalmi környezet olyan szocializációs szintér, ahol az egyének mind az össztársadalom, mind pedig a makrocsoportok, (osztályok, rétegek), illetve a települési közösségek (szomszédság, negyed, település stb.) kivánalmait egyaránt elsajátithatják.

A magatartás szabályozása

A település sajátos magatartási formákat alakit ki.[4] Jónéhány polgári iskolával (chicagói iskola) szemben a marxista településszociológia a települést nem tekinti a magatartást végső soron meghatározó fő tényezőnek, hanem azon az álláspontón van, hogy csak a társadalmi folyamatok együttesének részeként, egyik elemeként fejti ki hatását.[5]

II. A települések fejlődésének tendenciái

1. Az urbanizáció mint társadalmi jelenség

Napjaink települési formáiban megfigyelhető változások az urbanizáció folyamatával jellemezhetők.

A modern városiasodás az iparosodás folyamatának következménye. Az urbanizációban világszinten fáziseltolódás tapasztalható, amely az iparosodás időben, térben és dinamikában jelentkező eltérésével magyarázható.[6]

Az urbanizáció fogalma

Az urbanizáció egyrészt azt jelenti, hogy bizonyos változások zajlanak le a települések rendszerében (hatalmas mértékben megnő a városok száma) szerkezetében (egy-egy településen belül uj részek alakulnak ki), nagyságában (növekedés), tárgyi felszereltségében (kommunális ellátás, uthálózat stb.). E változások tehát az anyagi-tárgyi környezetben zajlanak le. Ennek az "objektiv" folyamatnak a jelölésére alkalmazhatjuk a **városodás** kategóriáját.

Másrészt módosulások történnek a települések szellemi kulturájában (normák, értékek, szokások, magatartási szabályok stb.) is. Ennek a "szubjektiv" folyamatnak a kifejezésére pedig a **városiasodás** kategóriáját használhatjuk. Városodás és városiasodás (történetileg is) szorosan összekapcsolódó – a valóságban csak relative elválasztható – folyamatok.

Az urbanizáció jellemzői

a) Az urbanizált település sokrétü funkciója következtében differenciált foglalkozási strukturából áll. (Perspektivikusan a tudományos technikai forradalom hatására a nagyvárosokon belül növekedni fog a szellemi dolgozók, a vezetésben, irányitásban tevékenykedők és a kvalifikált szakmunkát végzők aránya.)

b) A település formális és informális kapcsolatai általában elválnak; – a tradicionális kis közösségekben általában jellemző ezek egybeesése. A formális kapcsolatok személyes, csaknem baráti jellege többé-kevésbé eltünik és elsősorban funkcionális marad.

A nem hivatalos kapcsolatok köre néhány kiscsoportra (tehát nem az egész település közösségére, hanem a baráti, családi, szomszédsági kapcsolatokra) koncentrálódik. E kapcsolatok tartalmukban minőségileg magas szinten állnak, mivel a helyi tényezők mellett a társadalmiak (ismeretek, értékek) is nagy hatást gyakorolnak. (A tradicionális közösségek elsősorban helyi tényezőkkel voltak jellemezhetők.)

c) Az urbanizációt jellemző kultura nemcsak valós információkat, szellemi értékeket, a valóságot kifejező normativákat jelent, hanem az emberek növekvő iskolai végzettségét, műveltségét, a fejlődés iránti igényét is.

d) Az urbanizált anyagi-tárgyi környezet objektive nagyobb lehetőséget teremt egy emberibb életmódhoz. Az urbanizációt jellemző munkahely és lakóhely szétválása hozzájárul egy racionálisabb tevékenységstruktura kialakításához. Az objektiv lehetőségek megfelelő kihasználása biztositék a szocialista társadalmak demokratikus gyakorlata és a növekvő müveltség.

e) A városi (anyagi, tárgyi) környezet, a kultura (értékek, normák, szabályozók) és az emberi kapcsolatok együttesen eredményezik a városi magatartást.

A települések urbanizáltsági szintje

Mivel az urbanizáció minden egyes települési formában (városon és falun egyaránt) jelentkezik, indokolt lesz az egyes települési formákat urbanizációs szintjük szerint is megkülönböztetni.

Ezt a megkülönböztetést a fentieken kivül még indokolja, hogy a város nem határolódik el élesen a környezetétől, egyrészt a település-struktura módosulásai (agglomerációk kialakulása), másrészt a város és környezete közötti szoros funkcionális kapcsolat miatt.

A települések urbanizáltsági szintje szerinti megkülönböztetésnél jelenlegi körülményeink között a következőket kell figyelembe venni:

Az iparosodás különböző tipusai és fáziseltolódása következtében még jelentős eltérések tapasztalhatók az egyes települések urbanizációs szintjében. Településrendszerünkben a legfejletlenebb települési forma (elmaradott kis község, tanya stb.) éppen ugy megtalálható, mint a fejlett nagyváros és világváros.

Az urbanizáció előretörése mellett településrendszerünkben még léteznek a tradicionális faluközösségekre jellemző szociális vonások,[7] amelyek következtében a falusi társadalom életmódja, érték- és normarendszere élesen elkülönül a városiétól, a társadalomban betöltött szerepeket illetően éles funkcionális eltávolodás tapasztalható. Az eltérések miatt indokolt a város és falu hagyományos megkülönböztetése.

2. A város szociális ismérvei

A szociológiai értelemben vett városi település jellemzői

Egy települést szociológiai értelemben a következő tényezők jelenléte alapján nevezünk városnak:

– a település a munkamegosztás fejlődésének hatására az emberi szükségletek társadalmi kielégítésének folyamatában – maga és környező vidéke, illetve az össztársadalom számára – önálló funkciót gyakorol;

– e funkcionális jellegre felépülő – a falusi társadalomra jellemző homogén struktúrától eltérő – differenciált társadalmi struktura, bonyolult emberi kapcsolatrendszer, amely eltérő magatartási formákkal jellemezhető;

– a városias életmód, amelynek fontos feltétele a település városias jellege (városias építkezés, közmüellátottság, lakóhely és munkahely különválása, szabad idő megfelelő kihasználásának lehetőségei);

– a lélekszám mint befolyásoló, de nem mint döntő tényező;

– földrajzi tényezők (egy vidék központja stb.).

A szociológiai értelemben vett város nem minden esetben város közigazgatásilag és a közigazgatásilag városnak nyilvánitott település gyakran nem város még szociológiai értelemben. Sőt, a városias és falusias jelleg egy településen belül, együtt is megtalálható.

A városi népesség számának és arányának növekedése

A modern városiasodás folyamata minden azt megelőző városképződéstől minőségileg eltérő jelenségeket eredményez. A jelenlegi városiasodást megelőző történelmi korok települési rendszerében a falu játszotta a fő szerepet, és a város csupán szigetszerü jelenség volt. Az urbanizáció hatására napjainkban a város válik a domináns települési formává. A települési formák ilyen átalakulása annak az eredménye, hogy a – főként nem mezőgazdasági tevékenységet végző – népesség az iparosodás következtében erősen koncentrálódott.[8]

A világ népessége a következő arányban található a városias településeken,

Ausztrália:	a lakosság	80 %-a
Észak-Amerika:	a lakosság	66 %-a
Nyugat-Európa:	a lakosság	50 %-a
Kelet-Európa:	a lakosság	40 %-a
Latin-Amerika:	a lakosság	40 %-a
Ázsia:	a lakosság	20 %-a
Afrika:	a lakosság	20 %-a
Nagy-Britannia:	a lakosság	85 %-a

(a világ legvárosiasabb országa)

Japán:	a lakosság	44 %-a
Magyarország:	a lakosság	50 %-a él

városias településeken.

A számok hatalmas fejlődésről tanuskodnak (az ókori Görögországban a lakosság 10 %-a lakott városban), de távolról sem fejeznek ki ideális urbanizált települési viszonyokat. Ugyanis a világ össznépességéhez viszonyitva a lakosságnak csak 30 %-a él városias településeken.

E koncentrálódás következtében egyes városok lélekszáma széditően megnövekedett és kialakultak a történelemben eddig ismeretlen nagyságu városok, a metropolisok. Igy például, mig az 1800-as években New Yorkban 63 ezer lakost számláltak, addig ez a szám 1900-ra 4 millióra, 1960-ra 10 millióra növekedett. 1975-re pedig 19 millió lakost jósolnak. 1960-ra a világon már 123 olyan nagyváros található, amelyek lélekszáma eléri az egymilliót, és 104 olyan város, ahol a lélekszám ezt meghaladja. Az un. mammutvárosokban (London, Moszkva, Sanghaj, Tokió, Kalkutta, New York, Chicago, Los Angeles) 5 millión felüli a lakosság.

A városi szerkezet változásai

Egy település társadalmon belüli funkciója, e funkció differenciáltsága az adott település belső szerkezetében is megjelenik. Minél összetettebb funkciókat lát el egy település, annál többrétü a település belső szerkezeti megoszlása is.

A nagyváros, mint a jövő települési formája társadalmi szerepénél fogva (az anyagi termelés és az információ-termelés centruma) rendkivül bonyolult belső strukturával jellemezhető.

Az ellátott, belső funkcióknak megfelelően a város térbelileg is strukturálódik, különböző – munkahelyi, lakóhelyi, kulturális, kereskedelmi stb. – övezetekre tagolódik.

Egy város fejlettsége övezeti strukturájának bonyolultságával is jellemezhető. A városok övezetekre tagolódásának folyamatát figyelhetjük meg alföldi városainkban, ahol bár az urbanizáció még elsősorban a város belső részeiben érezteti hatását, de a városhoz a környezetét alkotó vidék kezd övezetenként kapcsolódni.

A városi struktura változása két alapvető folyamatban zajlik le.

A szuburbanizáció és a konurbáció

A faluról, elmaradottabb vidéki településekről feláramló lakosság szoros gyürüvel vonja körül az erős vonzásközpontot jelentő ipari centrumokat. Azonban a hamarosan fellépő tulnépesedés megállitja a városcentrikus mozgási irányt és egy ellenkező – a város pereméhez irányuló – mobilitás veszi kezdetét.

Az uj mozgásirány több tényezőből fakad:

– Az iparosodás előrehaladásával párhuzamosan kiszélesednek a város funkciói (ipari, kereskedelmi, igazgatási, szórakoztatási, lakóhelyi stb.) amelyek a lakosság uj térbeli megoszlását eredményezik. (Megfigyelhető egy bizonyos tendencia arra vonatkozóan, hogy egy városrész funkciója és az ott lakók foglalkozási strukturája megegyezik. Ennek oka a csoportelvárásokon kivül a közlekedési problémákkal magyarázható.)

– Egy városrész funkciója nem változatlan.

A funkcióváltozás további népességmozgást eredményez. (Erre ad konkrét példát a a nyugati városok fejlődése, amikor a központi városrészekből az ipar és a kereskedelem behatolt az azt körülvevő lakónegyedekbe és a külső részekre szoritotta a lakosságot.)

– A közlekedés fejlődése is hozzájárul a munkahely és lakóhely szétválásához és igy a szuburbán városrészek kialakulásához.

– Az uthálózat kiépitése.

– A "belváros" válsága. Lényege, hogy a központi rész – épületeinek elhanyagolása következtében – fizikailag leromlik, tönkremegy, "slummosodik". A városmag leromlásának a legkülönbözőbb okai lehetnek, igy a kapitalista országok telekspekulációs politikája, gazdasági, pénzügyi nehézségek. A szocialista országokban elsősorban az égető lakáshiány (uj lakótelepek épitése) miatt nem valósitható meg a belső

részek felujitása. A fizikai leromlást tetézi a belső részek levegőtlensége, a levegő nagymértékü szennyezettsége (gondoljunk pl. a londoni ködkatasztrófára),[9] a szoros épitkezés, a terek hiánya, a szük utcák, s nem kielégitő mennyiségü napsütés, a közlekedés szédítő üteme, zaja. A peremkerületekre kiszoruló vagy kiözönlő lakosság kialakitja az un. alvóvárosokat (kertvárosok, lakótelepek stb.), melyek kizárólag lakóhelyként funkcionálnak. Ezek az alvóvárosok szintén magukkal hoznak szociológiai problémákat.[10]

A szuburbanizációs és konurbációs folyamatok hatására a város és környezete funkcionálisan, területileg, gazdaságilag és igazgatásilag egyre szorosabban egybekapcsolódik és egységes rendszert, un. nagyvárosi agglomerációt alkot.

A különböző mértékben urbanizált települések összefüggése rendkivül fontos társadalmilag:

Egyrészt, mert igy a város környezete szorosabban kapcsolódik a társadalmi folyamatokhoz, életviszonyaiban a helyi tényezők mellett nagyobb mértékben jelennek meg az össztársadalmi tényezők is.

Másrészt, mert nagyobb lehetőség támad a falu és város tradicionális különbségeinek felszámolásához, a városi életmód elterjedéséhez.

3. A falu szociológiai jellemzői

A tradicionális faluközösségek

A mai falu viszonyainak megértéséhez célszerü a tradicionális faluközösségek jellemzőiből kiindulni. Bár a jelenlegi falusi élet – mint ahogy már utaltunk rá –, alapvetően különbözik a hagyományostól, sok tradicionális vonás továbbélésével még jóideig számolnunk kell.

a) A hagyományos falusi közösséget elsősorban erős helyhezkötöttség jellemezte. Ennek oka főként az, hogy a falu szerepe önmaga reprodukálásában volt (helyi termelés, csere, elosztás, fogyasztás,) amely egyben a falunak a társadalommal szembeni zártságát is eredményezte. Az erős helyhezkötöttséget fokozta a helyi funkcióból fakadó helyi ismeretek, helyi információk kizárólagossága.

b) E közösségek tagjai több szempontból is homogének voltak. Homogén volt tevékenységük formája (mezőgazdasági), tárgya (föld) és foglalkozásuk jellege (paraszti munka).

c) A mult falujét nemcsak az jellemezte, hogy kizárólag paraszti gazdálkodást üző családokból tevődött össze, hanem a munkatevékenységnek csak a családi közösség adott keretet.

d) Az emberi kapcsolatok hosszantartóak, személyesek, közvetlenek, nem véletlenek és nem anonimok voltak.

e) A fenti tényezők erős közösséget és közösségi tudatot eredményeztek. (Természetesen az antagonisztikus osztálytársadalmakban e viszonyok mélyén is éles osztályellentmondások rejlettek.)

f) A közösség és az egyén viszonyának elemzése megmutatja az egyéni magatartás erősen helyi motivumok által irányitott jellegét, egyrészt az egész helyi társadalom közvéleménye, értékei stb., másrészt a családi, rokonsági, szomszédsági kötelékrendszer által.

A magatartás tulnyomórészt helyileg motivált jellege következtében igen gyenge a mobilitás is. (A geográfiai stabilitás is hozzájárul az erős közösség formálásához.)

Jelenleg a fentiekből még megtalálható a viszonylagos helyhezkötöttség, az emberi kapcsolatok tradicionális tipusa, az erősebb és relative zártabb közösség és a magatartás hagyományos irányitása.

A falu változásai

Az urbanizáció a hagyományosan zárt falusi települési forma szerkezetét is módositja.

Egyrészt a város területnövekedése vagy a város és falu között kialakult funkcionális viszony révén a falvak bekerülnek az egyes városok vonzáskörébe. A funkcionális kapcsolat hatását, annak erősségét jelzi, hogy a város vonzásába került falu menynyire veszti el zártságát, milyen mértékben válik egyre inkább a városi társadalom szerves részévé.[11]

Másrészt a vidéki ipartelepités, az országos szintü mobilitás megváltozott iránya, a falvak felé megindult vándorlás, a városias szerepek megjelenése, az urbanizáció hatására a falvak is növekszenek, sőt egyes községek területének összenövése is megfigyelhető. Ennek az objektiv – és az egyén számára hasznos – tendenciáknak tudatos fejlesztését fejezik ki az Épitésügyi Minisztérium és VÁTERV tervei, amelyek célja több községből álló, un. falukörzetek kialakitása, ahol a központi funkciókat a "főfalu" és az ott centralizálódó intézmények látnák el. A tervben több mint ezer ilyen körzet – főfalu – és 2500 mellékfalu szerepel.

A falu városiasodása az uj, formálódó életmódban is mérhető. A lezajlott változások, a társadalmi viszonyok átalakulására: a falu iparosodására, a szocialista mezőgazdaság kialakulására, a kulturális ellátottság növekedésére, a tömegkommunikációs eszközök elterjedésére, a közlekedés fejlődésére vezethetők vissza.

A falu jelentőségének megnövekedése

A falu jelentősége városiasodása következtében megnő: lakóinak egyre kulturáltabb életkeretet biztosit; lehetővé teszi a város közeledését a faluhoz; a város lakóinak hétvégi pihenőhelyet, "menekülési" lehetőséget ad a városi zsufoltságból. A városi lakosság falvakba irányuló mozgása s ezzel a városi lakosság népességen belüli arányának csökkenése számos országban aktuális jelenség. Ez a tény azért figyelemre méltó, mert a falvak (a vidék) urbanizálása által reális alternativa adódik a városi létből fakadó szociális problémák megoldására. A megoldás természetesen feltételezi, hogy a vidék őrizze meg "falusias" vonásait (a természethez való közelség, a csend, a tiszta levegő, a szabad tér). Egy ilyen települési forma jellegében, funkcionálásában "alvóvárosként" értelmezhető.

4. A tanya és perspektivái

A tanya és a mezőváros

A tanya – ahogyan Erdei Ferenc bizonyos ellenvetésekkel szemben hangsulyozza – funkcionális részét képezi a sajátosan magyar települési *formának*, a *mezővárosnak*, amelytől sem kialakulásában, sem fejlődésének bizonyos szakaszán nem választható el.

A tanyás mezőváros ugyanis szerves folytatása a honfoglaló magyarság kettős jellegü – egy városias belső és egy alkalmi tanyahelyként szolgáló külső – szállásrendszerének, amelyek egymással szoros funkcionális kapcsolatban álltak.

A tanya – mint a népességnövekedés és a lakosság növénytermesztésre való áttérése következtében kialakult települési forma – hosszu ideig övezetjelleggel kapcsolódott a városhoz; területén csak a termelés folyt, mig az itt dolgozók lakóhelye továbbra is a város maradt. A 19 században ez a különválás megszünik, a tanyás gazdák véglegesen kintrekednek a tanyán, elszakadnak a várostól, s ez átalakitja és hosszu időre meghatározza életmódjukat.

A tanya és a város viszonyának tendenciái

Napjainkban a tanyák és városok viszonyában két tendenciát figyelhetünk meg. Egyrészt tanui lehetünk a sok szempontból valóban idejétmult tanyarendszer bomlásának, felszámolódásának. Ez ugy zajlik le, hogy a tanyás gazdák az uj termelési forma és életforma hivó szavára otthagyják a már amugyis düledező tanyát és beköltöznek a városba. A tanyák felszámolását tudatos politika is támogatja, mely szorgalmazza a tanyasi lakosok falvakba települését, s ezzel urbanizáltabb életének kialakulását.

Másrészt ujra jelentkezik a város és a tanya funkcionális kapcsolata, de most a szerepek megcserélődtek. A kétlakiság hatására a belső tanyazóna lakosságának – elsősorban a családfőnek – a munkahelye a városi társadalmi munkaszervezetekbe tevődik át, és a tanyasi munka már másodlagos, inkább jövedelemkiegészitő szerepet játszik. [12] A tanya elsődlegesen mint lakóhely funkcionál. Sőt megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy az urbanizációs jelenségek kibontakozása következtében a várostól területileg nem tul messze elhelyezkedő, un. belső tanyazóna perspektivikusan a kertes jellegü települések képére formálódik.

III. A helyi társadalmi környezet szociológiai elemzése

A településszociológia kialakulása

Az indusztrializáció, a tradicionális faluközösségek felbomlása, a falu iparosodása, az agrárfejlődés adott iránya, a gyors átrétegződés, az uj falusi élet kialakulása, az urbanizáció egy sor olyan társadalmi jelenséget hozott felszinre, amelyek értelmezése szociológiai szemléletmód nélkül szinte lehetetlenné vált. A szakszociológia kibontakozását elősegitette az a tény is, hogy a 20. század elején az emberi magatartás determinánsainak kutatása során egyes polgári szociológusok (chicagoi iskola) eljutottak a településhez, mint a magatartást meghatározó tényezőhöz. Észrevették, hogy a különböző anyagi-tárgyi és kulturális környezet között különböző módon szerveződnek az emberi kapcsolatok, különböző csoport magatartási formák jelennek meg. Ezek eredményezték a település, a város- és falu-szociológia kialakulását. Konkrétan a következő problémák merültek fel:

Egyes korai polgári szociológiai teóriákban a településszociológiai problematika a város dezorganizációs jelenségeihez kapcsolódik. Ezekben az elméletekben – melyek

még ma is hatnak – a zárt faluközösségekből kikerült egyén magárahagyatva sodródik a város forgatagában és válik különböző bűncselekmények alanyává. A polgári gondolkodás az egyén ilyen mértékű kiszakadását a közösségből elsősorban a különböző társadalmi csoportokban, ezen belül az elsődleges – családi, baráti, szomszédsági, rokonsági – csoportokban lezajló felbomlási és átalakulási tedenciákkal látja igazolva.

A településszociológiai mai problémái

A városba került ember helyzete, személyiségének torzulásai, adaptációja szintén fontos kérdésként került előtérbe.[13] A városi ember nehézségeit fokozza a hatalmas forgalom, a balesetek ijesztő száma, a levegő, a szabad tér hiánya, a különböző pszichikai megbetegedések, amelyeket az öngyilkosságok számának hatalmas növekedése jelez. (Az öngyilkosság falun szintén az urbanizáció sajnálatos kísérőjelensége.)

A szociológusok keresik annak a magyarázatát is, hogy milyen tényezők hatására válnak egyes utcák, terek, sétányok, kávéházak, bisztrók lakóik kedvenc tartózkodási helyévé, és mások miért néptelenednek el.

E problémák feltárásának szükségletén tul a hazai településszociológiai vizsgálatok megindulása és gyors ütemü fejlődése azzal kapcsolható össze, hogy hazai várostervező, városfejlesztő szakembereink munkájukban nem nélkülözhetik a szociológiai jellegü információkat. A korszerü településtervezés, településfejlesztés képviselői felismerték, hogy tevékenységüknek társadalmi tartalma van, melynek emberi konzekvenciáit le kell vonniok.

A településszociológia problémáinak a megoldása érdekében a politikai, gazdasági vezetés rendkivül sokat tehet:

– megkönnyitheti az egyén adaptációs folyamatát a különböző társadalmi, politikai szervezetekbe való bevonásával,

– a közösségi lét kialakulását a különböző emberi kapcsolatok – a munkahelyi kapcsolatok, a helyi önkéntes szervezetek, a lakóbizottságok – tudatos fejlesztésével meggyorsithatja,

– a gyakorlati várospolitika segitségével valóban szocialista életkereteket alakithat ki.

A már lefolytatott, csupán néhány éves multra visszatekintő vizsgálatok még nem minden vonatkozásban kiforrottak, mégis elméleti és módszertani-technikai szempontból igen fontosak. Nemcsak azért, mert megpróbálnak a konkrét gyakorlati munka

során támadt aktuális, társadalmilag lényeges kérdésekre választ adni és ezzel a szakemberek tevékenységét eredményesebbé tenni, hanem azért is, mert lehetőséget teremtenek a további elemző, kutató tudományos munkára.

A továbbiakban – a már lezajlott vizsgálatok fényében – áttekintjük a településszociológia azon kikristályosodott kutatási pontjait, melyek a jelenlegi fejlettségi szinten a helyi társadalmi környezet szociológiai elemzésének fő vonalait képezik. [14]

1. A település társadalmi rétegződésének vizsgálata

A település szociális strukrurája

A település társadalmi strukturájának vizsgálata alapvető fontossággal bir. Az a tény, hogy milyen rétegeket vagy hogy e rétegek milyen arányát találhatjuk a vizsgált területen, döntően meghatározza az adott településen belül kialakuló életmódot, magatartásbeli, gondolkodási tipusokat. Éppen ezért szinte minden vizsgálat igyekszik feltárni a szóbanforgó település társadalmi szerkezetét. A kutatások felszinre hozták, hogy a társadalmi rétegződésben lakótelepeinken a jövedelmi viszonyok, a foglalkozási összetétel és az iskolai végzettség szempontjából pregnáns homogenizálódási folyamat zajlik le. Az uj városrészek elsősorban az értelmiség egyes rétegeinek lakóhelyei.

Ez a jelenség – bár egy sor más tényezőt is magába foglal – arra is fel kell hogy hivja a városépitő szakértők figyelmét, hogy az egyes társadalmi rétegek olyan elvárásokat, igényeket támasztanak lakóhelyükkel kapcsolatban, amelyek lehetővé teszik számukra a társadalmi strukturában elfoglalt helyüknek megfelelő, azt kifejező életmód megvalósitását.

A települések homogenizálódásának problémái

A homogenizálódási folyamat sok vonatkozásban problémákat rejt magában. Az értelmiségi rétegek koncentrálódása a modernebb városi életformát jelentő uj lakótelepeken a régebbi, már slummosodó tendenciát mutató városrészekben egy szintén homogenizálódott társadalmi szerkezetet eredményezhet, amely jórészt a társadalom fizikai, illetve kevésbé kvalifikált munkát végző rétegeiből tevődik össze. A társadalmi rétegek merev térbeli elkülönülése rétegkonfliktust eredményezhet, sőt, a legkülönbözőbb dezorganizációs jelenségeknek válhat melegágyává. (A marginális – szélsőséges – életmód számára is bizonyos homogén tipusu lakóhely nyujt kielégitő keretet.) Ezek kapcsán is nyilvánvaló, hogy a városépitészetnek komoly lehetőségei

és feladatai vannak abban, hogy megoldjon bizonyos társadalmi problémákat, illetőleg-meggátoljon nem kívánatos, negativ tendenciákat. Ha a szakemberek nem foglalkoznak e slummosodott részek városfejlesztési problémáival, megszilárditják az itt található rétegek hátrányos társadalmi helyzetét. Bár a szegregáció jelensége (rétegek elkülönülése) a szocialista országokban megközelitőleg sem olyan élesen vetődik fel, mint a kapitalista országokban, differenciáltabb kutatása városainkban és falvainkban is feltétlenül indokolt lenne. Egyes falusi településszociológiai vizsgálatok rámutatnak arra, hogy a települések térbeli elrendeződése multból ittmaradt társadalmi egyenlőtlenségeket tükröz. E probléma feltárása fontos előttünk álló feladat.

2. Település és társadalmi mobilitás

A területi mobilitásnak két fő formája van: a területek közötti és a területen belüli mozgások.

Területek közötti mozgások

A területek közötti mozgásokon belül hosszu időn keresztül különös jelentősége volt a falusi lakosság város felé irányuló mozgásának. A falu urbanizálódásának eredményeképpen a város felé irányuló elvágyódás csökken. A területek közötti mobilitás sokoldalu mozgató tényezőiből két érdekes településszociológiai vonatkozást emelünk ki. Számos szociológiai munka említést tesz arról, hogy a területek közötti mozgást serkenti, ha a különböző települési formákban hasonló urbanisztikai elvek alapján épitett lakórészek találhatók. Ugyanis az uj lakóhelynek a régivel való hasonlósága segiti az egyén adaptálódását. Ilyen lakótelepek hazánk különböző városaiban is találhatók. Figyelemre méltó jelenség az is, hogy a bevándoroltak sokszor nagyobb lakásszerzési esélyekkel rendelkeznek mint a helybéliek. [15]

Területen belüli mozgások

Néhány hazai vizsgálat igyekszik az egy-egy városon belüli mobilitás okait a városok övezetei által kinált életforma-változatokkal magyarázni, vagyis azzal, hogy az egyes városrészek fizikai életkeretei mely rétegek, milyen tipusu elvárásaival esnek egybe, s ez hogyan kapcsolódik a mobilitáshoz. A családszerkezet, a családi jövedelmek, a munkahely változása szintén eredményezheti a lakásigények változását és igy a mobilitást.

Sajátságos és egyben sajnálatos mozgást okozhat a lakáshiány is, amikor elsősorban fiatal házasok albérletből albérletbe vagy egyik szülő lakásából a másik szülő lakásába vándorolnak.

3. A települések szervezetei

A szervezetek problémája a településszociológiában

A településszociológia fontos feladata annak a feltárása, hogy a különböző szervezetek milyen hatást gyakorolnak egy adott település lakóinak a társadalmi életbe való bekapcsolására (hogyan fokozzák a településsel és a lakással szembeni elégedettséget, miként reagálnak a különböző szintü elvárásokra).

A településszociológia a szervezeteket két fő szempont alapján vizsgálja:

Egyrészt igyekszik feltárni a vizsgált települések közszolgáltatási, üzlethálózati, müvelődési stb. szervezetekkel való ellátottságát, az intézményesitettség fokát.

Másrészt kutatja – s erre helyezi a hangsulyt –, hogy milyen mértékben veszik igénybe a családok a szervezeti lehetőségeket.

Intézményesedés és önellátás a településen

A vizsgálatokban nem igazolódott az az elterjedt feltevés, hogy az intézményesedés növekedésével párhuzamosan csökken a családok önellátó tevékenysége. Sőt, bizonyos vonatkozásban növekvő tendenciát látunk az önellátásra és a befeléfordulásra. (Az uj lakótelepeken végzett felmérések szerint a családok a legtöbb háztartási teendőt maguk végzik el: 69 százalékuk naponta meleg ételt főz, 83 százalékuk sohasem veszi igénybe a mosodát, 94 százalékuk pedig maga takaritja a lakását.)

Sajnos e jelenség anyagi és tudati motivációinak feltárásán tul a vizsgálódások ma még nem terjednek ki a probléma szélesebb körü funkcionális elemzésére. Fontos lenne szociológiai eszközökkel feltárni a befeléfordulás kapcsolatát a meglévő szórakozási-kulturálódási-müvelődési szervezetek tényleges müködésével. Számos területen az okoz nehézséget, hogy nem megfelelő szinvonalon és módszerekkel dolgoznak a meglévő szervezetek.

4. Település és életmód

Napjaink fontos problémája, hogy az egyének életmódjában jelentős különbségeket találunk. Ezek megnyilvánulnak mind a tevékenységek összetételében, időarányaiban, mind pedig tartalmukban. Természetesen ez eltérő formában jelentkezik a különböző társadalmi rétegeknél, a társadalom kor és nem szerinti szerkezeti megoszlásában, és differenciálódik a települési struktura szerint is.

Mivel a lakáskérdés számos olyan jelenséget hoz felszinre, amely kivül esik a településszociológia tárgyán, kialakult a lakásszociológia önálló, de számos vonatkozásban a településszociológiára épülő szakágazata.

A település, a lakás és az életmód kapcsolata

Ezért képezte minden eddigi kutatás centrális problémakörét a település, a lakás és életmód összefüggéseinek feltárása.[16] Egzakt ismereteket kapunk arról, hogy a település és a lakás jellege hogyan határozza meg az életmódot és milyen életmódtipusok és tendenciák rajzolhatók fel ezek függvényében. Feltárják, hogy a szocialista társadalommal adekvát életmód formálásában központi szerepe van az uj lakótelepnek, mint az uj szocialista tipusu települési formának. "A modern épületekben, egészségesebb és jobban felszerelt lakásokban fiatalabb, müveltebb, igényesebb családok élnek, akiknek inkább életeleme a müvelődés, szórakozásuk differenciáltabb, közülük többen tanulnak és a szakképzettség rendszeres emelése, a társadalmi-politikai munka életstilusukká vált".[17] Akadnak vélemények, melyek nem ismerik el lakótelepeink szocialista jellegét. Álláspontjukat talán leginkább az un. befeléforduló, otthonülő – és igy nem szocialista – életmódtipussal látják igazolva. Véleményünk szerint az otthonülő életmód pozitiv vagy negativ voltát mindig a konkrét helyzet konkrét elemzése döntheti el. Hiszen emögött rejtőzhet erős és harmonikus családi élet, amely párosul a lakás keretei között zajló, nem tul széles baráti kapcsolattal; egy szinte minden erőt lekötő, személyiséget kiteljesitő alkotó tevékenységgel stb. De éppugy okozhatja a település urbanizációs fejletlensége vagy az egyén tudati, magatartásbeli hiányossága is. Az okok elemzése alapján mondhatunk majd véleményt arról, hogy tendenciájában mivé fejlődik ez az életforma, segiti-e vagy hátráltatja a szocialista társadalom kialakulását.

Vegyes tipusu életforma a falvakban

A falvakban az urbanizáció kisérőjelenségeként létrejövő un. kétlaki életforma is magán hordozza a befeléfordulás bizonyos ismérveit. A saját családi házra és kertre épülő életforma bizonyos zártságot eredményezhet. Erdei Ferenc, aki tanulmányozta ezt a jelenséget, rámutat emberi tartalmasságára és a szabad idő megfelelő kitöltésében játszott szerepére. Vita folyik abban a kérdésben, hogy a családi házas települési forma mennyiben szocialista jellegü. Ahhoz, hogy erről a kérdésről megalapozott véleményt mondjunk széles körü vizsgálatra lenne szükség.[18] Viszont a csa-

ládi házas települési forma iránt világszerte jelentkező igény mellett nem mehet el szótlanul sem a településszervezés, sem a szociológus.

Megjegyezzük, hogy a falvakban a vegyes tipusu életforma fennmaradását többek között a családi ház iránti rendkivül erős vágy eredményezi. A családi ház miatt maradnak sokan kint a tanyán vagy a falun.

A lakáshelyzet és az életmód

A lakáshelyzet hatása az életmódra:

A) A lakás urbanizációs szintje – tárgyi felszereltsége, kulturáltsága – feltétele az egyén kielégitő magán- és családi életének, regenerálódásának.

B) A lakás nagysága, belső beosztása – azon tul, hogy a társadalmi kapcsolatokat befolyásolja – meghatározza, hogy milyen tevékenységi formák alakulhatnak ki a lakás keretei között (alapvető létszükségletek kielégitése; az otthon vezetett háztartási tevékenység és annak nagysága; az otthon keretei között zajló munkatevékenység).

Az otthoni munkatevékenység következő főbb formáit különböztetjük meg:

Bizonyos értelmiségi rétegeknél a munkatevékenység kontinuitásával találkozunk, ahol a munka jellege, nagyságrendje, idő- és helybeli kötetlensége igényli a munkának az otthon kereteiben történő folytatását is. Ennek más tipusu megnyilvánulási formája, mikor anyagi ösztönzők által vezérelve folytatja az egyén munkáját otthon is (pl. fusizás, maszek munka vállalás).

A továbbképző munkatevékenység a szubjektiv törekvések, az egyén önmagával szemben támasztott magas foku igényeinek kifejezése.

A munkával való identifikáció hiánya, a képességek munkahelyi kihasználatlansága eredményezhet – az otthon kereteiben zajló – a hivatalos tevékenységtől, szakmától eltérő jellegü alkotó tevékenységet.

A munkatevékenység kizárólag az otthon kereteiben is realizálódhat, tehát a lakóhely egyben munkahely is lehet. (pl. bedolgozók, müvészek stb.).

C) A lakásnak mint fogyasztási cikknek a fogyasztási strukturára gyakorolt hatása. (A megtakaritó magatartást okozhatja a lakásra gyüjtés vagy a már megszerzett uj lakás berendezése, gépesitése.)

D) A családszerkezet – amely kapcsolódik a lakáshelyzethez – szintén életmódformáló tényező.

A lakóhelyi elégedettség

A kutatások feltárták, hogy a lakóhellyel és a lakással való elégedettség függ az egyén társadalmi helyzete, értékei, iskolai végzettsége, származásának földrajzi helye, életkora, a családok demográfiai szerkezete stb. által determinált elvárásainak jellegétől. Az elvárások igy adódó rendszerét össze kell hasonlitani az adott lakáshelyzettel, a település instrumentális adottságaival(közlekedési viszonyok, intézményesitettség foka, természeti adottságok), a lakás és a munkahely távolságával stb.

Ezek ismeretében kapunk képet a lakóhelyi elégedettségről, annak konkrét összetevőiről, fokáról. Az elégedettség legfontosabb feltételeként a vizsgálatok a lakás használati értékét, ezen belül is a lakás nagyságát jelölik meg.

Ennek ellenére a megfelelő lakás még nem vezet elégedettségre a család ökológiai helyzetével, hanem inkább az elégedetlenséget szünteti meg. Ezt bizonyitja, hogy a lakásváltoztatási szándék mélyén elsősorban a lakóhelyhez kapcsolódó értékitélet rejlik, sőt a városrész megitélése mintegy a motivátor szerepét tölti be az ökológiai helyzet alakitásában.

Egyes településszociológusok a városrendezést, a várospolitikát csupán az "adott" elvárásokra akarják alapozni. Ennek van racionális magva, hiszen a településsel, a lakóhellyel való elégedettség az elvárások és a lakóhely viszonyának függvénye. De az elvárásokat l e h e t é s k e l l is formálni. (Ha pl. a leromlott városrészek lakói jól érzik magukat lakóhelyükön, akkor ne épitsenek számukra uj, világos, napos negyedeket?!)

5. A település közösségformáló szerepe

A tradicionális falusi és a városi környezet hatása a közösségekre

A tradicionális falusi társadalomban tisztán megfigyelhető a helyi környezet társadalmi kapcsolatokat, magatartási formákat egységesen szabályozó ereje. A város, amely a falunál kevésbé integrálódott egység, differenciáltabb társadalmi strukturája következtében differenciáltabb magatartási normákat, kevésbé átfogó társadalmi kapcsolatokat és a közösségi élet kisebb egységeit foglalja magába. (A mai faluban is egyre inkább megjelennek ilyen tendenciák.)

E probléma a településszociológiában ugy merül fel, hogy mi jellemzi napjainkban ezeket a társadalmi kapcsolatokat, a kapcsolatok mely tipusa játssza a domináns szerepet, a kapcsolatok mennyiben "helyi" jellegüek, és általában a lakóhely milyen szepet játszik a közösség formálásában.

Egyes hazai vizsgálódások rámutatnak a rokoni, baráti kapcsolatok helyi koncentrálódásának tendenciáira. Ennek okai e kisebb csoportok lokális funkcionális elemzésének segitségével tárhatók fel. A lokális (helyi) funkciók bár az intézményesitettség következtében jelentős módosuláson mennek keresztül, még mindig igen komoly szerepet játszanak. Igy például az egyén szocializációjának folyamatában, a kölcsönös segitségnyujtásban, véleményformálásban, és nem utolsósorban az ujonnan jöttek adaptálódásának folyamatában, amelyek hatékonyságát a helyi közelség fokozhatja.

E funkciók természetesen bizonyos szükségletekre reagálnak, amelyek a társadalmi státusztól függően más és más nagyságrendben jelentkeznek, és igy más és más tipusu kapcsolat dominálását eredményezik. Mig a munkásosztály rétegeinél nagyobb jelentőséggel birnak a kölcsönös segélynyujtásra épülő rokoni-szomszédsági kapcsolatok, addig a szellemi dolgozóknál fokozottabb a jelentősége a baráti, illetve a rokoni kapcsolatoknak. Fontos lenne feltárni annak az érdekes jelenségnek az okait, amelyet több kutatás jelez, hogy a primér szervezeteken belül egyre inkább a rokoni kapcsolatok válnak vonatkozási csoporttá.

A városrészek zártsága és a szegregáció

Visszatérve a kapcsolatok helyi koncentrálódásának kérdésére, hangsulyozzuk annak hasznosságát. De felmerül egy olyan probléma, amely még további kutatást igényel, hogy ti. az egyes városrészek társadalmi kapcsolatok szempontjából való zártsága nem fogja-e erősiteni az övezetek szegregációs jelenségeit.

A település, a lakóhely nemcsak az által közösségformáló tényező, hogy magába foglal olyan nagyobb és kisebb csoportokat, amelyeket a települési csoport szintjén kialakult közös érdekek, szokások, magatartási módok egymáshoz kapcsolnak, hanem az által is, hogy intézményeivel, urbanisztikai kereteivel ezeket a kapcsolatokat kiszélesitheti. Igy a kulturális, müvelődési intézmények – nem beszélve a munkahelyek döntő fontosságáról – megannyi lehetőségek az emberi kapcsolatok fejlesztéséhez. Hazai vizsgálódásaink, de a nyugati országok kutatásai is rámutatnak arra, hogy az uj lakótelepek épitészei nem használják ki az urbanisztikai megoldásokban rejlő közösségteremtő erőt. A lakótelepekről hiányoznak a városcentrumok, a belső terek, mint kommunikációs központok, az üzletsorok, kirakatok, egy-egy lakótömb lakói számára készitett közös klubhelységek stb.

Ezek a problémák arra engednek következtetni – hangsulyozva az uj lakótelepek számos olyan előnyét, melyek az emberi élet jobbátételét eredményezik, hogy e települési forma urbanisztikai elvei bizonyos módositásra szorulnak.

6. Település és kommunikáció

A kommunikációnak mint integrációs tényezőnek alapvető jelentősége van a társadalmi életben. Az áramló információknak mintegy gyüjtőlencsei, sürüsödési pontjai a lakóhelyek.

Ez részben egy tudatosan irányitott folyamatnak az eredménye. Az információk a helyi hirszóró eszközök, kulturális (mozi, szinház), müvelődési (iskola, i. ismeret-terjesztés) intézmények tudatos müködtetése által jutnak el az egyénhez.

Ugyanakkor lezajlik egy spontán kommunikációs folyamat is, melynek interakciós bázisai a terek, az utcák, a parkok, az éttermek stb.

A lakás is fontos láncszeme a társadalmi információkapcsolatoknak, hiszen az információk egy része a lakásokban jut el az egyénhez, a tömegkommunikációs eszközök (rádió, tv) és az ott kialakuló emberi kapcsolatok révén.

7. Település és a helyi politika

A helyi politika fogalma — A helyi politika a területi párt-, állami és társadalmi szervek müködésében fejeződik ki. Alapvető feladata a fő politikai irányvonal és a helyi érdekek, helyi sajátosságok összeegyeztetésén alapuló politikai tevékenység.

Bár a helyi politika elsősorban a politikai szociológia módszereivel közelithető meg, településszociológiailag is vizsgálható:

a) Milyen csoportok, rétegek és azok milyen aránya található az adott településen? Mi jellemzi a csoportok, rétegek helyzetét és kapcsolatait? Vannak-e közöttük konfliktusok és milyen alternativ lehetőségek merülnek fel a konfliktusok megoldására?

b) Mennyiben tükrözi és képviseli a helyi politika a helyi érdekeket, véleményeket, érzelmeket, és hogyan formálja őket?

c) A döntések helyi jellege. A helyi szervek önállóságának növekedése, a döntések lebontása fontos tendencia napjainkban. A helyi önállóság növelésének egyik célja éppen a döntések helyességének fokozása. A döntések megalapozottságát növeli:

– az érdekelt félnek a döntésben való részvétele,

– a helyi ismeretek, helyi sajátosságok, helyi érdekek figyelembevétele a döntés során,

– a helyi vezetés és a lakosság tényleges lehetősége a döntésben való részvételre.

d) A politikai aktivitás problémái

A helyi társadalmi – politikai szervezetek és a politikai aktivitás

A helyi társadalmi-politikai szervezetek fontos tényezői lehetnek a politikai aktivitás formálásának. Tevékenységük hatékonyságát növeli – a helyi politikai szervezet és a munkahelyi politikai szervezet elválása esetén –, ha politikai munkájuk szorosan összekapcsolódik, ha támaszkodnak egymásra. A helyi és a munkahelyi politikai szervezet egybeesése (pl. a termelőszövetkezet pártszervezete egyben a falu pártszervezete is) esetén pedig feltétlenül indokolt nagy figyelmet szentelni a lakóhelyi politikai problémáknak és az ott található politikai erők mozgósításának. (Pl. a nem termelőszövetkezeti tagok, mivel a társadalmi munkaszervezetbe nem kerültek be, kevésbé érzékelik politikai érdekeiket.)

A különböző művelődési, oktatási intézményekben rejlő lehetőségek kihasználásán tul fokozottan ki kellene épiteni egy helyi politikai klubéletet, melynek megvalósitása talán elsősorban az ifjuságí klubok vonatkozásában időszerü. Ennek fontosságát és lehetőségét a következő jelenség támasztja alá. Minden település- és városrészben kirajzolódnak a fiatalság találkozó helyéül szolgáló kommunikációs éa integrációs bázisok (terek, utcasarkok, presszók stb.) Ma ezek gyakran a galeriképződésnek a helyei. Ezekre a csomópontokra lehetne az ifjuságí klubéletet épiteni, és fokozatosan politikai tartalommal megtölteni.

Külön vizsgálati téma annak megismerése, hogy a helyi társadalom mely rétegei fejtenek ki politikai tevékenységet, továbbá, hogy a politikai tevékenység függvénye-e a helyi hatalmi viszonyoknak. Igy fontos annak vizsgálata, hogy a politikai, közéleti tevékenységet végzők között milyen arányban találhatóak a helyi vezetők. Lényeges annak feltárása is, hogy van-e összefüggés az ismeretszint és a politikai munkavégzés között (gondoljunk arra, hogy falun még ma is a pedagógus réteg az, amely nagyobb közéleti aktivitást mutat).

A helyi társadalmi környezet problémakörét a települési formák egészének figyelembevételével fejtettük ki abból a meggondolásból, hogy a lezajló folyamatok általánosságban és tendenciájukban közösek. De hangsulyozzuk, hogy bár a tendenciák közösek, az egyes települési formák fejlettségi, urbanizálódottsági szintjében nagyok az eltérések. Ezek jelentős magatartásbeli, gondolkodásmódbeli különbségeket produkálnak.

[1] Ez természetesen nem egyezik meg az áruviszonyok egyetemessé válása előtti helyzettel, amikor a települési formák a gazdasági önellátás, a termelés, elosztás, fogyasztás helyi jellege miatt "abszolut" értelemben jelentették a társadalmat az egyén számára. Csupán azt fejezi ki, hogy a társadalmi információk, a társadalmi értékek, elvárások, anyagi javak, a közvetlen, helyi társadalmi környezetben válnak az egyén és csoport számára "kézzelfogható" valósággá.

[2] A mindennapi élet egy hierarchikus integrációs sémája, melyben a város azon szociológiai elemei jelennek meg, amelyek mind nagyobb egységbe, végül a társadalomba integrálják az egyént (vagy csoportot):

Egyén ⟶ család ⟶ közvetlen szomszédság ⟶ szomszédsági egység ⟶ városnegyed ⟶ város ⟶ agglomeráció ⟶ társadalom.

[3] A folyamat lényegéről lásd a jegyzet megfelelő részét.

[4] A kérdésről a probléma konkrét szociológiai közelitésében bővebben lesz szó.

[5] Néhány marxista beállitottságu polgári településszociológus is hasonló módon értelmezi a kérdést. Lásd: Manuel Castells: "La question urbaine" F. Maspero Páris, 1972.

[6] Az ipari forradalom bölcsője a XVII-XVIII. századi Nyugat-Európa volt.

– A XIX. században a folyamat kiterjed egész Európára, majd ezt követően Amerikára (amely gyors fejlődése következtében lehagyta Európát) és Óceániára. Ez a fejlődés viszont Dél-Amerikában és Kelet-Európában megreked.

– A szocialista társadalmi rend kialakulásával, az iparositási politikával Kelet-Európa felzárkózik a többi ország mellé.

– A harmadik világ iparosodása.

A kapitalista országok iparosodására a spontaneitás, a szocialista országokéra pedig a tervszerüség a jellemző, sőt jelentős különbség tapasztalható a két folyamat dinamikájában is. A kapitalista országok spontán és lassu fejlődésével szemben a szocialista országokra a tudatos irányitás és a gyors ütem jellemző.

A szocialista országok e rendkivül dinamikus iparosodása egy sor társadalmi problémát hoz felszinre, amelyek megoldása egyre sürgetőbbé válik.

Az urbanizáció fáziseltolódása nemcsak a város és a falu egységes és hagyományos tipusainak felbomlását jelenti, hanem egy nyugati, illetve keleti településfejlődés két fő tipusát is előirányozza, ahol az utóbbit az előbbitől többek között az előre mutató folyamatok tudatos fejlesztése és a negativ jelenségek tudatos kiküszöbölése különbözteti meg.

[7] Lásd a falura vonatkozó ismeretek között bővebben.

[8] Ez alól kivételt képez Latin-Amerika, ahol a városba özönlést elsősorban nem az iparosodás okozza, hanem az, hogy a lakosság a nyomor és éhezés elől kénytelen a városokba menekülni.

[9] Az utóbbi 4 évben nem tapasztalható.

[10] Megjegyezzük, hogy napjaink világvárosaiban megszünt a lakosság kifelé irányuló vándorlása. A mozgás ismét a városközpontok felé történik. Ennek oka, hogy az ipar teljesen behatolt a szuburbán településekre és megzavarta annak kizárólag lakóhelyi jellegét, sőt a levegő tisztaságát is. Ehhez hozzájárul az egyre fokozodó közlekedés csődje, s ennek következtében egyre nagyobb problémát jelent bejutni a városcentrumba vagy a munkahelyre.

[11] Erdei Ferenc "A város és vidéke" cimü munkájában utal arra, hogy mióta Algyő tevékenysége kapcsolódik az olajhoz és igy Szegedhez, egyre jobban elveszti autonomiáját.

[12] Ez nem jelenti azt, hogy a tanyarendszer már nem tölt be gazdaságilag szerepet. Mint háztáji gazdaság vagy mint a termelőszövetkezetek kiegészitő üzemrésze még nagymértékben szerepet játszik.

[13] Engels is foglalkozott a "Munkásosztály helyzete Angliában" cimü müvében a paraszti származásu munkások városon belüli elidegenedésének a problémájával, amely a tradicionális társadalmi kontroll alól való kikerülés hatására következett be.

[14] Megállapitásaink jórésze uj lakótelepeinkre vonatkozik, mivel az eddigi kutatásokat főként itt végezték.

[15] Ennek oka elsősorban a fejlődő települések nagy szakemberhiányával magyarázható.

[16] Az urbanizáció lényege a városias életmód, s ezt döntően a lakás települési helye és jellege határozza meg – mutat rá Erdei Ferenc.

[17] Szántó Miklós: Életmód, müvelődés, szabad idő. Akadémiai Kiadó Bp. 1967. 139. o.

[18] Ennek eldöntéséhez meg kell vizsgálni a családi házas települési mód (melynél sokan az individualista lakásmódot tartják problematikusnak) és a termelési, politikai, közéleti aktivitás, a müveltség, az értékrendszer stb. kapcsolatát.

(Irodalomjegyzékünk a fontosabb felhasznált munkákat öleli fel. Nem tartalmazza a klasszikusok müveit, az idegen nyelvü irodalmat, valamint számos olyan müvet, amelyet jegyzetünk megirásánál felhasználtunk ugyan, de nem közvetlenül. Az irodalomjegyzék hallgatóink tájékoztatására szolgál azokkal az irodalmakkal együtt, amelyeket kisebb jelentőségük miatt a jegyzékben nem tüntettünk fel, de lábjegyzetekben utalunk rájuk.)

Első fejezet

1. I. Sz. Kon: A szociológiai pozitivizmus (Kossuth Kiadó 1967.)

2. Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése (Akadémiai Kiadó 1966.)

3. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete (Gondolat Kiadó 1970.)

4. Kulcsár Kálmán: Szociológia. Egységes jegyzet (Tankönyvkiadó 1972.)

5. Molnár László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkcióiról (Társadalmi Szemle, 1968/12.)

6. Molnár László: A szociológia szerepe a politikai vezetésben (Pártélet 1969/3.)

7. Szovjet szociológia ma (Kossuth Kiadó 1971.)

8. J. Szczepanski: A szociológia alapjai (Kossuth Kiadó 1968.)

9. A. Zdravomiszlov: A szociológiai kutatások módszertani kérdései (Kossuth Kiadó 1972.)

Második fejezet

1. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa: A szociológiai felvétel módszerei (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1968.)

2. A. Zdravomiszlov: A szociológiai kutatások módszertana (Kossuth Kiadó 1973.)

3. Dr. Molnár László: A szociológiai kutatások társadalomszemléleti, metodológiai problémái. (Politikai Főiskola, jegyzet, 1970.)

4. Szelényi Iván: A szociológiai felvétel módszerei. (Politikai Főiskola, jegyzet, 1970.)

5. Modern polgári szociológia. Szöveggyüjtemény. I-V. köt. (Tankönyvkiadó 1964/68.)

6. Szociológia II. (Módszertani szöveggyüjtemény)

7. Fedor Béla: Szociológiai kutatás és gépi adatfeldolgozás (Politikai Főiskola, sokszorositás)

8 Hajtman Béla: Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára (Akadémiai Kiadó Bp. 1968.)

9. Köves-Párniczky: Általános statisztika. (Tankönyvkiadó 1964.)

Harmadik fejezet

1. Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról (Kossuth Kiadó 1968.)

2. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.)

3. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete (Gondolat Kiadó 1969.)

4. Wirth Ádám: Mi a társadalmi struktura? (Kossuth Kiadó 1972.)

5. Pest megye munkásai. (Társadalomtudományi Intézet 1971.)

6. A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. (Társadalomtudományi Intézet, 1971.)

Negyedik fejezet

1. Hiebsch-Vorweg: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába (Kossuth Kiadó 1964.)

2. I.Sz.Kon: Az én a társadalomban (Kossuth Kiadó 1968.)

3. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete (Gondolat Kiadó 1969.)

4. Pataki Ferenc: A kiscsoport elméleti problémái. Csoportlélektan (Gondolat Kiadó 1969.)

5. J.Szczepanszki: A szociológia alapjai (Kossuth Kiadó 1968.)

Ötödik fejezet

1. Andorka Rudolf: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. II. (KSH Népességtudományi Kutató Intézet 30. sz. kiadványa)

2. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.)

3. Gazsó Ferenc: Mobilitás és iskola (Társadalomtudományi Intézet, 1971.)

4. M.Ivanova: A müszaki haladás és a szakemberképzés (Szocialiszticseszkij Trud, 1968/3.)

5. Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései (Korszerü statisztikai törekvések Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1968.)

6. Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése (Akadémiai Kiadó 1966.)

7. Losonczi Károly: Az ingázás iránya, költsége, ideje. (Statisztikai Szemle, 1968/7.)

8. Szabadi Egon: Társadalmi foglalkozási átrétegződés (Valóság, 1966/12.)

9. Munkaerőmozgás az állami iparban (KSH Időszaki Közlemények 1971. 103.) Társadalmi rétegződés Magyarországon (Statisztikai Időszerü Közlemények 1966/11.)

Hatodik fejezet

1. Eredei Ferenc: Város és vidéke. (Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1971.)
2. Nemes Ferenc–Szelényi Iván: A lakóhely mint közösség. (Akadémiai Kiadó 1967.)
3. Szántó Miklós: Életmód, müvelődés, szabadidő. (Akadémiai Kiadó 1967.)
4. Szelényi Iván–Konrád György: Az uj lakótelepek szociológiai problémái. (Akadémiai Kiadó Bp. 1969.)
5. A szocialista városok és a szociológia. Szerk. Szelényi Iván (Kossuth Könyvkiadó 1971.)

Kiadványszám: R-6016
Formátum: B/5
Ivszám: 16,1 A/5
Példányszám: 1500

737570 – Zrinyi (T) Nyomda